

T.C.
YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer ÖZERCAN

ŞUBAT – 2018

BİR MEDENİYET VE TARİH MÜTEFEKKİRİ
ZEKİ VELİDİ TOGAN

Ömer ÖZERCAN

TARAFINDAN

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE
SUNULAN TEZ

FELSEFE ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞUBAT - 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç.Dr. Seyfullah Yıldırım
Enstitü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm şartları sağladığımı tasdik ederim.

Prof. Dr. Musa Kâzım Arıcan
Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığımı beyan ederiz.

Ortak Danışman

Prof. Dr. Levent Bayraktar
Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Levent Bayraktar (YBÜ, Felsefe)

Prof. Dr. Musa Kâzım Arıcan (YBÜ, Felsefe)

Doç. Dr. Mehmet Ali Dombaycı (GÜ, Felsefe)

Tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı : Ömer Özercan

İmza :

ÖZET

BİR MEDENİYET VE TARİH MÜTEFEKKİRİ ZEKİ VELİDİ TOGAN

Özercan, Ömer

Yüksek Lisans, Felsefe Anabilim Dalı
Tez Yöneticisi : Prof. Dr. Levent Bayraktar

Şubat 2018, 134 sayfa

Bu tezde; doğup büyüdüğü muhit, aldığı eğitimler, görüştüğü kişiler, okuduğu eserler, seyahatleri, ilmî ve siyasî faaliyetleri dikkate alınarak; Zeki Velidi Togan'ın şahsiyetinin ve fikrî gelişiminin seyri, tarih ve medeniyet görüşünün teşekkülü ve bunlara dair fikirleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışma esnasında büyük ölçüde, -başta Hâtıralar olmak üzere- kendi eserlerinden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zeki Velidi Togan, tarih, kültür, medeniyet

ABSTRACT

A CIVILISATION AND HISTORY THINKER

ZEKI VELIDI TOGAN

Ozercan, Omer

M.A., Department of Philosophy

Supervisor : Prof. Dr. Levent Bayraktar

February 2018, 134 pages

In this thesis, Zeki Velidi Togan's process of personal and intellectual development, the way his ideas about history and civilization arouse and the ideas' themselves are explained with respect to his family, education, voyages, political and academic activities, personal library and the people he met. The main source of this thesis is his own works, primarily his Memoirs.

Keywords: Zeki Velidi Togan, history, culture, civilisation

TEŞEKKÜR

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde yüksek lisans yapma konusunda beni teşvik eden, derslerimde hocalığımlı ve tezimin danışmanlığını yapan Prof. Dr. Levent Bayraktar'a, hocalarımlı Prof. Dr. Musa Kâzım Arıcan, Prof. Dr. Mehmet Vural, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kesgin ve Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kavlak'a; bu süreçte fedakârlık ve destekleri için aileme teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT	v
ÖZET	iv
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
TOGAN'IN MUHİTİ, EĞİTİM VE FİKRÎ GELİŞİM SÜRECİ	8
1.1 DOĞDUĞU MUHİT VE ŞİFAHÎ KÜLTÜR	8
1.2 BABASININ VE DAYISININ MEDRESELERİNDEKİ EĞİTİMİ	14
1.3 FİKRÎ TEMELLERİN TEŞEKKÜL DÖNEMİ	17
1.4 TOGAN'IN İLK İLMÎ ÇALIŞMALARI	20
1.4.1 Orenburg, Astarkhan ve Kazan'daki Temaslar	20
1.4.2 Kazan'da Muallimlik ve İlk Tarih Kitabının Yazılması.....	26
1.4.3 Rus Şarkiyatçıları İle Tanışma	35
1.4.4 Türk Tarihine Ait Eserinin Akisleri ve İstanbul'la Temasları.....	36
1.4.5 Türkistan'a İlmî Seyahatleri ve Neticeleri.....	38
1.5 Siyasete Hazırlık ve Duma Günleri	45
İKİNCİ BÖLÜM	51
SİYASÎ MÜCADELELERİ, RUSYA'DAN AYRILIŞ VE TÜRKİYE'DEKİ HAYATI.....	51
2.1 HÜRRİYET VE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ.....	51
2.2 TÜRKİSTAN'DAN AYRILIŞ VE MEŞHED'DEKİ KEŞİFLER	66
2.3 HERAT'TAKİ KEŞİFLER	70

2.4 KÂBİL’DEKİ GÖRÜŞMELER VE İPEK YOLU’NUN İHYASINA DAİR FİKİRLERİ.....	71
2.5 HİNDİSTAN’DAKİ FAALİYETLERİ.....	77
2.6 AVRUPA’YA GİDİŞ	79
2.7 TÜRKİYE’YE GELDİKTEN SONRAKİ İLİM VE FİKİR HAYATI.....	84
2.7.1 Türk Tarih Kongresi ve Sonraki Yıllar.....	91
2.7.2 Müsteşrikler Kongresi, Fundamenta ve Türk Kültürü El Kitabı	94
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	97
TOGAN’IN TARİH VE MEDENİYET GÖRÜŞÜ	97
3.1 TOGAN’IN AİLE MUHİTİNDEN TEVARÜS ETTİĞİ KÜLTÜR BİRİKİMİ.....	97
3.2 TOGAN’A GÖRE BAŞKURLARDA MEDENİYET VE KÜLTÜR....	98
3.3 TOGAN’IN SOSYALİST VE MATERYALİST FİKİRLERE BAKIŞI..	99
3.4 TOGAN’DA MİLLÎ ORDU VE VATAN KAVRAMI	102
3.5 TOGAN’IN TÜRK DİLİ VE İSLÂMİYET’İN TÜRKLERE TESİRİNE BAKIŞI.....	103
3.6 TOGAN’IN TARİH GÖRÜŞÜ	106
3.7 TOGAN’IN MEDENİYET GÖRÜŞÜ	114
SONUÇ.....	122
KAYNAKLAR	125
EKLER	128
EK A: ZEKİ VELİDİ TOGAN’IN KENDİ HAZIRLADIĞI ÖZGEÇMİŞ ..	128
EK B: ZEKİ VELİDİ TOGAN’IN ESERLERİ.....	130
EK C: İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ.....	132

KISALTMALAR

A. g. e	Adı geçen eser
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDVY	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TMB	Türkistan Millî Birliği

ÖNSÖZ

Zeki Velidi Togan, Türk tarihinin yetiştirdiği en büyük ilim adamlarından biri ve aynı zamanda büyük bir siyaset ve devlet adamıdır. Rusya hakimiyeti altındaki Başkurdistan’da Ufa’nın bir köyünde doğan ve daha sonra Türkiye’ye göç edip üniversiteye intisap eden ve ömrünü ilmî faaliyetlere adayan Togan, maalesef çeşitli sebeplerle hak ettiği ilgiyi görmemiş, kendisine gereken değer verilmemiştir.

Togan’ın eserleri çeşitli dillerde ve ülkelerde yayınlanmış, şimdiye kadar bunlar toplu halde basılmamıştır. Bu durum, Togan hakkında yapılacak çalışmalarda önemli bir zorluk kaynağıdır.

Tarihçi yönü ön planda olan ve genellikle sadece tarihçi olduğu düşünülen Togan, tarih dışında; edebiyat, arkeoloji, etnografya, coğrafya, siyaset gibi çeşitli sahalarda da önemli çalışmalar yapmış, eserler vermiştir. Bu kadar geniş ve zengin ilgi, merak ve çalışma sahaları olan Togan, bu birikim ve aynı zamanda istiklâl ve devlet kurma mücadelelerinden edindiği tecrübeye dayalı olarak tarih, siyaset ve medeniyete dair önemli görüşlere sahip bir mütefekkindir.

Kendisi de büyük bir tarihçi olan Yılmaz Öztuna’ya göre “*şimdiye kadar gelmiş en büyük Türk müverrihi*”¹ olan Togan hakkında çok az çalışma yapılmıştır. Bunlar Togan’ı her yönüyle tanımak ve anlamak için yetersizdir. Son yıllarda Togan’a olan ilgide dikkat çekici bir artış görülmektedir. Kurucusu olduğu Başkurdistan’da bir zamanlar isminin anılması dahi yasak iken, şimdi adına müze kurulmuş, devletin kurucusu olduğu kabul edilmiş, bütün eserlerinin toplu halde basımına başlanmıştır.

Bu tezde, Togan’ın “bir tarih ve medeniyet mütefekkindir” olduğu düşüncesi; onun erken yaşlardan itibaren aldığı eğitim, ilim adamı olarak yaptığı faaliyetler ve yazdığı eserlerden hareketle açıklanmaya ve temellendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma vesilesiyle büyük âlim ve devlet adamı Zeki Velidi Togan’ı minnet ve şükranla anıyoruz.

¹ Atsız, Nihal. (2015). *Tarih, kültür ve kahramanlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. s. 160

GİRİŞ

Zeki Velidi Togan (bundan sonra tez boyunca Togan olarak anılacaktır) bir tarihçi, siyaset ve devlet adamı, tarih dışındaki konularda da eserler veren, bizim çalışmamız açısından ise “*Bir tarih ve medeniyet mütefekkeri*”dir. Togan’ın tarihçiliği ve mütefekkerliğinin ortaya çıkışı ve gelişimi, faaliyetleri ve eserleri; ancak Togan’ın doğup büyüdüğü içtimaî ve siyasî muhit, coğrafya ve tarihî dönem dikkate alınarak anlaşılabilir ve değerlendirilebilir.

Çarlık Rusya’sının hakimiyeti altında geçen asırlar boyunca Kazan ve İdil-Ural bölgesinde, Türklere karşı uygulanan baskı, zulüm, katliam, sürgün, asimilasyon neticesi inanç, kültür ve dil konusunda yaşanmış olan acılar, kayıplar ve yozlaşma tabîi olarak Türkler arasından bu hale isyan eden, çare arayan şahısların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Togan da bunlar arasındadır.

Togan’da tarih, devlet, kültür ve medeniyet kavramları; fikir ve çalışmalarının temelini teşkil etmektedir ve bu kavramlar iç içe geçmiş durumda bir bütünlük arz etmektedir. Togan’ın Çarlık döneminde büyük ölçüde şekillenmiş ve kıvamını bulmuş olan fikrî yapısı, Bolşevik İhtilâli’nden² sonra bağımsız devlet kurma teşebbüsü ile birlikte başka bir şekil almış, fikirden fiile dönüşmüştür. Çarlık döneminde “Müslüman Fraksiyonu”na³ danışman olarak çalıştığı Duma’da⁴ alınan kararlar, hazırlanan kanunlar ve bunların uygulamalarına dönük faaliyetler yerini, Bolşeviklerin verdiği ancak daha sonra tutulmayan sözlere dayanarak “topraklı muhtariyet”⁵ olarak adlandırılan hür ve müstakil bir siyasî ve iktisadî sistem inşa çabalarına bırakmıştır.

1917 Bolşevik İhtilâli’nin hemen akabinde Rusya’nın çeşitli yerlerinde son derece hızlı ve başarılı biçimde düzenlenen kongreler, kurultaylar, buralarda alınan kararlar ve bunlara dayalı olarak yapılan işler, Togan’ın sadece bir tarihçi ve fikir adamı olmadığını; bir milletin gelişmiş müesseseseleşme seviyesi olan “devlet”e dair bilgi, fikir,

² Başlangıçtan 1917’ya kadar Rusya tarihi konusunda Akdes Nimet Kurat’ın kitabından yararlanılmıştır.

³ Duma’daki Müslüman (Türk) milletvekilleri gurubu.

⁴ Duma (Rusça: Дума): Çarlık Rusyası’nda 1905-1917 yılları arasında faaliyet göstermiş olan yasama meclisi.

⁵ Bu konuda diğer görüş, Sadri Maksudi Arsal’ın temsil ettiği, üniter Rusya devleti bünyesinde “kültürel otonomi”dir. Bu görüş farklılığı Togan ve Arsal arasında anlaşmazlıklara yol açmış, bu durum her ikisinin Türkiye’ye gelişinden sonra da devam etmiştir.

vizyon ve şuur kadar, devlet kurma teşebbüsü için zihnî ve fikrî hazırlık, cesaret, liderlik, azim, istikrar gibi vasıflara da sahip olduğunu göstermektedir.

Bütün çabalarına rağmen, imkânlarının yetersizliği ve şartların müsait olmaması sebebiyle muhtariyet mücadelesi başarılı neticelenmeyen Togan, Türkistan'daki Bolşevik işgaline karşı isyan ve mücadele faaliyetlerine liderlik yapmış; daha sonra da, mücadele ve hizmetlerini ilmî sahada sürdürebilmek için, İran-Afganistan-Hindistan yoluyla Fransa'ya, oradan Almanya'ya gitmiş, neticede 1925 senesinde Türkiye'ye gelmiştir. 1932-1939 seneleri arasında Viyana'da doktora ve Alman üniversitelerinde hocalık yaptıktan sonra tekrar Türkiye'ye dönmüş ve 1970 senesindeki vefatına kadar ilmî/akademik sahada araştırma, eğitim ve yayın faaliyetlerini sürdürmüş, son derece kıymetli eserler vermiştir.

Togan, yakın çağ Türk siyaset, düşünce ve ilim hayatında çok önemli bir yere sahip olan; şahsiyeti, hayatı, faaliyetleri ve eserleri ile istisnaî biridir. Siyasî mücadeleden askerî operasyonlara, Duma'daki çalışmalarından akademik faaliyetlere uzanan çok geniş bir yelpazede, her gününü ilme ve hizmete adanmış olarak; sabır, azim ve fedakârlıklarla geçirmiştir. Togan'ın hayatı ancak efsanelerde veya romanlarda görülebilecek olağanüstü renklilik, macera, tehlike, kayıp, başarı ve kıymetli eserlerle doludur. Düşünce adamlarının fikir ve eserleri üzerinde durulur, bunların önemi ve etkileri konuşulur, ancak Togan'ın hayatı başlı başına büyük bir eserdir; genç kuşaklar tarafından tanınması en az yazılı eserleri kadar değerli ve faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti; fikrî, askerî, iktisadî ve sosyal çatışmalarla Batı karşısında geri çekilip yıkılışa doğru giderken, yeni siyasî görüşlerin ve kurtuluş projelerinin ortaya çıktığı, yeni devletin felsefî, fikrî, ilmî temellerinin ve müesseselerinin şekillenmekte ve inşa olduğu dönemde; bilhassa Kırımlı, Kazanlı, Azerbaycanlı Türk ilim adamı ve mütefekkirlerin rolü ve tesiri önemli bir yer tutar. Togan da bunlar arasındadır.

Togan büyük bir ilim adamı, aynı zamanda büyük bir devlet ve dâvâ adamıdır. Çok kıymetli ve çok sayıda eser vermiştir. Kitap ve makalelerinin sayısı dört yüzün üzerindedir ve çoğu kendi sahasında temel eserler arasındadır. Bunlar sadece tarih değil, aynı zamanda Türk dili ve edebiyatı, arkeoloji, sanat tarihi, etnografya, antropoloji, biyografi, coğrafya, tarihî coğrafya, siyaset gibi çok çeşitli sahaları da kapsamaktadır.

Togan hakkında Türkiye’de şimdiye kadar sadece iki yüksek lisans tezi⁶ hazırlanmış olması, hakkında yazılmış kitap ve makalelerin azlığı dikkat çekicidir. Müstakil eser olarak tespit edebildiklerimiz; Tuncer Baykara’nın ve Alişan Satılmış’ın “*Zeki Velidi Togan*”, Emine Öztürk’ün “*Tarihçi Gözüyle Toplum ve Din*” ve çok yakın bir zamanda Doç. Dr. Serkan Acar’ın editörlüğünde hazırlanmış olan “*Zeki Velidî Togan İlmî Hayatı Eserler, Siyasî Faaliyetleri Hatıraları*”⁷ adlı kitaplardır. Acar’ın editörü olduğu kitapta; *Türkiye’de tarihçilik ve Togan, Togan’ın başlıca eserleri, siyasî ve fikrî hayatından kesitler, Togan’ı tanımış ve birlikte çalışmış olan şahısların anıları, şimdiye kadar hazırlanmış olan en kapsamlı Togan Bibliyografyası* gibi konularda yazılmış makaleler yer almaktadır. Togan’ın Emir Yoldaşbayev’in “*Çağdaşlarının Hatıralarında Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Zeki Velidi*” adlı kitabı ise Rusya ve Başkurdistan’da yayınlanmış ancak elde etme ve inceleme imkânımız olmamıştır.

Togan’ın ilmî çalışmalarının ve bunların öneminin teferruatlı bir listesi ve değerlendirmesini yakın ideal ve mesai arkadaşı Abdülkadir İnan yapmıştır.⁸ Atsız Mecmua, 1971 Temmuz sayısını “*Ord. Prof. Zeki Velidi Togan (1890-1970) ÖZEL SAYI*” başlığı ile yayınlamıştır. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 1985 yılında “*Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*” çıkarmıştır. Togan’ın doğumunun 120. Yılı münasebetiyle 2010 yılında Türk Tarih Kurumu “*Zeki Velidi Togan’a Armağan*” adlı eseri neşretmiştir. 2010, TÜRKSOY tarafından “*Zeki Velidi Togan Yılı*” ilan edilmiş ve çeşitli anma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda; Togan anısına 28-30 Nisan 2010 tarihlerinde Bakü’de bir konferans, aynı sene KKTC Lefke şehrinde “*21. Yüzyılda Türk Dünyası*” adlı bir sempozyum düzenlenmiştir. 13-15 Ekim 2010 tarihlerinde Afyon Kocatepe Üniversitesi’nde “*Uluslararası Zeki Velidi Togan ve Türk Kültürü Bilgi*

⁶ 1) Salikhov, Akhat. (1997). *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan’ın hayatı ve muhaceretten evvel Rusya’da yayınlanmış eserleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

2) Görücü, Çağdaş. (2009). *Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve tarih yazımı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara.

⁷ Acar, Serkan. (2017). *Zeki Velidî Togan ilmî hayatı eserleri, siyasî faaliyetleri hatıraları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

⁸ İnan, Abdülkadir & Dickson, Martin. (1994). Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan’ın ilmi faaliyetlerine dair. Aka, İsmail & Akkoyunlu, Turan & Cansever, Tanyeri & Telci, Cahit (Der.), *3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük armağanı* içinde, 112-133. İzmir: Akademi Kitabevi.

İnan’ın makalesi Alişan Satılmış’ın eserinde de yer almıştır. Ancak, alıntı yapılan kaynak belirtilmemiş, çok fazla dizgi hatası yapılmıştır.

Şöleni”⁹ düzenlenmiştir. 2013 yılında İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü “*Avrasya’ya Yön Verenler II: Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan Sempozyumu*” düzenlemiştir. 2013 yılında “Başkortostan Millî Günü” münasebetiyle, “Rusya Federasyonu Başkortostan Türkiye Temsilciliği” ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. tarafından “*Prof. Dr. Zeki Velidi Togan’ı anma programı*”¹⁰ düzenlenmiştir.

Tarsus Belediyesi tarafından Gaziler Mahallesi'nde bulunan caddeye Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan¹¹ Ankara Keçiören’de bir parka da “*Zeki Velidi Togan*” adı verilmiştir.¹² İstanbul Fatih’te Togan’ın heykeli adını taşıyan parka dikilmiştir.¹³ Karaman Belediyesi bir caddeye “*Profesör Doktor Ahmet Zeki Velidi Togan Bulvarı*” adını vermiştir.

Özerk Başkurt Cumhuriyeti, Togan’ın eserlerini toplu olarak 18 cilt halinde yayınlamaya karar vermiş, şu ana kadar üç cildi basılmıştır. Kiril alfabesi ve Başkurt Türkçesi ile basılan bu kitapları da görme ve okuma imkânımız olmamıştır.

Bu kadar kıymetli önemli ve etkili bir kişinin hangi şartlarda yetiştiği, kimlerden etkilendiği, zihin ve fikir dünyasının nasıl geliştiği, ona bağımsızlık düşüncesi ve bu konuda harekete geçme ve mücadele kararını telkin eden atmosferin ne olduğu da en az eserleri kadar önemlidir. Bu çalışmada bu konular; başta Togan’ın *Hâtıralar*’ı olmak üzere, diğer kitapları, makaleleri ve hakkında yazılanlar yardımıyla ve büyük ölçüde kronolojik bir sırayla ele alınacak ve açıklanmaya çalışılacaktır.¹⁴ “*Hâtıralar*” olarak adlandırılan, atıfta bulunulan ve anılan kitabın alt başlığı “*Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültürü Mücadeleleri*”dir. Bu başlık bize Togan’ın kendi hayatına, mesleğine, dünyaya hangi gözle baktığını çok veciz ve açık biçimde anlatmaktadır.

⁹ (2010, 13 Ekim). *Akü'de 'Zeki Velidi Togan Ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni Düzenledi*. Erişim tarihi: 1 Haziran 2017, <http://beyazgazete.com/haber/2010/10/13/aku-de-zeki-velidi-togan-ve-turk-kulturu-bilgi-soleni-duzenledi-348308.html>

¹⁰ *Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan sempozyumu*. Erişim tarihi: 1 Haziran 2017, http://avrasya.istanbul.edu.tr/?page_id=8609

¹¹ (2010). *Tarsus'ta Karacaoğlan şiir akşamları etkinliği*. Erişim tarihi: 1 Haziran 2017, <http://www.haberler.com/tarsus-ta-karacaoğlan-siir-aksamlari-etkinligi-2248565-haberi/>

¹² (2010). *Başkurt ve Türk halkları kardeşliğinin sembolü Zeki Velidi Togan parkı açıldı*. Erişim tarihi: 5 Haziran 2017, http://www.turksoy.org/tr/news/2010/08/26/baskurt_ve_turk_halklari_kardesliginin_sembolu_zeki_velidi_togan_parki_acildi

¹³ (2012). *A[hm]et Zeki Velidi Togan'in heykeli Fatih'e dikildi*. Erişim tarihi: 5 Haziran 2017, <http://www.ih.com.tr/istanbul-haberleri/amhet-zeki-velidi-togan-in-heykeli-fatih-e-dikildi-istanbul-140094/>

¹⁴ Togan’ın kitaplarından aktardığımız kısımlar yayımlandığı şekildedir. Mânâyı bozmayan, yanlış anlaşılma sebepleri olmayacak basit dizgi/baskı hatalarına müdahale edilmemiş, aynen bırakılmıştır.

Togan'ın hayatına dair temel bilgi kaynağı kendi yazdığı *Hâtıralar* adlı otobiyografi kitabıdır.¹⁵ Kitabın önsözünde verdiği bilgiye göre eserin ilk taslağı 1924'te Berlin'de yazıldığı halde uygun bir yayıncı bulunamadığı için geç yayınlanmıştır. Doğu Türk şiveleri tesiriyle yazılmış olan aslını Orhan Şaik Gökyay Türkiye Türkçesine çevirmiştir.¹⁶

Hâtıralara kaynak olan malzeme esas olarak kendi yazdığı notlar, Almanya'ya esir düşen ve hâdiselere vakıf olan hemşerileri, Stanford'daki Hoover Harp Kütüphanesi'ndeki Kerenskiy tarafından toplanmış olan Rus gazete koleksiyonları, Berekeley Üniversitesi'ndeki Türkistan gazetelerinin mikrofilm koleksiyonudur. Kaynaklardan edinilen bilgilerin doğruluğunun temini için bunlar Togan'ın arkadaşları Abdülkadir İnan, Osman Kocaoğlu, Abdullah Taymas, Şirmehmet Bek, Kırgız rehber Parpı Hacı gibi hadiselere bizzat karışan şahıslara okutulmuştur.¹⁷

Togan'ın tam bir ilim adamı ciddiyeti, titizliği ve metodolojisi ile hazırladığı eser 1969 senesinde İstanbul'da yayınlanmış, daha sonra kendisinin de bizzat katıldığı; asistanı Tuncer Baykara, Orhan Şaik Gökyay, kızı İsenbike Togan ve oğlu Sübidey Togan'ın düzeltme ve ilâveleri ile 1999 yılında Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi (bundan sonra TDVY olarak anılacaktır) tarafından basılmış, 2012 yılında ise TDVY tarafından ikinci baskısı yapılmıştır.

“*Hâtıralar*”, Togan'ın hayatının çocukluğundan 1925'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Pek çok bilim, sanat ve devlet adamının kendi yazdığı hâtıralarının hiç olmadığı, haklarında yazılanların da yetersiz malzeme, taraflı tutum, eksik veya yanlış bilgi gibi sebeplerle tatmin edici olmadığını düşünürsek Togan'ın *Hâtıralar*'ının hem kendisinin biyografisi hem de Türk bilim ve fikir tarihi için çok kıymetli bir kaynak, daha doğrusu hazine olduğu açıktır.

Togan'ın muhtasar biyografisi, asistanlığını da yapmış olan Tuncer Baykara tarafından hazırlanmış, TDV İslam Ansiklopedisi'nde “*TOGAN, Ahmet Zeki Velidi*” maddesinde yayınlanmıştır.¹⁸ Baykara, “*Zeki Velidi Togan*” adlı kitapta¹⁹ Togan'ın

¹⁵ Togan, Zeki Velidi. (2012). *Hâtıralar*. Ankara: TDV Yayınları.

¹⁶ A.g.e. s. XXV

¹⁷ A.g.e. s. XXV

¹⁸ Baykara, T. (2012). *TOGAN, Ahmet Zeki Velidi. TDVİA* içinde. (Cilt. 41. s. 209-210). Erişim tarihi: 10 Haziran 2017, <http://www.islamansiklopedisi.info>

¹⁹ Baykara, T. (1989). *Zeki Velidi Togan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

hayatını daha teferruatlı olarak anlatmış, eserlerinden örnekler vermiş ve Togan'ın kendisinin hazırladığı hayat hikâyesini de yayınlamıştır.²⁰

Tezimizde bahsi geçen çeşitli şahıslara dair kısa dipnotları için genel olarak TDVİA'dan yararlanılmıştır.

²⁰ Bakınız: Ek A. Togan'ın kendi hazırladığı hayat hikâyesi akademik çalışmaları ile sınırlıdır, özel hayatına veya siyasî faaliyetlerine dair bilgi yoktur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOGAN'IN MUHİTİ, EĞİTİM VE FİKRÎ GELİŞİM SÜRECİ

1.1 DOĞDUĞU MUHİT VE ŞİFAHÎ KÜLTÜR

Zeki Velidi Togan, 10 Aralık 1890'da şimdiki Rusya Federasyonu'nun Başkurt Özerk Cumhuriyeti topraklarında İsterlitamak (İşimbay) kazasının “*Tatar, Mişer ve Müslüman Çuvaş göçmenlerinden ibaret olan*” Küzen köyünde doğmuştur. “Soqlı-Qay” boyundandır. Togan Hâtıralar'da atalarına ve ailesinin tarihine dair bilgi verir. Bizim çalışmamız bakımından önemli olan, ailesinin ve doğup büyüdüğü beşerî çevrenin onun yetişmesine tesir eden hususiyetleridir.

Togan, “Ailemin Kültür Bağları” başlığı altında, nasıl bir aile çevresinde doğup büyümüş olduğu teferruatlı olarak anlatır. Şu gibi ifadeleri okumaya başladığımız anda Togan'ın şahsiyetine ve geleceğine dair bir fikir edinmeye de başlamış oluruz: “*Büyük ceddim Velid Bay²¹'ın evi 19. yüzyılın ilk yarısında çevremizdeki toplantuların yapıldığı, umumî ziyafetlerin verildiği merkezî bir yer olduğu gibi, Başkurt kanton reisleri, Rus generalleri, valileri, büyük molla ve şeyhler de onun misafiri olmuştur.*”²²

Büyük amcası Veli Molla askerlikten önce medrese tahsili görmüş; askerliğini Sır Derya havzasında, babası da Dağıstan'da yaptıkları için Arapça ve Farsçayı iyi öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Veli Molla'nın bu dillerde yazdığı eserler vardır. Togan ondan *millî tarihî destanlar* öğrenir²³ ve hayatının son anına kadar da bu destanlar üzerinde çalışmaya devam eder.²⁴

Ailesinin muhitini ve münasebette bulunduğu şahısları anlatan Togan bunların vasıflarını şöyle ifade eder:

Bunlar arapça²⁵, farsça bilen, dinî ilimlere vakıf, tasavvufta Buhara'nın Nakşibendî tarikatine mensup, medrese sahibi, kitap okur zevattı. Gerek Veli Molla, gerekse babam, mollaların cahil, mutaassıp olanları ile pek temas etmezlerdi. (...) Bunların medreseleri

²¹ Asıl adı Ahmed Zeki olan Togan, Velidî adını bu ceddinden almıştır.

²² Togan. A.g.e. s. 6

²³ Togan. A.g.e. s. 7

²⁴ Üzerinde çalıştığı *Oğuz Destanı*, vefatından sonra asistanı Tuncer Baykara tarafından tamamlanmış ve yayınlanmıştır.

²⁵ Metinde dil adları küçük harfle yazılmıştır. Bu tür imlâ tercihlerine müdahale edilmemiş, aynen aktarılmıştır.

Buhara, bilhassa Khorezm usulünde kurulmuştu. Fakat bunlar, meselâ Kazan taraflarında Qışqar ve Tünter mollaları ve Başkurt ilindeki birçok “İşanlar” gibi mutaassıp insanlar değildiler. Hepsi siyasetten haberdar şuurlu kişilerdi.²⁶

Babası örf ve âdetlere son derece bağlı, ciddî ve disiplinli biridir. Togan’ın babasına dair anlattıkları, onun ileride din ve devlet ilişkisine dair görüşlerinin şekillenmesine de tesir etmiştir.

(...) babam bütün bu eski göçebe örf ve âdetlerine sadakati ile beraber, hayata intibak etmeye “bir örfün diğer örf'e icabına göre uyması” nazariyle bakardı. Yani hayata intibakta ana mihver örf'tü, sabit olan şeriat değildi. Bu bakımdan o (...)’a nisbetle de daha terakkiye müsaitti. (...) babam benim küçüklüğümde tamamiyle ortaçağ usulünde olan hayatımızı hızla zamana uydurdu. Ben 18 yaşında köyümüzden ayrılıp uzaklara tahsile gittiğim seneye kadar geçem on yıl zarfında hayatımızda yüzyılların görmediği inkılâplar oldu. Bu hususta babamın “din” ile “hayat” işerini ayrı tutabilmesi ve “hayat” işlerine şeriatı karıştırmayıp, ancak örf'e tâbi olması başlıca amil olmuştur.²⁷

Togan’ın annesi de zengin bir şifahî kültür sahibidir ve Togan’ın yetişmesinde en önemli kişilerden biridir. Ondandır Fars dilini ve bu dille yazılmış edebiyatı öğrenmiştir.

Annem farsçayı yalnız dil olarak değil, 13. yüzyıl İran suffi şairi Attâr ile 18. yüzyılda Buhara’da türkçe ile birlikte farsça da yazan Suffi Allahyar’ın telkin ettikleri mistik fikirlerin dili olarak benimsemişti. Bu hususta o, bize çok defa gelip giden Mollagul Divana ismindeki (...) bir dervişin çok tesiri altında bulunuyordu. Sengim Kıpçak uruğundan olan bu derviş “Türkistan” (Sır Derya’da “Yesi”) şehri ve civarında yaşamış ve bizde pek maruf olmayan Yesevî tarikatine mensup olmuştu. (...) Anne bu dervişin türkçe ve farsça okuduğu şiirleri ezberler, bazılarını yazar ve bana da ezberletirdi. (...) Mollagul bazı dinî neşideleri şarkı şeklinde söyleyip “quray” denilen ney ile çalardı. İslâmî gelenekleri o bu şekilde büyükler ve küçükler huzurunda canlandırdı. Onun öğrettiğine göre farsça şiirler söyleyen meşhur suffi Şems-i Tebrizî aynı zamanda türkçe şiirler söylemiş, raksları, neşideleri ile Müslümanları coşturan bir ateşli dervişti [ve Kıpçaklardandı].²⁸

Bu ifadeler bize sadece Togan’ın annesinden Farsça öğrendiğini değil, Türk dünyasındaki kültür ve inanç birliğini, bunları hangi vasıtalarla nasıl yayıldığını ve öğretildiğini de anlatır. Ana geçim kaynağı ve faaliyetin hayvancılık olduğu bir köyde yaşayan annesi Mollagül’den öğrendiği Türkçe ve Farsça şiirleri ezberlemekle kalmaz bazılarını yazar ve oğluna da ezberletir.

Mollagül, Togan’ı da çok sever, onunla ilgilenir ve ona da Türkçe ve Farsça şiirler ezberletir. Bunlardan aslı Farsça olan bazı örneklerin Türkçeleri şöyledir: “*Gelen misafiri açık yüzle karşılarsan Allah sana sayısız nimetler ihsan eder*” ve “*Ey oğul, insanları dilinle incitme ki Allahı kendinden bezgin etmiş olursun.*” Bir de “*Havadaki*

²⁶ Togan. A.g.e. s. 8

²⁷ Togan. A.g.e. s. 18

²⁸ Togan. A.g.e. s. 11-12

kuşlara balığı yem olarak veren Allah, küçücük bendesine de hükümdarlık devleti bahş edebilir".²⁹ Mollagül bu son şiirin manasını söylemez, "*büyüdükten sonra öğrenirsin*" der, Togan da kurcalamaz. 1918'de Başkurdistan hükümet başkanı olduğunda babası Togan'a bu şiiri hatırlatır ve "*Mollagül'un şiirinin manasını şimdi anladın mı?*" der. Burada da sadece Togan'ın çocukluğunda farsça ve şiir öğrendiğini değil, aynı zamanda Türk tarihinde devlet idaresine gelecek olan kişilerin rüya, fevkalade bir hadise veya kehânet ile önceden belli olmasına benzer bir örnek de görürüz. Çocukluğunda bunları ezberleyen Togan'ın şuuraltında onun şahsiyetinin şekillenmesinde ne gibi faktörlerin rol oynamış olduğunu da anlarız.

Togan'ın bu şekilde Farsça öğrenmesi ona aynı zamanda ciddî bir kültür ve ahlâkî formasyon da kazandırır. Mollagül'ün Togan'a, Fars ve Çağatay edebiyatını öğrenmekte ve Yesevîliğin İslâmiyetin halk içinde, halkın malı olarak nasıl yayıldığını anlamakta büyük yardımı olmuştur.³⁰

Onun bana öğrettiği farsça ve türkçe şiirler yalnız ahlâkî parçalardan ibaret değildi; bunların arasında edebî estetik şiirler de vardı. Onun bana Nevaî'den ezberlettiği "gazel"ler, sonradan bu şairin külliyyatını baştan sonuna kadar okuduğumda gördüm ki, seçme parçalardı. Anneme bunları kim öğretmiştir, bilmem. Çünkü "Divan"ın bu parçaları ihtiva eden kısımları bizde yoktu. Öte yandan öğrettiği ahlâkî şiir ve hikâyeler de bir "xrestomatiya (antoloji)" şeklinde bir araya toplanmış şeyler idi, onların çoğu annemin hafızasında idi. Bunlar başlıca Attâr'dan, Celâleddin Rumi'den, Nevaî'den, Yesevi'den, Sufi Allahyar'dan derlenmiş parçalardı. 1957 senesi başında Pakistan'ın Lahor Üniversitesi'nin misafiri idim. Burada Fars edebiyatı profesörü olan dostum Muhammed Baqır'ın evinde 19. Yüzyılda Haydarabad Nizami'nin ordu kumandanlarından aslen Buharalı Özbek olan birisinin de oğluna, aynı annemin bana okuttuğu kitapları ve şiirleri bizzat okutmuş olduğunu görünce bu talim programının 19. Yüzyıl Türkleri arasında dahi ne kadar yaygın olduğunu görerek hayret ettim.³¹

Togan çok erken yaşlarda iyi derecede öğrendiği Arapça ve Farsça sayesinde bir yandan temel tarihî ve edebî kaynakları okumak, diğer yandan "*Orta ve Yakın Şark'ın hayatını çok yakından öğrenmek, o diyarlarda çok samimi dostlar kazanmak imkânı*" bulmuştur.

Togan'ın eğitimi ve fikrî oluşumu, doğup büyüdüğü muhitin zengin, güçlü ve yaşayan şifahî kültüründen beslenmesiyle başlar. Bu kültür onun kimliğinin ve hayat istikametinin temelini teşkil etmiştir. Ural Dağları'nın güney kısmında bir yanı dağlık ve

²⁹ Ân ki be murg-i havâ mâhi dihed / Bendegân-râ devlet-i şâhi dihed

³⁰ Togan. A.g.e. s. 13

³¹ Togan. A.g.e. s. 20

ormanlık, öte tarafı bozkır olan, hayvancılık, ziraat ve orman işleri ile geçinilen bir köyde doğmuş büyümüş olan Togan bu kültür muhitini şöyle anlatır:

(...) bu dağ ve yaylalardaki çok mütevazi görünen hayatımız, bilhassa onun tarihteki cilvelerinin, küçüklüğümde dinlediğim, hâtıralarda yaşayan yankıları, bu çevreye mensup olanları her türlü maceralara atacak, Türk ve İslam âleminin bugününe ve geleceğine ait planlar ardına düşmeye sevkedecek mahiyette idi. Bunları düşününce, hayatım, halkın içinde yaşayan bu tarihî hâtıraların bir mantikî neticesi olarak kabul edilebilir.³²

Yüzlerce senedir Rus hâkimiyeti altında olan bir bölgede böyle bir kültür atmosferinin yaşayabilmesi ve bu kadar tesirli olabilmesi hem sevindirici hem hayret vericidir. Bu konuda Togan'ın yazdıkları, hem kendi fikrî yapısının temelleri, hem de tehdit altında olan Türk kültürünün geleceğine dair kaygı ve arayışları olanlar için değerli ipuçları sağlar:

1860'a kadar Başkurt ordusunda, sadece Rus kıt'alarında hizmet eden ve askerî mekteplerde tahsil gören Başkurtlar arasında Rus kültürüne karşı meclûbiyet eseri görülmemiştir. Yusuf Mayor ve benzeri subaylar hizmet dışında köylerine gelirken resmî Rus askerî kıyafetlerini giy[me]mişler, Rus musiki ve şarkılarını benimsememiş, raks ve oyunlarına aslâ yanaşmamışlardır. Qarmış-oğullarının evlerinde batı ve Rus mefruşatından bir şey yoktu, ev ve bahçeleri hep Sır Derya havzasındaki Türkistan usulü idi. (...) çağdaş teknikte Rus üstünlüğü şartsız kabul olunduğu hâlde, mânevî kültür bakımından diğer Müslümanlar gibi Başkurtların üstünlüğü de umumî ve kat'î bir kanaattir. (...) Kendi mazisini eski zamanda dahi Batı hayranlığı içinde geçmiş gibi zannetmek Türkiyeli aydınlarda da vardır. Türk aydınlardan bazılarının Fatih Sultan Mehmet'i Avrupa, bilhassa İtalya Rönesansı âşığı görmek istemeleri de tarihe uygun değildir. Fatih, kendi mensup olduğu İslâm medeniyetinin tam bir mümessili idi, o Avrupalıların medeniyetine nasıl yukarıdan bakmış ve kendi medeniyeti ile gurur duymuşsa, 18-19. Yüzyıllarda Rus kültür muhiti ile ister istemez temas etmiş olan Başkurt münevverleri de böyle olmuşlar, menşe itibariyle Orta Asyalı olan kültürü kendi millî kültürleri bilmişler ve bununla öğünmüşlerdir.³³

Bu şifahî kültürden beslenen Togan, önce kendi köyünde babasının, daha sonra da yakın Ütek'teki dayısının medresesinde eğitim görür. Bu eğitim döneminde Arapça ve Farsça dillerini ve edebiyatını iyi derecede öğrenir. Bilhassa Arapça bilgisi bütün ilim hayatı boyunca temel kaynakları ilk elden okuma imkânı sağlamıştır.³⁴ Bu konuda Togan, "*Ben daha altı-yedi yaşlarında arapça ve farsça ile birlikte rusça öğrenmeye başladım. Bu üç dili bu kadar erken öğrenmem hayatımda bana çok vakit kazandırdı.*

³² Togan. A.g.e. s. 1

³³ Togan. A.g.e. s. 7

³⁴ Yakın zamanlarda İngilizcenin hâkimiyetine kadar, Doğu'da ve İslam dünyasında Arapça'nın ortak bilim dili olduğu, eğitim ve yayınların bu dille yapıldığı dikkate alındığında, Togan'ın çok erken yaşlarda Arapça'yı çok iyi derecede öğrenmiş olmasının ona sağlayacağı imkânları tahmin etmek zor değildir.

Bana büyüdükten sonra, vaktimi bu dilleri öğrenmekle uğraşmak yerine, başka mevzularla uğraşmak imkânını bahşetti.”³⁵ diyecektir.

Togan’ın yetişmesinde ve ilim adamı olma yolunda önemli rolü olan, aile muhitindeki kişilerden biri de babasının şeyhi Zeynullah İşan³⁶’dır. Yaz aylarında, ot biçme ve toplama işleri bitince, civar köy ve şehirlerdeki dostlarını ziyarete giden babasına katılır. Bu seyahat Troytsk şehrindeki Şeyh Zeynullah’ı ziyaretle biter.

Yolda Karagay, Kıpçak, Bürcen uruğlarına mensup dostlarının ve şeyhlerinin yaylalarında ziyafetler olurdu. Bunlarda ilmî, dinî hatta bazen siyasî meseleler konuşulurdu. Dönüşte babam kendilerini destan kahramanı Çora Batır’ın ahfadı sayan (...) kabileleri yolu ile döner, oradaki dostlarını ziyaret ederdi. Bu seyahat bir buçuk ay sürerdi. (...) Her seyahatın benim fikrî hayatımda iyi tesirleri olmuştur. 1904 yılındaki seyahatimiz, Rus-Japon savaşı, 1905’de Rus inkılâbı günleri, 1906’da Rus “Duma”sı mücadelesi zamanına tesadüf etmişti. Ben tasavvufu hiç sevmezdim. Riyakâr saydığım şeyhlere karşı nefret hissi duyardım, bununla beraber, aralarında Mollakay Abdullah Hazret, Kulbaktı Adulhannan Hazret ve babamın piri olan Troytsklı Zeynullah Hazret gibi, samimi insanlara, ahlâk ve fazilet numunesi olanlarına hürmet ederdim. Adını verdiğim bu üç şeyhten bazen güzel şeyler de öğreniyordum. Ezcümle, 1906’da gittiğimizde Zeynullah İşan bana çok iltifatlarda bulundu. Bana küçük olmama rağmen muhtelif sualler sorup onlara verdiğim cevapları dikkatle dinledi ve irşat mahiyetinde sözler söyledi, her hâlde beni yokluyordu. Bir gün sabah çay meclisinde yine bir şeyler sordu, bildiğim kadar cevaplandırdım. Sonra herkesin huzununda: “al oğlum, belki bir şey alırsın,” diye elime on liralık altın para sundu. Ben de bu paraya “Hizmet” isimdeki Tatar kitapçı dükkânından Gazzalî’nin teolojiyi tenkit eden bir eserini, Mısır’da ve İstanbul’da basılan ve İslam içtimayat ve felsefesine ait neşriyatı, hey’et³⁷ ve fiziğe ait kitapları, Tolstoy’un “Kreiytserova Sonata” kitabının ve diğer bazı Rus romanlarının arapça tercümelelerini, fransızca öğrenmek için türkçe “Mükâleme-i Franseviye” kitabını ve bir Rus kitap dükkânından da Tolstoy’un memleketimizden ve 1891’de benim doğduğum yıldaki büyük açlıktan bahseden “Açlık Yılları” adlı eserini satın aldım.

Bir kaç gün sonra şeyh benden, paramı nereye harcadığımı sordu. Ben de aldıklarımı birer birer anlattım. Tahsin etti³⁸, “rusça biliyorsun, şimdi fransızca da öğrenrsen çok iyi olur” dedi. Fizik ve hey’et kitaplarını almamı da beğendi. Hele Tolstoy’un açlık yıllarına ait hâtıralarını anlattığımda, iyi bir kitap almışsın, dedi. Meğer ki şeyh on lirayı beni

³⁵ Togan. A.g.e. s. 14

³⁶ Zeynullah Resûlî (1833-1917). Nakşibendî şeyhi. İdil-Ural bölgesindeki Troytsk şehrinde (...) doğdu. Zeynullah İşan diye de bilinir. Aslen Başkırtlar’ın hakan boyundandır. On iki yaşına kadar doğduğu köyde eğitim aldıktan sonra Malay Moynak köyünde Şeyh Yakup Hazret’in medresesinde okudu. Yakup Hazret’in Ahund köyüne geçmesi üzerine onunla beraber bu köye gitti. Kelâm konularına dair sorularına hocasının verdiği cevaplar kendisini tatmin etmeyince 1851 yılında Troytsk’a gidip Ahmed b. Hâlid’in medresesinde öğrenimine devam etti. 1859’da Verhnon-Ural’a bağlı Akhoca köyünde imamlık ve müderrislik yapmaya başladı. Aynı yıl Çelyabinsk’e bağlı Çardaklı köyündeki Çardaklı Şeyh diye tanınan Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Abdülhakîm b. Kurbanali’ye intisap etti, seyrüsülükünü tamamlayıp hilâfet aldı. 1869’da hacca giderken uğradığı İstanbul’da Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ile tanışıp onun müridi oldu. 1870 Eylülünde Troytsk’a dönünce Gümüşhânevî’nin halifesi sıfatıyla irşad faaliyetine başladı.

Kaynak: Maraş, İ. (2013). Zeynullah Resûlî. *TDVİA* içinde. (Cilt. 44, s. 372). Erişim tarihi: 10 Haziran 2017, <http://www.islamansiklopedisi.info>

³⁷ Gökbilim.

³⁸ Beğendi.

tecrübe etmek için vermiş imiş. Sonraki meclislerde tekrar kitaplardan hangisini okuduğumu ve bunlarda neler yazıldığını da sordu. Gazzalî'nin “al-Munqidh min al-dalâla”, yani “yanlış yollara sapmaktan kurtarıcı” ismindeki eserini aldığı söyleyince şeyh “bunu daha anlayamazsın ki” dedi, ben de: “bu nevi kitapları arapçamı ilerlettikten sonra okurum diye aldım” deyince, arkamdan okşadı, daha da para verdi. Benim daha 15 yaşında olmama rağmen kitap intihabında isabet ettiğimi Şeyh daha başka meclislerinde de zikretmiş, bunu işitince göğsüm elbette kabardı. Muhitimizin çok hürmet ettiği bu zatın hakkımdaki müsbet sözleri benim için çok teşvik edici mahiyette idi. Böyle teşvikler olmasaydı hayatım belki ilimden başka yönlere dönebilirdi. (...) Eğer Şeyh'in bu okşaması olmasa idi ben de 15 yaşında ticaret işlerinde memur (prikazçık) olabilirdim.³⁹

Babasıyla yaptığı bu seyahatlerin ilerisi için başka faydaları da olur. Sadece Doğu Başkurdistan bölgeleriyle değil, Kazaklarla temaslar da sağlamaktadır. “*Bunun, 1917-1918 Başkurdistan millî hareketini teşkilatlandırmak içinde büyük faydası olmuştur.*” Qublandı ismiyle bilinen büyük destanın mufassal rivayetini ve bir çok şiiri Nurpey Hacı'dan dinler ve bu şiirleri yazar. Togan'ın babası 1907'de Troytsk'tan dönerken Sibiry'a da Mansil kasabasında bulunan Nimetullah Hacı'ya uğrar ve oradan meşhur Sibiry muhtariyetçisi ve eski Türk Orhun abidelerinin kâşifi olan Yadrintsev⁴⁰'in “*Müstemleke Olarak Sibiry'a*” ve “*Sibiry'a'daki Rus Olmayan Milletlerin Vaziyeti*” ismindeki iki siyasî eserini gertirmiştir.

Oğlunun (yani benim) rusça bildiğini söyleyince, Nimetullah Hacı bu iki eseri hediye etmiş. Bu en büyük bir hediye idi. Her iki eserdeki makalelerden anlayabildiklerimi ben babama ve dayıma bir bir tercüme ederek anlatıyordum. Bunlarda, Rus olmayan milletlerin inkıza mahkûm unsurlar olduğuna dair söylenen fikirler reddolunuyor, bu milletlerin hayat ve müsavat hakları müdafaa ediliyordu. Her iki eserin benim siyasî sahada gelişmemde büyük tesiri oldu. Bu Mansil köyüne babamdan evvel büyük dayım Veli Molla da gitmiş imiş. Her hâlde cedlerimiz bu batı Sibiry Tümen Tatarları ile münasebetleri olmuş olacak.⁴¹

³⁹ Togan. A.g.e. s. 30-31

⁴⁰ Nikolai Mikhailovich Yadrintsev (1842-1894). Rus kâşif, arkeolog ve müsteşrik. Orhun Abideleri'nden Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarını keşfetmiştir.

⁴¹ Togan. A.g.e. s. 32

1.2 BABASININ VE DAYISININ MEDRESELERİNDEKİ EĞİTİMİ

Togan'ın babasının dört binadan oluşan bir medresesi ve 100-150 arası talebesi vardır. Bunlar senede dört ay eğitim görür, karlar erimeden köylerine döner. Togan burada Farsça, Rusça, Arapça, dinî bilgiler, matematik dersleri görür.

Babasının medresesinde kurduğu kütüphaneye getirttiği ve titizlikle okuduğu dergi, gazete ve kitaplar; evlerine gelen münevver misafirlerle yapılan görüşmeler, temas kurduğu yazar ve yayıncılarla olan münasebetleri sayesinde Togan daha çok genç yaşlarda bilgi birikimi, vizyon, hayat felsefesi ve ilmî-millî şuur sahibi olmaya başlamıştır. Togan'ın bu kütüphaneye getirttiği kitaplardan Afgan Emiri Abdurrahman Han'ın hâtıraları kendisi ve ailesi üzerinde çok tesirli olmuştur.

Bunlar Togan'ın siyasî fikirlerinin gelişmesinde ve bilgi birikiminde önemli rol oynamıştır. İstiklâl ve millî dâvâ sahibi olma düşüncesi daha bu yıllarda güçlü bir şekilde teşekkül etmeye başlamıştır. Komünist Rus liderlerin iki yüzlü ve güvenilmez politikalarını Abdurrahman Han'ın hâtıralarından öğrenmiş olan Togan, buna rağmen kendisi de Lenin'in sözlerine güvenmiş ve Ruslarla işbirliğinin bir çıkış yolu olmadığını tecrübeyle de görmüştür. Hem okudukları, hem de yaşadıkları, Togan'ın Batı dünyasına yönelişi ve Batılı ilim adamları ile teşrik-i mesaisinde tesirli olmuştur. Ancak bu yöneliş körü körüne bir hayranlık değil, Batının ilim zihniyeti, disiplini, metodolojisi ve kaynaklarını öğrenmek ve hakkıyla kullanmak şeklinde olmuştur.

Daha sonra Ütek'teki dayısının medresesinde eğitime başlar. Bu medrese yedi binadan ibarettir ve üç yüzden fazla talebesi vardır. Çocuğu olmadığından Togan'ı kendi çocuğu gibi benimser ve onunla özel olarak ilgilenir, diğer talebelere ayrı olarak evinde de ers verir. Togan burada bilhassa Arap dili ve edebiyatı öğrenir.

Bilhassa Arap belâgati demek olan “beyan-ul bedi” ilmine, bilginlerin ve meşhur şahsiyetlerin hâl tercümelerine ehemmiyet verirdi. Bu yolda ben onun mektebinden ayrılıncaya kadar belâgate ait “Mutavval” kitabını okumuştum. O bana hâl tercümelerinden de İbn Khallikan, Taşköprüzade, Hindistanlı Abdülhay al-Luknevî gibilerin eserlerini ve yine babamın dostu Murad Remzi tarafından yazılıp neşredilen Orta Asya sufileri hâl tercümesine ait “Reşahat” adlı eserin arapça tercümesini muhtelif yerlerinden okuttu. Ben de bu hâl tercümelerini okumaktan ve onları “Reşahat”ın yine dayımın kütüphanesinden bulunan farsça aslı ile karşılaştırmaktan çok hoşlanırdım. Dayım bana fıkıh, kelâm gibi ilimleri, arapça öğrendikten sonra kendi kendime de öğrenebileceğimi söylerdi (...)⁴²

⁴² Togan. A.g.e. s. 22-23

Togan'ın dayısı Habib Neccar, Kazan'da Şehabeddin Mercanî'nin⁴³ medresesinde eğitim görmüş, ondan ders almış, halifesi olmuştur. İslâm tarihine ait “*Miftâh al-Tavârih*” yani “tarihlerin anahtarı” adlı Türkçe eseri yazıp bastırmış, İslâm metafiziğine ve felsefesine ait maruf medrese kitaplarına Arapça şerhler yazmıştır. Neccar siyasetten de haberdardır, Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın⁴⁴ *Tercüman* gazetesini ilk çıktığından itibaren okumuştur. Türkiye'den de yeni neşriyatı getirtip okur, astronomi ve matematiği çağdaş manasıyla bilir. 1904 yılında Rus-Japon muharebesi başlayınca her gün İsterlitamak'a bir atlı gönderip getirttiği telgraf bültenlerini Togan'a okutur, bu da onun hem Rusçasının ilerlemesine hem de siyasî meselelerle ilgilenmesine vesile olur. Tıpkı Arapça ve Farsça gibi, Rusçayı da sadece konuşma dili olarak öğrenmeyecek, aynı zamanda Rus edebiyatını ve ilmî neşriyatını da takip edebilecek; o yıllarda dahi Puşkin'in Pugaçov İhtilali'ni ve şiirlerini, edebî dil olarak kullanmakta oldukları Çağatayca'ya çevirebilecektir.

Dayısının medresesinde okuduğu yıllar Togan'ın ilim, fikir ve siyaset adamı kişiliğinin temellerini hazırlaması bakımından çok önemlidir. Buradaki çok zengin olan kütüphaneden istifâde eden Togan okuduğu kitaplara dair şu bilgileri verir:

Ben bir de riyaziyatla meşgul olur ve dayımın İstanbul'dan getirttiği kitapları okurdum. Ernest Renan'ın, Amerikalı Dr. W. R. Draper'in, alman Schopenhauer'in din ve ilim mevzularına ait eserlerini hulâsa ve tetkik ederek İstanbul'da neşredilen eserleri ve yine din ve İslâm içtimaiyatı meselelerine dair Mısırlı Muhammed Abdu ve Ferid Vecdi gibilerin arapça eserlerini daha 16-18 yaşlarında iken okuyup istifâde ettim. Beni, Renan ve Draper'e karşı yazılan reddiyelerden çok, asıl onların kendi mütalâaları yakından alâkadar ederdi. Bende onların mufassal asıllarını okumak arzusu yerleşti.”⁴⁵

Togan'ın ilgi ve merak sahası geniştir; klasik medrese eğitiminin yanısıra fizik ve astronomiye de ilgi duymakta, bu konularda çalışmalar yapmaktadır.

Troytsk seyahatlerimde fizik âletleri almıştım. Bu cihetten babamın medresesinde bir oda güya benim “laboratuvarım” olmuştur. (...) Elektrik istihsali ve telgraf işiyle de meşgul oluyordum. Evimiz ile medrese arasında mors çalıştırıyordum. 1907'de ilkbaharda posta yolu ile Ufa'dan yahut Troytsk'dan ödemeli olarak bir globus [küre] getirmiştım. Bunu bizden 35 kilometre uzakta olan İsterlitamak postanesinden gidip almak icap etmişti. (...) Medrese talebelerine ders veriyordum. Bu dersleri Ahmet ve Sait isimli iki zatın sual ve cevapları şeklinde yazmıştım. Flamaryon'dan bir de Huseyin al-cisr ismindeki bir Suriyeli âlimin eserinden istifâde etmişim. Bunlar memleketimizde yeni şeylerdi, talebe için meraklı idi. Bu benim yazdığım ilk ilmî eserimdi. (...) Ben globusun daha büyüğünü yapmıştım. Güneş etrafındaki arzın seyrini karanlıkta lâmba etrafında seyr ettirerek talebeye gösteriyordum. (...) Bende fiziğe ait rusça ders

⁴³ Şehabeddin Mercanî (1818-1889). Kazanlı tarihçi ve ıslahatçı din âlimi.

⁴⁴ İsmail Gaspıralı (1851-1914). Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı.

⁴⁵ Togan. A.g.e. s. 24

kitaplarından başka, bunların İstanbul'da basılan türkçeleri de vardı. Bunları Troytsk'dan almışım.⁴⁶

Henüz kendisi medrese talebesi olan Togan'ın fizik ve astronomi ile ilgilenmesi, diğer talebelere bu konularda dersler vermesi, hatta ileri bir metodla bu konuda bir ders kitabı hazırlaması, onun ilgi ve araştırma sahasının genişliğini, sadece öğrenmeye değil, aynı zamanda öğretmeye de meraklı ve kabiliyetli olduğunun ilk örnekleri sayılabilir. Bu arada, İstanbul ve diğer kültür merkezlerinde çeşitli dillerde basılan eserleri civar illerden veya posta marifetiyle tedarik edebiliyor olması da dikkat çekicidir. Togan'ın bir dağ ve orman köyünde doğmuş büyümüş olması onun ilim ve kültür dünyasından kopuk ve yalıtılmış bir hayata ve mahrumiyetlere mahkûm etmemiş, ihtiyaç duyduğu ve aradığı dergilere, kitaplara ve diğer bilgi kaynaklarına erişimine mani olmamıştır.

Togan'ın bu yıllarda çok güçlü biçimde ortaya çıkan merak, okuma, öğrenme iştiyakı ve azmi bütün ömrü boyunca devam etmiş, ilim adamlığı ve akademisyenliği sadece bir meslek değil hayat felsefesi ve yaşama tarzı olmuştur. Ailesi ve diğer beşerî muhiti de sanki sözleşmiş gibi onun ilim yolunda ilerlemesini sağlayacak şartları hazırlamakta, ona yardımcı olmaktadır.

⁴⁶ Togan. A.g.e. s. 34-35

1.3 FİKRÎ TEMELLERİN TEŞEKKÜL DÖNEMİ

Togan'ın Hâtıralar'da “*Uzaklarda Tahsil Düşüncesi*” başlığı altında verdiği bilgiler onun köyünden ayrılıp “uzaklar”a, yani Orenburg ve Astarخان⁴⁷ üzerinden Kazan'a gitmeye karar verdiği zamana kadar takip ettiği ve okuduğu dergiler, kitaplar, yayınevleri ve kütüphanelerle kurduğu bağlantılar; coğrafyaya, tarihî ve güncel hadiselerle dair edindiği bilgiler, fikirlerinden ve telkinlerinden etkilendiği kişiler, sahip olduğu ilim zihniyeti ve vizyonunu anlamak için çok kıymetli ipuçları sağlar.

Dayısının hususî itinâsı sayesinde Togan Ütek'te çok şey öğrenmiştir. Dayısı, “*İslâm tarihi kaynaklarının başlıcası olan İbn al-Asir'i baştan sona kadar okumuş, bir kısmını Türkçeye tercüme ederek bastırmış, Türkiye tarihinden de Cevdet Paşa tarihini hemen ezberlemiş, tarih âşığı bir âlim*”dir. 1877 Rus-Türk muharebesini bütün teferruatıyla bilmekte, hatta Gryaznov isminde bir Rus'un bu savaşın tarihine ait eserini Togan'a okutmaktadır. Mehmet Arif Bey'in bu savaşa ait *Başımıza Gelenler* unvanıyla neşrettiği hâtıratını tekrar tekrar okumuştur. Togan da bu eseri Japonların Rusya'ya mağlûp ettiği harbin intibaları altında buldukları sırada okumuştur.

Bir Amerikalının Mısır Hidivi Tefvik Paşaya yazdığı ve bu eserin sonunda münderiç mektubunda “Siz yedi milyon insan iki-üç bin İngilizin boyunduruğuna nasıl tahammül edersiniz? Sizde hamiyet yok. Siz üzerine elbise giydirilmiş odunlarsınız” mealinde yazdığı sözlerini Rusya İslamları için de ibret olması gereken sözler telâkki ediyordum. Bir taraftan Yadrintsev'in eseri, diğer yandan Mehmet Arif Beyin kitabı, benim üzerimde büyük bir tesir yapmıştı.⁴⁸

Babasının ve dayısının dostu olan ve Hicaz'da yaşayan Murad Remzi, Kazan Türkleri ve Rusya Müslümanları tarihine dair iki ciltlik Arapça bir eser yazmıştır. Dayısı bu eseri basılmadan daha müsvedde iken okumuştur.⁴⁹ Togan, 1907-1908 yılında Orenburg'da neşredilen bu kitabı o kış okumuş, hacca giden babasının giderken kendisine bıraktığı medresesinde şuurlu olan talebelere de anlatmıştır. Bu kitapta Türklerin mazisi büyük bir gururla, Rusların mezalimi büyük bir acı ile anlatılmıştır.⁵⁰

Babasının medresesinin bir köşesinde “Halk Kütüphanesi” adlı bir kütüphane açan Togan buraya çeşitli gazetelerin gelmesini temin eder. Bazı gazeteler, kendilerine muhabirlik yaptığı için parasız gönderilmektedir.

⁴⁷ Farklı şekillerde yazılan bu şehir ismini Togan'ın Hâtıralar'ında geçtiği gibi kullandık.

⁴⁸ Togan. A.g.e. s. 36

⁴⁹ Murad Remzi, Toganlarda misafir olmuş, Togan'a kitapta yer almayan bilgiler de vermiştir.

⁵⁰ Togan. A.g.e. s. 37

Böylece Petersburg'da çıkan Ülfet ve arapça "al-Tilmîdh", Kazan'dan "Beyân al-Haq" ve "Yulduz", Orenburg'dan "Vaqt", Astarkhan'dan "Edil", Bakû'dan "İrşad" gazetesi ile "Füyuzat" mecmuası geliyordu. Kırım'dan "Tercüman" gazetesini ise babam eskiden beri alıyordu. Bir de rusça "Birjeviye Vedomosti" gazetesi ve "Niva" dergisi geliyordu. (...) Kazan'da basılmış bütün Kazakça kitap ve risaleleri kütüphanemize getirttim.

Kütüphanemize kitap getirmek işi yüzünden Orsk'da Şark ve Taşkent'te Sredniaya Aziya adındaki kitap dükkanları ile temas kurdum. Şark kütüphanesi sahibi Ahmet İshaki münevver bir zattı. Babası İshak Hazret babamın dostu idi. İhtimal ki o da Türkiye'de tahsil etmiştir. Türkiye'de ve Mısır'da çıkmakta olan "modern" neşriyatı getirip satardı. İslâmlığa ait rusça yayınları dahi tedarik ediyordu. Bu zatın bana çok yardımını dokundu. Muntazam kataloglar neşrediyor ve yeni neşriyat hakkında mektupla da haber veriyordu. Onun vasıtasıyla İstanbul'dan Malûmat mecmuasını getirttim. Taşkent'ten getirttiğim kitaplar meyanında Rusya'ya karşı isyan eden Kazak Sultanı Kine Sarı ile oğlu Sıddık Sultan'ın rusça hâl tercümesi, keza Afgan Emiri Abdurrahman Hanın hâtıraları ve general Kuropotkin'in "Kaşgar Seyahatnamesi" gelmişti. (...) Bu vesile ile Kaşgar ahvalini öğrenmiş oldum. Emir Abdurrahman Han'ın hâtıraları ise bir Orta Asyalı milletin istiklâli için yaptığı mücadelenin canlı tarihini ihtiva ediyordu: fakat bu eserin farsçası ile rusçasını karşılaştırarak okuduğumdan bu iki dili öğrenmek bakımından da faydalı idi.⁵¹

"Halk Kütüphanesi"ne getirttiği kitaplar arasında Khiyva Hanı Ebûlgazi Hanın *Türk Şeceresi*⁵² kitabı vardır. Murad Remzi ve Kine Sarı Rus esaretinden kurtuluş fikrini telkin etmekte, Arif Bey ve Emir Abdurrahman da dünya davaları arasında kendilerinin de millî davası olacağı fikrini vermektedir.

Emir Abdurrahman Han zamanımızın adamı idi, birçok sözleri hayatî dertlerimize sürülmüş merhem gibi gelirdi. İngilizler Afganistan'ın içişlerine karışınca o İran tarikiyle Khiyva'ya gelmiş, burasının Hanını, beylerini ve halkını beğenmiş. Semerkand'ı işgal etmiş olan Ruslarla İngilizlere karşı anlaşacağını düşünerek maiyeti ile birlikte Semerkand'a gelmiş. Ruslar onu ilkin iyi karşılamışlar, fakat (...) Ruslardan hayır gelmeyeceğini görünce kendi başına iş görmek ümidiyle memleketine gitmeyi kararlaştırmış ve (...) memleketine dönmüş, (...) Balkh'i, sonra Kâbil'i İngilizlerden kurtarıp şimdiki Afganistan'ı yeniden kurmuştur. Hür fikir ve terakki taraftarı olduğundan memleketine bazı fabrikalar ve matbaa kurmuş, garp usulü tıp, garp askerî üniforması sokmuş, dünya siyasetini uzaktan, dikkatle ve feragatle takip etmiştir. O, başta İngiliz düşmanı sıfatiyle Rusya tarafına geçmiş ise de, oradan bir Rus düşmanı olarak memleketine dönmüştü. Onca, Asyalılar Rusya'nın Asya milletlerini yutarak büyüme yoluna girmiş, netice itibarıyla Asyalıların canına kıyan bir millet olduğunu ergeç anlayacaklardır. O, İngilizlerin siyasetini beğenmemekle beraber, Asya milletleri için yegâne necat yolunun Rusya ile değil, Garp milletleri ile birleşmek olduğuna inanmıştır. Dayım ve babam Rus inkılâbından⁵³ sonra Mısır'lı Mustafa Kâmil'in gazetesini okuyarak İngilizlere karşı menfi fikir hasıl etmişlerdi. İngilizler hilekâr bir kavim sayılıyordu. Bu yüzden dayım ve babam, Abdurrahman Hanın İngilizlere meyil etmesini beğenmiyordu. Ona ve babama göre, Türklerin ve Asya milletlerinin müstakil

⁵¹ Togan. A.g.e. s. 37

⁵² Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* kitabının 1923 senesinde neşredildiğini düşünürsek 1907-1908 kışında Togan'ın kütüphanesinde bu adla bir kitabın bulunması üzerinde durulması gereken bir husustur.

⁵³ 1905 yılındaki inkılâp kastediliyor.

yol tutması şarttı. Bütün ümitleri Japonya’da idi; bu yüzden, 1907’de Japon İmparatorunun din aranmakta ve İslamiyete meyiletmekte olduğuna dair haberlere ehemmiyet veriyorlardı. Babam benim Puşkin ile, Yadrintsev’in eserleri ile çok uğraşmamı beğenmiyordu. Bununla beraber, Puşkin’in Pugaçov isyanı tarihine dair eserlerinden Başkurtlar için, Yadrintsev’in altaylılar ve Kazaklar için söylenmiş okşayıcı sözlerini bana tercüme ettirip dinler ve İngilizler arasında Afgan ve Mısır tarafını tutanlar olduğu gibi, belki Rusya’da da “Yadrintsev gibiler çoğalırsa bize faydaları dokunur” der ve galiba Gazzalî’den “Zalimin çocuğunun âsâbına dokunan nâle ve feryad mazlumun yardımına yetişir” mealinde bir Arap vecizesi nakleder ve Yadrintsev için dua ederdi.⁵⁴

1906-1908 senelerinde Halk Kütüphanesi’ne getirttiği gazete, mecmua ve kitaplar, okuduğunu anlattığı eserler, babası ve dayısının yanında yapılan konuşmalar daha 16 yaşındaki Togan’a bir nevi dünya görüşü, “Weltanschauung” vermiştir. Bunun neticesinde bilgi birikimini Rusça vasıtası ile ilerletmek istemektedir ve Rus muallim mektebine gitmeyi, İslam kaynaklarından öğrendiği tarihî malûmatı Rus kaynakları ile karşılaştırmayı kendisine gaye edinmiştir.⁵⁵

1907-1908 kışında babasının medresesinde Arap dili dersi ve Hz. Peygamber’in hayatına dair *Nûr al-yaqîn* isimindeki Arapça eserden dersler verir. Musa Carullah’ın, Arap şairi ve filozofu Abûl Alâ al-Ma’arrî’nin *Al-Lüzûmiyyat* isimindeki eserdeki felsefî fikirleri izah eden ve Ahmet İshaki tarafından neşredilen kitabı Arap edebiyatının şaheseri sayar, “*fikirlerine ve bilhassa din hakkındaki serbest düşüncelerine meftun*” olur. Babası hac dönüşünde “*Arap diyarından ve İstanbul’dan*” Togan için çok mühim eserler getirir.

⁵⁴ Togan. A.g.e. s. 38-39

⁵⁵ Togan. A.g.e. s. 39

1.4 TOGAN'IN İLK İLMÎ ÇALIŞMALARI

1.4.1 Orenburg, Astarkhan ve Kazan'daki Temaslar

Onsekiz yaşına gelen Togan, 1908'de köyünden ayrılır, ilim tahsili ve araştırmaları için yola çıkar. 1908-1916 arasında dönemi, “18-26 yaşlarındaki hayatım büyük güçlükler, tahsil, muallimlik, ilmî araştırmalarla önce vatanım Başkurt-ili ile Kazan, sonra Ferğane ve Petersburg-Buhara arasındaki seyahatlerle, araştırmalarla, nisbeten geniş bir muhitte tedricen açılmakla geçti.”⁵⁶ diye özetler.

Orenburg ve Astarkhan üzerinden Kazan'a doğru yola çıkan Togan üç gün sonra Meleviz adlı kasabaya gelir. Meleviz'de, Çarlık tarafından zorla Hristiyan yapılan bir kısım Tatar, 1905 inkılâbının verdiği nispî hürriyetten istifâde ederek Müslümanlığa dönüp büyük bir cami yaptırır ve Togan uğradığında bu camiin açılış merasimi vardır. Civar köylerden Tatar ve Başkurtlar arasında muteber zevat çağırılmıştır. Togan'ın da katıldığı sofrada, Japonya'da İslâmiyetin yayılmakta olduğuna dair *Âlem-i İslâm* adlı gazetede yazılan haberler üzerinde konuşulurken söz bu Müslümanların “*hakk mezheplerden birine intisap etmezlerse de Müslüman sayılabilirler mi?*” konusuna intikal eder. Bu konuda Togan'ın orada söyledikleri ve aralarında geçen konuşmalar, hem Togan'ın o yaşlardaki bilgi ve fikir seviyesini, hem de küçük bir kasabadaki kültür seviyesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Ben, mezheplerden üstün, daha temiz bir İslamiyet olduğunu ispat zımmında İslâm ulemasından İbn Teymiye, İbn Qayyum al-Cazvî adlı zevatın eserlerinden sözler naklettiğimde, mutaassıpların hücumuna uğradım. Halbuki bana taraftarlık edenler de vardı. Benim sözlerim bu fikri benimseyen İlac (İlaceddin) Bayezitov isminde bir Tatar tüccarının dikkatini çekmişti. O beni evine çağırdı ve buradaki münakaşalarda açık ve ileri fikirli oldukları anlaşılan imamları da çağırmıştı. Anlaşıldı ki İlac Ağa bu mevzu üzerinde ilim ehillerinin serbestçe ve etraflıca konuşmalarını temin etmek istemiş. Çok güzel sohbetler oldu. Gelen mollalar benim tahsil maksadiyle dış memleketlere gitmek niyetinde olduğumu öğrenmişlerdi. Bunlar bana İslâm ilimleri sahasında tahsilimi genişletmek üzere Mısır'a gitmemi tavsiye ettiler. Başkurdistan'ın bu ücra köşesinde de İbn-i Teymiye'nin fikirleriyle ilgilenen bir tüccarın bulunması, o zaman Tatar ve Başkurtlar arasında gelişmekte olan millî kültür hareketinin müsbet bir tecellisi idi. Bu zata bana dört-beş lira da para verdi.⁵⁷

⁵⁶ Togan. A.g.e. s. 42

⁵⁷ Togan. A.g.e. s. 43-44

Togan, uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra Orenburg'a ulaşır. Yanında Abû'l Alâ al-Ma'arrî'nin *Al-Lüzûmiyyat*⁵⁸, Rus âlimi Yadrintsev'in *Polojenye inorodtsev Sibiri* kitapları, Attâr⁵⁹'ın *Pendname* 'si⁶⁰ vardır.

Bir Rus kitapçısında Arap Cavzî'nin Rus-Arap lüğatini bulur ve çok az parası olmasına rağmen satın alır. Togan bu lügatten “*Bu benim için büyük nimetti.*” diye bahseder, “*Bundan istifâde ederek araya oturup Yadrintsev'in kitabından ayrı bahisleri tatarcaya (çağatayca) tercüme eder ve Bektemir⁶¹ 'e okurdum. Ezcümle bu kitaptan “Gayrirusların inkıraz etmelerinin sebepleri ve onların kültür hayatına istidatları”, Göçebe hayatın beşer medeniyet tarihindeki ehemmiyeti” adlı iki faslına anlayabildiğim kadar tercüme etmişim.*”⁶²

Togan burada Hüseyniye medresesi talebeleri ile tanışır ve arkadaş olur. O sıralar Osmanlı Devleti'nde 2. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Togan Orenburg'da Meşrutiyetle ilgili haberleri takip eder:

Hemen o günlerde Türkiye'de inkılap olmuştu. Tatarların açtığı kıraathaneye giderdim ve Jön türklerin Paris'te çıkarmakta oldukları “Şura-ı Ümmet” gazetesini orada okurdum. Rus gazeteleri de inkılâba ait mufassal malûmat veriyorlardı. Bu hâdise beni bir daha Türkiye tarafına çekti.⁶³

Bu ifadelerden anlıyoruz ki, Osmanlı'da yaşanan fikrî ve siyasî gelişmeler Osmanlı dışındaki Türkler tarafından dergi ve gazeteler vasıtasıyla yakinen ve ilgi ile takip edilmekte, onlar üzerinde etkili olmaktadır. Diğer yandan Türk dünyasının Osmanlı Devleti'ne (daha doğrusu Türkiye'ye) olan ilgisini ve temayülünü de görmekteyiz.

Orenburg'da iken, *Şûra* adlı edebî mecmuanın idarecisi olan büyük alim Rizaeddin Fahreddin'i⁶⁴ ziyaret eder: Fahreddin, Togan'ın çok takdir ettiği Abûl Alâ al-Ma'arrî'nin hayatı ve felsefesine dair çok güzel bir eser neşretmiştir ve Togan bu kitabı daha köyünde iken okumuştur.

Rizaeddin, Suriye'ye gitmekle Rus mekteplerine gitmek arasında tereddüt eden Togan'a memlekette kalmasını tavsiye eder. 1926 senesinde hacca giderken bir müddet

⁵⁸ On bir bin beyitten oluşan, felsefî konuları işleyen divan.

⁵⁹ Ferîdüddin Attâr (1145-1220). Ebu Hamid Ferîdüddin Muhammed bin Ebu Bekr İbrahim Nişaburî, İranlı mutasavvıf, şair, hekim ve eczacı.

⁶⁰ Togan. A.g.e. s. 46

⁶¹ Hüseyniye Medresesi talebelerinden.

⁶² Togan. A.g.e. s. 47

⁶³ Togan. A.g.e. s. 47

⁶⁴ Rizaeddin Fahreddin (1859-1936). Cedîdci ve ıslahatçı fikirleriyle tanınan Tatar-Türk din âlimi, müftü ve tarihçi.

İstanbul'da bulunmuş ve Togan'ın Samatya'daki evinde yaptıkları görüşmede 1908 senesinde Orenburg'daki tavsiyesini hatırlayıp, “*Rusya’da kalmanız çok yerinde bir işti, çünkü Suriye’ye gitmiş olsaydınız, doğu Türkleri arasında bu inkılâp senelerinde yaptığınız tarihî işleri yapmamış olurdunuz. Türkiye’ye gelen münevverlerimizden Yusuf Akçura ile Ahmet Ağaoğlu’ndan başka şahsiyetini muhafaza ile bu muhitte iz bırakan kimse görülüyor*”⁶⁵ demiştir.

Togan Orenburg’dan ayrılmadan önce, *Şûra* mecmuasının yayıncısı, iş adamı ve şair Zakir Remeyev’i⁶⁶ de ziyaret eder. Kazan’a gideceğinden ve orada Rusça muallim mektebinde okumak istediğinden bahseder. Bu niyeti mâkul bulan Remeyev, Togan’ı *Vakit* gazetesi idarehanesinden Yarullah Veliyev adlı yazara yollar, o da Remeyev adına Togan’a elli lira verir.

Togan, Orenburg’dan bir yük treni ile Astarkhan’a gitmek üzere yola çıkar ve yolda Buzavlıq şehrinde inip Aliasgar Çağatay adlı bir yazar ve Samara’da *İktisat* isminde bir mecmua neşretmekte olan Fatih Murtazin’le görüşür. Togan bu görüşmeden, “*Bununla millî hayatımıza dair çok samimî sohbetlerimi oldu*”⁶⁷ diye bahseder.

Buradan vapurla Astarkhan’a hareket eden Togan, bu şehre seyahatinin tek sebebinin orada *Edil* isminde gazete neşrine başlamış olan Abdurrahman Ömerov ile görüşmek olduğunu söyler.⁶⁸ Bu zat Kazan’da Mercanî medresesinde Togan’ın dayısı Habip Neccar’ın talebesi olmuştur.

Togan gittiği her yerde, hatta yolculuk esnasında dahi okumakta, kendisinden istifâde edebileceğine inandığı kişilerle tanışan ve onlarla faydalı görüşmeler yapar. Kazan’a gitmek için bindiği vapurda Puşkin’in *Pugaçov İsyanı* adlı eserinin tercümesi ile uğraşır.

Kazan’a gider gitmez dayısının üstadı Şehabeddin Mercanî’nin medresesini ve oğlu Burhan Molla’yı ziyaret eder. Burhan Molla’nın ve “*Kazanlıların büyüğü olan*” Alimcan Barudi’nin kütüphanelerindeki Mercanî’nin henüz basılmamış olan *Vafiyât al-Aslâf* adlı sekiz ciltlik Arapça tarih kitabını okur. Bu eserin mukaddimesini teşkil eden bir cilt o zaman basılmıştır. Mercanî, “*İbn Haldun’a uyararak yazdığı bu*

⁶⁵ Togan. A.g.e. s. 48

⁶⁶ Zakir Remeyev, *Şura* mecmuasının naşirlerindedir. Derdmend mahlası ile şiir yazmıştır.

⁶⁷ Togan. A.g.e. s. 49

⁶⁸ Togan. A.g.e. s. 50

Mukaddemesi'nde birçok liberal fikirler ortaya atmıştır."⁶⁹ Bu eserde halifeler tarihi, İslâm âlimlerinin hâl tercümeleleri, son ciltlerinde ise Volga sahası, Türkistan ve Osmanlı âlimleri anlatılmıştır. Togan bu eseri 1908-1909 senelerinde baştan sona okur ve bir cilt de Türkçe özetini hazırlar.

Kazan Tatarları arasında bu sıralarda millî sahalarda geniş ıslahat yapılmasını isteyen bir zümre, mekteplerin reformu fikriyle meşgul bir gençler muhiti vardır ve *al-İslah* adlı bir gazete çıkarmaktadırlar. Togan bunları "*plânsız, mütereddit, fikirlerinin bir çoğunu da temelsiz*" bulur.⁷⁰

Bu gençler "*okumakta oldukları Tatar medreselerini hem gimyazyuma, mühendis mektebime, hem de üniversiteye çevirmek isterlerdi.*" Togan ise bu medreseleri "eskimiş" olarak görmekte, bunlardan "*bir kısmı Hristiyanlarda olduğu gibi teoloji seminerleri, diğer kısmı muallim mektepleri şeklinde*" iki tip orta mektep kurulabileceğini söylemektedir. Togan bu konudaki fikirlerini *Beyân al-Haq* adlı Tatar gazetesine yazdığı makale ile anlatır.

Togan, Kazan'da *İslah* gazetesi idarehanesinin üst kısmında yaşamakta olan İslâm âlimi Mûsâ Cârullah Bigi⁷¹ ile tanışır. Onunla Al-Ma'arrî'nin bazı fikirleri ve kendisinin Arapça neşrettiği *al-Tilmîdh* gazetesine yazdığı fikirleri hakkında konuşur. Onun evinde meşhur seyyah ve muharrir Abdürreşit İbrahim⁷² ile tanışır. Abdürreşit, Togan'ın babası ile eskiden tanışmış ve birlikte hac yolculuğu yapmışlardır. Togan, Abdürreşit'in tavsiyesi ile o sıralar Kazan'da bulunmakta olan Mağrip ulemasından Arap dili uzmanı Ahmed Şinkitî'den Arap edebiyatı dersleri alır, Harirî'nin *Maqamat*'ının büyük kısmını, Cahiz'in *Türklerin Faziletleri*'ni, eski "Cahili" şairlerden *On Maqâma*'yı okur. Onun tavsiyesi ile Kazanlı âlim Şehabettin Mercanî'nin hayatı ve eserleri hakkında 32 sayfalık bir Arapça eser yazar. Şinkitî, Togan'ın Türk tarihine olan büyük ilgisini bildiği için memleketine döndükten sonra ona arap edebiyatında Türklere ait yazılan şiirlerden bir çoğunu yazıp gönderir.⁷³

⁶⁹ Togan. A.g.e. s. 51

⁷⁰ Togan. A.g.e. s. 52

⁷¹ Mûsâ Cârullah Bigi (1875-1949). Tatar âlimi ve düşünürü.

⁷² Abdürreşit İbrahim (1857-1944). Sibiry'a'nın Tobosk ilinde doğdu. Aslen Buharalı bir Özbek aileden gelme. Rusya Türkleri'nin ilk siyasî temsilcisi, İslâmî gazeteci-yazar, seyyah.

⁷³ Togan. A.g.e. s. 55

Kasımiye Medresesi'ne giren Togan burada; Fatih Muhammedyarov'un matematik derslerine devam eder, Cârullah'tan Arap şairi Tarfa ibn al-'Abd'in Arapça dîvanını, İbn Durayd ve başkalarının kasidelerini okur.⁷⁴

Şinkitî, Cârullah ve Kasım Hazret, Togan'a maddî destek sağlar. Mûsâ Cârullah o aralık basılmakta olan Arapça eserleri *Al Muvâfaqât* ve *İfadat al-Kirâm*'ın tashihlerini yaptırmış ve bunun için Togan'a ayrıca ücret ödemiştir. Togan aynı zamanda *Beyân al-Haq* gazetesinin eki olarak yayınlanmakta olan *Malûmat* isimli yıllık almanağa yazılar hazırlar, Rusçadan arı beslemesine dair tercüme yapar.

Togan, Kasımiye Medresesinin yanındaki "Gayri Rus Muallim Mektebi" hocalarından Yemelyanov'dan Rus tarihi ve edebiyatı dersleri alır. Kazan'daki zamanını; *Mercanî'nin basılmamış eserlerini okumak, Arap edebiyatı dersleri almak ve ve Rusça muallimler imtihanına hazırlanmakla* geçiren Togan'ın bu arada *hiç geriye bırakmak istemediği* bir işi daha vardır:

(...) o da mensup olduğum İslam din ve kültürünün esasları olan Kur'an ve Fıkıh'ı rusça tercümelerinden öğrenmek ve bunları iyi bilen birisine devam edip, arapça asılları ile de karşılaştırarak bir umumi ve doğru malûmat elde etmektir. Bunun için Kur'an'a tefsir yazmış ve bastırılmış olan İmam Sadık İmankuli'nin münasip olacağını yine Abdürreşit Efendiden öğrendim. Dayım bana "esaslı olarak edebiyat öğren, Kur'an ve Fıkıh'ı sonra öğrenirsin" demişti. Bu yüzden İslamiyatın temel bilgilerinden habersiz kalmakta idim. Halbuki bende dinimiz hakkında umumî ve toplu bir malûmat elde etmek arzusu vardı. İmam İmankuli bana hususî ders vermeyi kabul etti. Haftada iki gün Kur'an ve Fıkıh'dan "Hidâye" dersleri verdi. Kur'an'ı rusça Sablukov tercümesinden, Hidâye'nin ibadeta ait olmayan kısımlarını da Taşkent'de basılmış rusça tercümelerinden okuyup geliyor ve bunları İmam Efendi ile birlikte karşılaştırıyorduk.⁷⁵

Bu çalışmalarının faydasını ilerde görecek, "*İslâm tarihini, kültürünü, tarihî coğrafyasını, muhtelif devirlerin iktisadî vaziyetini iyi bildiği*" için 1935-1939 senelerinde Almanya'da Bonn ve Göttingen Üniversitelerinde "İslam İlimleri" profesörlüğü ve İstanbul Üniveritesi'nde kendi çabasıyla kurulmuş olan "İslam Araştırmaları Enstitüsü"nü müdürlüğünü yapacaktır.

Kazan'daki önemli hadiselerden biri de Togan'ın müsteşrik Nikolay Aşmarin ve N. F. Katanov ile tanışmasıdır. Bu sayede Kazan'daki müsteşrikler muhitiyle temas imkânı bulmuş olur. Her ikisinden de çok istifâde eder. O sene Aşmarin'in *Rus Maarif Vekâleti Mecmuası*'nda yayınlanmış olan "*Tatar edebiyatı*" adlı makalesinin Rusçadan Tatarcaya tercüme eder. Bu tercüme daha sonra Orenburg'da Vakit matbaasında bir

⁷⁴ Togan. A.g.e. s. 53

⁷⁵ Togan. A.g.e. s. 54

risale olarak basılır. Muallim Mektebi imtihanlarına hazırlanmak için ücretle muallim tutar; Rus edebiyatı, matematik ve pedagoji derslerine devam eder.⁷⁶

Togan Mayıs 1909'da köye dönerken Ufa'ya uğrar. Orada “*medrese açıp millî davalar yolunda çalışan*” Ziyaeddin Kemali adlı genç müderris ve başka kişilerle görüşür, Başkurtların tarihini araştırıp kitap olarak neşreden Filonenko isimli Rus muallimle tanışır.⁷⁷ Murad Remzi'nin, “*Rusya'nın İslâmlara yaptığı mezalim hakkında acı bir lisanla tasvirleri ihtiva etmiş olan*” ve Togan'ı “*Türk kavimlerinin tarihiyle derin bir ilgi ile meşgul olmaya sevkeden*” iki ciltlik tarih kitabını okur. Bu kitabın basım masraflarını Şeyh Zeynullah İşan karşılamıştır.⁷⁸

Sonbaharda ikinci defa Astarkhan'a gider. Burada neşredilen *Erdil* gazetesine yazılar yazar. Bunlar Togan'ın ilk ilmî eserleridir. Bu yazılardan ilki, Murad Remzi'nin kitabını tahlil ve tenkit eden bir makaledir. Diğer bir yazı ise; Cemil isimdeki köyün imamının elinde bulunan “*ilk İslâm tarihine ait olmak üzere milâdî 889 yılında vefat eden İbn Qutayba isminde bir zaten telifi olarak tanınan al-İmama va'l-siyasat adlı eserinin yazma nüshası*” hakkındadır. Bu yazısı Rızaeddin Fahreddin'in Togan'a îtimadını sağlamıştır. Bu yazılar için Togan, “*Ben bu iki makale ile bir taraftan Türk kavimleri tarihine, öte yandan da İslâm tarihine ait araştırmalara bilfiil başlamış oldum*” der. Astarkhan'da neşredilmekte olan *Maarif* mecmuasının idaresi teklif edilir ama kabul etmez.

Togan'ın, Astarkhan'a yaptığı iki seyahat ve orada Abdurrahman Molla ile görüşmelerinin sebebine dair yazdıkları, kendisine tanımamız için yeni bir ipucu daha sağlar:

(...) uruğumuzun çok ananepereşt olduğunu, tarihte doğuda Tobul havzasında ve batıda Astarkhan ve Kuban taraflarında ecdadımız kadar cevval göçebe uruğlar ile birlikte geçirmiş oldukları tarihî hâdiselere candan bağlılık gösterdiklerini tebarüz ettirmektir. Orta Asya'da ve Ural mıntıkasında yaşayan muhtelif zümrelerin ve bu zümrelere mensup olan benim gibi kimselerin hayatları ancak bu gibi noktaların izahı ile anlatılabilir.⁷⁹

İdil (Volga) nehri üzerinden vapurla Kazan'a dönerken vaktini Mercanî'nin İslâm ilimlerine dair fikirlerini ihtiva eden *al-Tariqat al-Muthlâ* (Büyük Yol) adlı eserini

⁷⁶ Togan. A.g.e. s. 56

⁷⁷ Togan. A.g.e. s. 56

⁷⁸ Togan. A.g.e. s. 57-58

⁷⁹ Togan. A.g.e. s. 63

okuyarak geçirir. Yanında ayrıca J. W. Draper⁸⁰'in “*Din ile ilmin çarpışmasına dair*” eserinin Rusça tercümesi, Prof. Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin *Rus Aydınlarının Tarihi*⁸¹ adlı eseri de bulunmaktadır. Draper'in eserlerindeki liberal fikirleri daha evvel Ahmet Mithat Efendi'nin yayınlarından öğrenmiştir. Bu ve Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin kitabı Togan'ın hayatında “*en iyi tesir yapan kitaplardandır.*”

Vapurda kitap okuduğunu göre kaptan yardımcısı Togan'ı kendi kamarasına davet eder ve okuduğu kitaplar hakkında konuşurlar (hava çok soğuktur ve oturduğu üçüncü mevkinin kamaraları yoktur.) Kaptan yardımcısı Togan'a daha sonra P. Milyukov⁸²'un *Rus Medeniyeti Tarihi* kitabını, Draper'in *Avrupa Aydınlik Hareketlerinin Tarihi* adlı eserinin Rusça tercümesini ve Çernyševskiy'nin birkaç kitabını yollar. Bu zat aynı zamanda Togan'ın Simbirsk'teki İbrahim Akçurin⁸³ ile tanışmasına da vasıta olur. Bir sene sonra Simbirsk'e gidip Akçurin'in evinde kalır. Akçurin Rusçadan başka Almanca, Çağatayca ve Uygurca da bilmektedir. Togan 1923'de Rusya'dan ayrılana kadar Akçurin'le arasıra görüşür ve Uygur alfabesi ile mektuplaşır.

1.4.2 Kazan'da Muallimlik ve İlk Tarih Kitabının Yazılması

Togan, 1909-1910 ders yılında Kasımiye medresesine Türk tarihi ve Arap edebiyatı tarihi muallimliğine tayin edilir. Bu dersler daha önce hiç okutulmamış, ilk defa Togan tarafından verilmiştir. Bu derslerde okutulmak üzere, *Türk Tarihi* adlı eserini yazmaya başlar. *Tarihi tetkik ve te'lif usulünü* Prof. Karayev⁸⁴'in bu konudaki bir kitabından öğrenir ve ders verir. Daha sonra bu eserin, Alman Prof. E. Bernheim⁸⁵ ile Fransız tarihçisi Seignobos⁸⁶'un tarih metodolojisine ait eserlerden özetlenerek yazılmış olduğunu öğrenir. Togan ileride *Tarihte Usûl* adlı eserini bu ilim adamlarının kitaplarından da istifâde ederek yazacaktır.

Buradaki muallimliği dört sene sürer. Bu süre zarfında çok sayıda kitap okur ve bilgisini ilerletir. Bu çalışmalarını şöyle anlatır:

⁸⁰ John William Draper (1811-1882). ABD'li bilim adamı, tarihçi, hekim, fotoğrafçı.

⁸¹ Ovsyaniko-Kulikovskiy, D. N., *Istoriya russkoi intelligentsii*.

⁸² Pavel Nikolayevich Miliukov (1859-1943). Rus tarihçi ve liberal politikacı.

⁸³ Yusuf Akçura'nın amcası.

⁸⁴ Nicholas Ivanovich Karayev (1850-1931). Rus tarihçi.

⁸⁵ Ernst Bernheim (1850 - 1942). Alman tarihçi.

⁸⁶ Charles Seignobos (1854-1942). Fransız tarihçi.

Petersburg’da yaşayan meşhur müsteşrik Prof. Barthold’un Orta Asya tarihine ait taş basma notlarını okuyordum. Bu defa millî tarihimize ait malûmatı ihtiva eden Karamzin ve Solovyevlerin Rus tarihine ait eserlerini ve Rus vak’anüvislerini mütalâa ettiğim gibi, Fransız âlimi Leon Cahun’un ve İngiliz âlimi Henry Howorth’un eserlerini rusçalarından okudum. (...) Bunlarla ben bu yıl Türk kavimleri tarihini öğrenmek için tam doğru yola girmiş bulunuyordum. Prof. Katanov’un yardımıyla Garp’ye, Londra ve Leiden’de, diğer taraftan Taşkent’te ve Bakû’de şark kitapları satan kitapçılardan tarihe ait matbu kaynakları getirtmeye başlamış oldum. Aynı Katanov’un yardımı ile ben Londra’da kitapçı Luzac’tan farsça Mirkhond ve Khondemir tarihlerini ve Bâbur Mirza hâtrâtının faksimile edilmiş nüshasını getirttim.⁸⁷

Togan, Kazan’da iken evlerinde kaldığı ailenin kütüphanesinden de istifâde eder. Bu kütüphanede Rus klasikleri tam olarak mevcuttur.

Ders verdiği talebelerinden de istifâde eden Togan bunların yardımıyla köylerden el yazması eserler toplar. Bunlar arasında, “*Temür-oğulları zamanında yaşayan Semerkandlı Türkmen Beği Devletşah’ın farsça, ‘Şairler Tezkiresi’nin, müellifin hayatına yakın zamanda yazılan pek güzel bir nüshası*” da vardır. Müsteşrik Fraehn⁸⁸’in 1840’da yazdığı, İslâm ülkelerinde aranmaları gereken İslâm kültür tarihi kaynaklarını anlatan kitap bu konuda Togan’a rehber olmuştur.

Katanov, Togan’a Radloff’un *Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Numuneleri*’ni ve *Kutadgu Bilig*’i incelemesini tavsiye eder. Bu da Togan’ı Türk destanları ile ilgilenmeye sevkeder. Aslında bu ilgi çocukluğundan beri aile çevresinden dinlediği destanlarla başlamıştır, ancak bu ilgi şimdi akademik bir mahiyette ve hayatının sonuna kadar devam edecektir. Togan aynı zamanda Prof. Pozdneyev’in *Moğol Kabileleri Halk Edebiyatı Numuneleri* kitabını da tetkik eder, bu da onun çalışmalarının yalnız Türk değil aynı zamanda Moğol kavimlerini de kapsamasını sağlar.⁸⁹

Hollandalı Prof. Dozy⁹⁰’nin, Türkçeye de tercüme edilen *İslamiyetin Tarihi* adlı eserini okuyan Togan’ın zihninde şüpheler ve sorular uyanmaya başlar: “(...) şu iki soruya kesin cevap bulmaya kendimi mecbur sanıyordum: 1) İslâmların bilhassa Türklerin gerilemesinin hakiki sebepleri ne idi? 2) Bunun başlıca sebebinin İslamiyet olduğuna dair mütalâalar doğru mudur?” Bu sorular onun zihnini ileride de meşgul edecek ana konular arasına girer.

⁸⁷ Togan. A.g.e. s. 64

⁸⁸ Christian Martin Frähn (1782-1851). Alman asıllı Rus tarihçi, şarkiyatçı, nümizmatikçi.

⁸⁹ Togan. A.g.e. s. 64

⁹⁰ Reinhart Pieter Anne Dozy (1820 - 1883). Hollandalı şarkiyatçı.

Togan, “İslâm tarihine ait felsefî fikirleri Mercanî'nin ‘Mukaddimetü Vafiyât al-Aslaf’ ismindeki eseri yoluyla İbn Haldun⁹¹’a intikal ederek az çok” öğreniyordur. Bu süreçteki fikrî gelişimini şöyle anlatır:

Bu asırda tarihî hadiselerin tenkidî surette öğrenilmesi zaruretine, teokratizmin zararlarına, milliyet prensibinin tarihteki ehemmiyetine ait fikirler hoşuma gidiyor idiyse de, diğer fikirlerin hayatta ve bugünkü ilimde tatbiki mümkün olmayan eskimiş şeyler olduğunu hemen anladım. Ben en çok Draper’in “Avrupa’nın Fikrî İnkişafı” ve Milyukov’un “Rus Medeniyeti Tarihi” kitaplarını beğeniyordum. (...) Hatta Draper’in kitabından “İman devrinin Şarkta sona ermesi” faslını (ch. IX) rusçadan tatarcaya tercüme bile etmiştim. Çünkü İslâmların gerilemesinin sebeplerine ait fikirleri bana orjinal görünmüştü. Fakat riyaziyat ve fizik muallimim Arbakov beni sosyal demokrat Plexanov’un eserleri (“Tarihin Materyalist Anlayışı”, “Tarihte Şahsiyetin Rolü”) ile tanıştırdınca ben tarihi iktisadî bakımdan öğrenmenin, dertlerime daha çok deva olacağını gördüm. Bu zatın “Rusya’da İçtimaî Fikir Cereyanlarının Tarihi” adlı eseri ile takma Beltov adıyla neşrettiği “20 senelik hayat” ve “Bizi Tenkit Edenleri Tenkit” adlı eserlerinde “Hayatı insanların şuuru değil, insanın şuurunu hayat tayin eder” tezinin izahları beni zaten mütemayil bulunduğum sosyalizm fikrine bağladı. Plexanov(un)⁹² bu eserinde, Rusların P. Struve ve Karayev gibi sağa mütemayil âlimlerinin fikirlerini cerh eden bahislerinden çok hoşlandığım halde, sonradan Çek Cumhurreisi olan Prof. Masarik’in materyalizme ve marksizme karşı esaslı tenkitlerine cevaplarını mukni bulmadım. Rusların büyük mütefekkirlerinden Ovryaniko-Kulinovskiy’nin “Rus Inteligentsiyası Tarihi” ismindeki eseriyle yaz aylarından beri uğraşmıştım. Mukaddemelerinde edebiyatı esas alan bu zatın Plexanov (Belton)un nazariyelerini cerh ve tenkitlerini pek isabetli bulmuştum. Umumiyetle benim fikrî inkişafımda, bilhassa “Garp” ile “Şark” dünya görüşünün farklarını idrak etmekte müessir olan bu Ovryaniko-Kulinovskiy, materyalizmi ancak tarih tetkikinde işe yarayan ve Garb’ın sanayi memleketlerine has bir ideoloji olduğundan Şark hayatında tatbiki güç bir nazariye diye anlamamda amil olmuştur.⁹³

Bu ifadelerden, Togan’ın bu yıllarda fikrî arayış içerisinde olduğunu, Plehanov’un tesiriyle sosyalizme meylectiği halde ona yönelik tenkitleri de okuyup, körü körüne ve araştırmadan hiç bir fikre bağlanmayan ilim adamı tutumunu görebiliyoruz. Farklı ekolleri, yaklaşımları, bilgi kaynaklarını objektif ve mukayeseli olarak değerlendirebilme becerisini ve alışkanlığını çok erken yaşlarda kazanacak, akademik hayatında bunun faydasını sürekli görecektir. Plehanov’un eserleri onda tarihin iktisadî bakımdan ele alınmasının önemli olduğu fikrinin oluşmasına sebep olur. İlerideki çalışmalarında bu düşüncenin önemini ve tesirini görebiliriz.

Togan daha sonra, Ruslardan ziyade Batılı müsteşriklerin kendisine daha faydalı olacağını düşündüğünü anlatır. Şarkiyatçılar arasında onu ancak “*tarihimizle içtimaî ve iktisadî doktrinlere vukuf sahibi olarak meşgul olan iki liberal âlim Baron Viktor von*

⁹¹ İbn Haldun (1332-1406). Tunuslu tarihçi, sosyolog, devlet adamı.

⁹² Georgi Valentinovich Plehanov (1856-1918). Rus ihtilâlcî ve Marksist teorisyen.

⁹³ Togan. A.g.e. s. 67

Rozen ile Prof. V. Barthold'un araştırma tarzları" tatmin eder. Bu ilim adamlarının Şark'a ait eserleri tanıtan ve Batı'da neşredilen makaleleri *Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi Zapskileri*'nde yayınlanır ve Togan bu mecmuanın o güne kadar çıkan 19 cildini koleksiyon halinde satın alır. Bu makaleler Togan'ın tarihçiliğinin ve fikir yapısının şekillenmesinde önemli rol oynar:

Barthold'un, Leon Cahun, Grum-Grjımaylo, Aristov gibi müelliflerin Türk kavimleri tarihine ait eserlerinin tenkitleri çok mühimdi. Ona göre İslâm milletlerinin gerilemesinin sebebi akideleri değil, 16. Yüzyıldan başlayıp, deniz yollarının açılması, eski kara ticaret yollarını hükümsüz bırakması ve bu vaziyetin Avrupalılara dünyada iktisadî üstünlük sağlamasıdır. Ben de tarih tedrisatında ve yazmaya başlamış olduğum Türk tarihi kitabımda Plexanov'la Brthold'un iktisadî görüşlerini esas alarak kabul etmişimdir. Ben bu iktisadî tarih anlayışına 1910'da olduğu gibi 1940 Türkistan tarihine ait Mısır'da, "Umumî Türk Tarihine Giriş" ve "Tarihte Usûl" mevzularına dair 1946 ve 1950'de İstanbul'da neşrettiğim eserlerde de sadık kaldım. Yani tarih tetkik metodunda Rusya'da iken benimsediğim fikirleri sonradan değiştirmem icap etmedi.⁹⁴

Togan'ın burada ifade ettiği "(...) İslâm milletlerinin gerilemesinin sebebi akideleri değil, 16. Yüzyıldan başlayıp, deniz yollarının açılması, eski kara ticaret yollarını hükümsüz bırakması ve bu vaziyetin Avrupalılara dünyada iktisadî üstünlük sağlamasıdır." görüşü çok önemlidir ve ileriki yıllarda yazacağı eserlerde de aynı şekilde devam etmiş, söylediği gibi bu fikirleri değiştirmemiştir.

Gene bu yıllar Togan'ın dine dair tefekkür ve kendi görüşlerini oluşturduğu dönemdir. Ailesinden aldığı telkinleri sorgulamaktadır. Sadece Kur'an'ı değil, Tevrat ve İncil'i de okumuştur, "Altay Türklerinin ve Kazakların şaman dualarını arapça İslâmî dualardan daha çok" bilmektedir. Ona göre İncil hikâyeler toplamında ibarettir, insanın iç ve dış hayatını tanzim eden mecburî talimatı ihtiva etmemektedir. İslâmiyet insanın iç ve dış hayatını tanzim etmeyi başlıca gaye edinen bir dindir. "Cana can, göze göz, kulağa kulak, dişe diş prensibi, mücadelecı, savaşçı bir milletin ruhiyatını aksettirmesi ve hayatiyeti itibariyle ruhuma uygun geliyordu." der, ancak, zamanla taassup insanın iradesini ve içtihadını daraltmıştır.⁹⁵

Din konusunda arayış ve kafa karışıklı içinde olan Togan "Allah'ı ve dini tamamiyle inkâr eden müteaddit eserler" okur fakat "kâinatın muhtelif şekiller alarak şuurlu ve müdebbir bir varlık tarafından vaz edilen tabii kanunlarla idare edilmekte olduğunu inkâr edenlerin yazıları hiçbir vakit" onu tatmin etmez, "Allah ve din, beşeriyet üzerinde hakim bir gerçektir." Bu tereddüt döneminde dahi "Kur'an'ın "Eğer

⁹⁴ Togan. A.g.e. s. 67-68

⁹⁵ Togan. A.g.e. s. 69

dünyadaki denizler yazı mürekkebi olsa, Allah ile bağlı kâinatın esrarını yazmak icap ederse bu denizler tükenir, amma kâinatın esrarı tükenmez” dediği haktır” diyen Togan, hayatının sonuna kadar inançlı bir müslüman olarak yaşamıştır. Arkadaşlarıyla birlikte dine dair arayışlarının neticesini şöyle özetler: “*Aranmalarımız neticesinde biz yine İslâmiyete sadık kaldık.*”⁹⁶

Togan bu arada Samara'nın Melekes kasabasında yaşayan ve Arap dili gramerine ait manzum *Elfîye* isimindeki eseri Türkçeye tercüme etmekte olan Ataullah Molla'nın yanına gider ve orada bu kişiden bir ay ders alır, daha önce Ahmed Şinkitî'den bir kısmını öğrendiği *Elfîye* kitabının kalan kısmını ezberler.⁹⁷

Melekes'ten köyüne dönen Togan, o yaz Ahmetsani ve Mansur adlı arkadaşları ile yaylaya gider ve orada yaptıkları sohbetler hayatına istikamet vermek bakımından ehemmiyetli olur. Bu arkadaşlarına dair verdiği bilgiler Togan'ın muhitini daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Çevresindeki herkes sanki Togan'ın eğitimi, şahsiyetinin gelişimi, ilmî birikimi ve zihniyetinin teşekkülü için tabîi olarak hizmet etmektedir.

Togan, Ahmetsani'yi şöyle anlatır:

Ahmetsani Ütek köyündendi, asılları bir “seyyar” âlim-ulema neslinden geliyordu. Bu köyde 18. Yüzyılda Khorezm ve Karakalpaklar arasından geldiği görülen Koçkar Öteğul isminde iki şeyhin evlâdı kâh Khorezm, kâh Dağıstan, kâh Kazan, kâh İstanbul taraflarında dolaşarak İslam ilimlerinde büyük ihtisas kesbetmiş, türlü yerde medrese kurmuşlardır. (...) Kazan'da yerleşenleri ticaretle meşgul olarak zengin olmuş ve asıl vatanları saydıkları Ütek'te mescit ve medrese bina etmişler ve burada akraba ve dostlarının çocuklarını Kazan'a götürerek tahsil ettirmişler. Hulûsa, bu Koçgar ve Öteğul sülalesi, bizim taraftaki imam ve şeyh ailelerinin Khorezm, Kazan, Dağıstan, İstanbul, Mısır ve Mekke ile temaslarına sebep ve vesile olmuşlardır. Burada bahis konusu olan Ahmetsani, İstanbul'da da tanınan, büyük âlim ve arapça eserler sahibi Ahmetcan'ın torunu idi. Zengin akrabaların yardımı ile başta Ütek'te dayımın medresesinde, sonra Kazan'da tahsil etmişti. Sonra İstanbul'a gönderilerek, oradaki “Sultaniye”ye girdi. Dayımın medresesinde iken ahbap olmuştuk. Gerey isimindeki zattan beraberce rusça okumuştuk. İstanbul'a gittikten sonra fransızca da öğreniştik. Ahmetsani (Türkiye'deki ismiyle Ahmet Emirhan) benim için İstanbul ile temas vasıtası idi, oradan kitaplar gönderirdi. Şimdi o liseyi bitirmişti, Darülfünun'a girecekti. (...) Ben ondan İstanbul'un vaziyetini öğreniyordum. O da kendisinin tahsilini ne yolda devam ettirmek daha faydalı olacağı hakkında eski bir dostu sıfatıyla bana danışıyordu.⁹⁸

Ahmetsani ile birlikte gelen diğer arkadaşı Mansur Kılıç ise Ufa taraflarında Yumran adlı Başkurt köyünün, babasının dostu olan imamının oğludur. Mekke ve İstanbul'da medrese eğitimi görmüş, hafız, müfessir ve muhaddis olarak yetişmiştir,

⁹⁶ Togan. A.g.e. s. 72

⁹⁷ Togan. A.g.e. s. 69

⁹⁸ Togan. A.g.e. s. 73-74

arabiyata vukufu da mükemmeldir. Mansur, Avrupalıların İslâmiyete ait tetkikatını takip eder, Avrupa’da neşredilen Arapça metinleri hususi kütüphanesinde muntazaman toplar. 1910 senesinde Mekke’den ailesini ziyaret için köye gelmiştir.

Her iki arkadaşının da gayesi Başkurdistan’da Ütek’te bir muasır “İslam Külliyesi” açmaktır, her ikisinin fikrince artık “*medrese devri geçmiştir.*”

Bu arkadaşları ile çıktıkları Aygır Ölgen yaylasında Ferey Molla’nın evindeki sohbetlerine Togan’ın tanıdığı bir Rus mühendis de katılır. Burada siyasî ve dinî konularda konuşurlar. Mansur Efendi dinler tarihini ve İslâm mezheplerini, İslâmiyeti müdafaa maksadıyla yapılan neşriyatı iyi bildiği için kendilerini ilgilendiren bütün meseleleri, Kazan’daki Rus misyonerlerinin İslâm aleyhtarı mecmualarındaki isnadları ona sorar ve not ederler:

Bu dinî münakaşalar Ferey Molla’nın “alaçık” denilen yazlık evini “Surat Kahvehanesi’ne çevirmişti. Surat, Hindistan’da bir ticaret limanıdır. Rus Yazarı Leon Tolstoy bu limanın kahvehanesinde tesadüfen toplanan, muhtelif ırk ve din mensupları ve deniz yoluyla gelen insanlar arasında cereyan eden din münakaşalarını, bu mevzuu kendisinden önce yazı konusu yapan Fransız yazarlarından da istifâde ederek güzel bir hikâye şeklinde yazmıştır.⁹⁹

Bu sohbetlerde konuşulanlarla ilgili yazdığı yedi sayfalık yazı babasının eline geçer ve aile meclisinde tartışılır. Togan’ın dine dair düşüncelerinden endişeye kapılan aile meclisini dayısı teskin ve ikna eder. Bu hadiseyi *Hâtıralar*’da teferruatlı olarak aktaran Togan babasının ve dayısının olgun ve kendisini koruyan tavırlarını anlattıktan sonra ailesine dair şu değerlendirmeyi yapar:

Bu muhitin daha çok faziletleri vardı. O birbirine samimi olarak bağlı, hürmetkâr, her işinde azimkâr, canlı, fakat ölçülü, bütün azaları istisnasız istidat sahibi, taassuptan, sarhoşluktan ve her türlü anormalliklerden tamamiyle uzak olan bir muhitti. Bana hiç olmazsa Peygamberin “yol üzerinde insanlara zarar ve eziyet verecek şeyleri kaldırmak da imanın bir cüz’üdür” fikrini verdi, biz ormanda yol üstüne bir ağaç yıkılmışsa kaldırır, taş düşerse kenara atar, lâşe görürsek kazıp yere gömerdik. (...) Mensup olduğum muhit hiç kimseye eziyet vermemiş, insanların hatırlarını rencide etmemiştir. Bu muhit birçok değerli insan yetiştirecekti.¹⁰⁰

Bu hadiseden önce, Togan’ın, talebesi Osman ile birlikte ziyaretine gittikleri dayısının söyledikleri, hem o muhitin zihin ve kültür yapısını, hem de Togan’ın yürüyeceği istikameti çok iyi şekilde ifade eder:

Dayım, Osman’ı ziraat mühendisliği tahsiline azmetmiş olması dolayısıyla tebrik ederken “Ailemiz hep muallimler ve imamlardan ibaret, milletimize ancak bu yolla

⁹⁹ Togan. A.g.e. s. 83

¹⁰⁰ Togan. A.g.e. s. 83-84

Çar'dan “ukaz” (berat) alarak hizmet edebiliyoruz. Gördüğün çocuklarımızın çoğunu mühendis, hukukçu olarak yetiştireceğiz, bir kaçı da Ahmet Zeki gibi tarih, edebiyat ve felsefeyi, Garp ve Şark'ı ilim mahsulleriyle karşılaştırabilecek şekilde öğrensün. O zaman burasını bir ilim ve irfan mektebi yapabilirsiniz” demişti. Maksudı kendi köyünde muasır bir ziraat mektebi açmaktı. (...) Diğer taraftan dayım Ahmedsani ile Mansur Kılıç'ın Türkiye'den memleketlerine dönüp gelince bir “külliye” açmak niyetlerini de çok iyi karşıladı. Bir matbaa taslağı tesisini de düşünüyordu. Böylece Ütek bir kültür merkezi haline gelecekti.¹⁰¹

Aile meclisi neticesi Togan'a ibadetlerle ilgili karışılmamasına karar verilir. Babası, “*O artık kendi içtihadıyla hareket ediyor, büyümüştür, kendisi bilir*” der. Bundan sonra Togan ne aile ne de başkasıyla dinî ve felsefî mevzular üzerinde münakaşa edecektir, kimsenin akidesine dokunmaz ve dayısının “*insanlarla konuşurken Peygamberin, insanlarla akıllarına sığdırabildiklerine göre konuşunuz dediğini asla unutmayın*” sözünü hiç bir vakit aklından çıkarmaz. Bu konularla ilgi biçimini ve neler okuduğunu da şöyle anlatır:

İslâmiyet'in ancak kültür tarihi ile meşgul oldum. Bu hususta yine dayımın tavsiyesine uyarak Georg Zeydan'ın “İslâm Medeniyeti Tarihi”ni numune olarak aldım. Zaten dayım arapça tarih ve hâl tercümelemleri kitapları okuma zevkini aşlamıştı. İbn Khallikan, Taşköprüzade (Şaqayıq), hanefî ve şafîî âlimlerinin hâl tercümelemlerine ait İstanbul ve Mısır'da basılmış eserleri okumuştum.¹⁰²

O günlerde Türkiye'ye gidecek olan Ahmedisani ile birlikte Yunran köyüne Mansur Efendi'ye uğrarlar. Ahmedisani, Mansur Efendi'ye Togan'ın başına gelen hadiseyi, aile meclisini ve Zülkarneyn hakkındaki görüşlerini daha önce anlatmıştır. Mansur Efendi Zülkarneyn'in Makedonyalı Aleksandr olduğunu söyleyen âlimlerin bulunduğunu, Firûz Abadî'nin *Qamûs*'unun *Zülkarneyn* maddesinde ve al-Birunî'nin *el-Asâr al-Baqiyya* isimindeki eserinde bu meselenin izah edilmiş olduğunu söyler. Birunî'nin kitabının Avrupa'da basılmış olduğunu da öğrenen Togan için bu sayede yeni bir ufuk açılmıştır.¹⁰³ Bunu şöyle ifade eder: “*Mansur Efendi bu kısa ifadeleriyle benim için yeni bir ufuk açmıştı. Çünkü bununla İslâm tarihinin en büyük ilim ve kültür adamı*

¹⁰¹ Togan. A.g.e. s. 84

¹⁰² Togan. A.g.e. s. 85

¹⁰³ Togan'ın Birunî üzerindeki ilgisi ve çalışmaları hayatı boyunca devam eder. Togan araştırmaları neticesinde Birunî'nin, Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde bulunan kitaplarını keşfeder ve bu eserlerdeki tarih, dil, coğrafya ve etnografyaya ait bilgileri biraraya getirerek “Sıfat al Ma'mura ‘ala'l Birunî” adlı kitabını yazar. Bu kitap New Delhi'de (1940) Hindistan Eski Eserler Müdürlüğü'nün “Memorie”lerinin bir cildi olarak basılmıştır. Togan'ın Birunî hakkındaki çalışmaları ilim tarihimizde çok önemli bir yer tutar.

olan al-Birunî'yi öğrenme yoluna girmiş bulunuyordum. Bu araştırmaları o tarihten bugüne kadar geçen 55 sene zarfında muvaffakiyetle devam ettirdim.”¹⁰⁴

Togan Kazan'a tekrar gidişinde hemen Katanov'a uğrar ve onun kütüphanesindeki, Birunî'nin Leipzig'de basılan ve baş tarafında 30-40 sahifelik Almanca mukaddimesi olan kitabını alıp okumaya başlar. Bu mukaddimedeki Birunî'nin hayatı ve eserlerinin anlatıldığını öğrenince Almanca öğrenmeye karar verir. Verdiği kararlardan biri de “*dinî mevzularla uğraşmayıp İslâmî ve beşerî kültürün başka sahaları*” üzerinde çalışmaktır.

Togan tekrar vapurla Kazan'a giderken Simbirski'ye uğrar. Bir sene önce bir vapur kaptan yardımcısı vasıtası ile tanıştığı İbrahim Akçurin'le görüşür. Akçurin tek katlı, geniş, ahşap bir evde oturmakta, bunun bir yanında kütüphane, diğer tarafında da bir marangozhane vardır. Çok kitap okuyan ve çeşitli dillere vakıf olan bu zat kitap okumadığı zaman marangozluk yapmaktadır. Akçurin, Kutadgu Bilig'in Radloff tarafından okunuşunu çok hatalı bulduğu için bunları tashih etmektedir. Togan'a Çağatay şairi Mir Haydar'ın *Temür ile Karınca* isimindeki manzum hikâyesinin Paris'te basılan Uygurcasını verip bunu Arap harfleri ile yazıp kendisine göndermesini ister. Togan Akçurin'den Çernişevski¹⁰⁵'nin *Ne yapmalı?* adlı, Çar tarafından yasaklanmış olan romanını okumak üzere alır. Akçurin fabrikatör olan akrabalarının ticarî temsilcisi olarak dış ülkelere seyahat eden, Rus yazarlarının yasaklanmış eserlerini okuyan hür fikirli biridir.

Akçurin Kazan'a geldiği vakitler Togan'la ilmî konularla birlikte siyasi meseleler üzerinde de konuşurlar. *Ne Yapmalı* romanının kahramanı Rahmetov isminde aslen Tatar olan bir idealist inkılâpçıdır. Togan bu kahramandan etkilenir ve “*Ben onu Tatar muharriri (sonra İstanbul'da gazeteci ve muallim) Musa Akyığıtzade'nin romanındaki “Molla Hüsameddin'e benzetiyordum ve kendim de ona benzemek istiyordum.”*”¹⁰⁶ der.

İbrahim Akçurin, Togan üzerinde “*en iyi tesirleri yapan insanlardan biri*” olmuştur.

¹⁰⁴ Togan. A.g.e. s. 85-86

¹⁰⁵ Nikolay Gavriloviç Çernişevski (1828-1889). Rus ihtilâlcisi, filozof, eleştirmen, yazar.

¹⁰⁶ Togan. A.g.e. s. 87

Togan 1910-1911 ders senesi imtihan hazırlıklarına devam eder.¹⁰⁷ Bilhassa Almanca ve Lâtince çalışır. Katanov'un tavsiyesi ile Kazan Üniversitesi Filoloji Fakültesinde dinleyici olarak derslere devam etmeye başlar. Şarkiyattan Katanov, Rus dilinden Prof. Bogorditskiy, umumî tarihten Prof. Xvostov ve Xarlampoviç'lerin derslerine devam eder. Xvostov bilhassa Roma tarihi ile meşgul olur ve Togan'a Prof. Karayev'in *Sosyal İlimlere Giriş* ve *Cihan Tarihinin Tahlili* ünvanlı eserlerini okutur ve bu mevzular üzerinde konuşurlar. Katanov ise Sibiryaya Türkleri lehçelerini okutur, aruz konusuyla ilglenmesini sağlar, Türk tarihine ait kaynakları kendi kütüphanesinden ödünç verir.

Bu sürede Türk tarihine ait ders notlarını da kitap olarak yazmaya devam eder. Katanov'un kütüphanesi bu çalışmasında ona çok yardımcı olur. Bu eseri, biri 16. Yüzyıla kadar, diğeri ondan sonraki zamana ait olmak üzere iki cilt halinde o kış yazar.¹⁰⁸ Togan'ın bu kitaba verdiği isim "*Türk Tarihi*"dir, ancak, İbrahim Alimcan ve yayıncının ısrarı neticesi "*Türk ve Tatar Tarihi*" olarak basılır.¹⁰⁹

O yıl içinde Türk ve Moğol kavimleri halk edebiyatına ve etnoğrafyasına ait eserler okur. N. Aristov'un, Radloff'un ve Potanin'in Türk kavimleri etnoğrafyasına ait eserleri üzerinde çalışır. Aynı zamanda "üstadım" dediği Prof. Bogorditskiy ile "Experimental Fonetik" üzerinde seminer mesailerini yaparak "Başkurt ve Tatar şivelerinde ton, vibrasyon"una dair eser hazırlanır.

Matematik, Almanca ve Latince çalışmalarını sürdüren Togan, hocası Rklitskiy'in yardımı ile Radloff'un "*Altay Türklerinde şiir vezni*" mevzuuna ait eserini Almandan Türkçeye tercüme eder. Bu eserin bir nüshasını *Türk Yurdu*'nda neşredilmek üzere Yusuf Akçura'ya yollar ancak teknik sebeplerle basılmaz. Togan Radloff'la mektuplaşır ve o da kitaplarını hediye olarak yollar. Togan, Radloff'un şamanizme ait yazılarını da Tatarcaya tercüme eder.

¹⁰⁷ Togan hâlâ lise olgunlaşma imtihanlarını verip öğretmen okuluna gitmeye çalışmaktadır. Buraya kadar anlatılan hadiseler, okuduğu kitaplar, görüştüğü kişiler, zihin dünyası ve bilgi birikimi insanı şaşırtmaktadır. Ülkemizde, günümüz liseli gençlerinin bütün maddî imkânlarla, lojistik vb. avantajlara rağmen üniversiteye ne kadar hazırlıksız, bilgisiz, şuursuz gittiklerini dikkate alındığında Togan'ın seviyesi, kabiliyeti ve başarısı daha açık biçimde görülür.

¹⁰⁸ Togan, bu kitabın yazımıyla meşgul olduğu için "*lise olgunluk imtihanı bu sene de muntazam yapılamadı*" der.

¹⁰⁹ Togan. A.g.e. s. 88

1.4.3 Rus Şarkiyatçıları İle Tanışma

Togan, 1911-1912 senesinde de Kazan Üniversitesindeki dersleri dinlemeye (ve lise bitirme imtihanlarına hazırlanmaya) devam eder. Bilhassa Batılı oryantalistlerin Arap, Fars ve Türk edebiyatına ait eserleri ile meşgul olur. Petersburg Şark Fakültesi'nde doçent olan İgnatiy Kraçkovskiy ile mektupla tanışır. Bu zat Togan'a bol bol mektup yazar ve kitap gönderir. Onun *Va'va' Dimaşqi* adlı Arap şairine ait büyük bir eseri vardır. Togan onun çağdaş Arap kültür hayatına ait makalelerini okur.¹¹⁰

Togan Avrupa kütüphanelerinde mevcut olan yazmaların kataloglarını inceler. Hâlâ lise mezunu olmaya çalışan Togan'ın ilmî çalışmalarında doğrudan temel kaynaklardan yararlanmaya çalıştığını, bu kaynaklar hakkında daha Kazan'daki eğitimi esnasında büyük bir bilgi birikimi edindiğini anlıyoruz. Tanışıp görüştüğü, mektuplaştığı, kitap ve makalelerini okuduğu ilim adamları da kendi sahalarında otorite olan, eserleri ana kaynak haline gelen kişilerdir.

Daha önce başlamış olduğu Fransızca üzerine Almanca da öğrenmesi bu dillerde neşredilen eserlerden istifade edebilmesini sağlamıştır. Katanov yardımı ile Brockelmann¹¹¹'in Arap edebiyatı tarihine ait eserini, *İran Filolojisi Temel Kitabı*'nı, İslam Ansiklopedisi'nin o güne kadar yayınlanmış Almanca nüshalarını getirir. Macar müsteşriki Goldzieher'in *İslâmiyete Ait Dersler*'in Rusça tercümesi o sene yayınlanmıştır. Onun *İslam Tetkikleri (Muhammedanische Studien)* adlı Almanca eserini getirir.

Kitap tedariki konusunda İstanbul'da Zaman, Mısır'da Emin Khançi ve diğer kitapçılarla temas eder.

O sene Katanov'un ellinci doğum yılıdır ve o münasbetle evine davet ettikleri arasında Togan da vardır. Geç vakit bütün devletliler gittikten sonra Katanov'la Togan arasında geçen konuşma Togan'ın Rus şarkiyatçılarına bakışını değiştirmiştir:

Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdiye kadar üç kişi, Dorji Banzarov, Çokan Velihanov ve ben (Katanov) intisap etmiştik, biz hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimiz verdik. Ben şamanilikten ayrılıp Hristiyan oldum, onlara hizmet ediyorum. Dorji ile Çokan 35 yaşlarına gelmeden vatkadan öldüler. Çünkü rus arkadaşlarım onlara ve bana bundan başka bir şey öğretmediler. Şimdi sen dördüncü oluyorsun, bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslâmiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitinde de yabancı kaldık, sen

¹¹⁰ Togan. A.g.e. s. 89

¹¹¹ Brockelmann, Carl (1868-1956): Alman şarkiyatçısı ve Türkolog.

kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrik olmalısın.” Katanov bunları söylerken votkasını durmadan içiyor ve ağlıyordu.¹¹²

Bu konuşmanın üzerine Togan, Kazan Üniversitesi müsteşriklerine karşı mesafeli durur, onlarla temaslarında ihtiyatlı olmaya dikkat eder.

1.4.4 Türk Tarihine Ait Eserinin Akisleri ve İstanbul’la Temasları

Togan’ın Türk tarihine ait eseri onun kısa sürede ilim ve yayın çevrelerinde tanınmasını sağlar. Türkiye’de *Türk Yurdu* mecmuasında Yusuf Akçura, Kırım’da *Tercüman* gazetesinde İsmail Gaspıralı, Kazan’da Rus ilmî mecmualarında Katanov ve Yemelyanov kitapla ilgili takdir edici yazılar yayınlar. Almanya’dan müsteşrik Martin Hartmann, Macaristan’dan Vambery teşvik ve takdir mektupları yazar. Kazan Üniversitesi’nin Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti aslî üyeliğe kabul eder. Eseri örnek olarak İstanbul’da Rıdvan Nafiz, Hokand’da Yunuscan Hacı Ağalikoğlu Türk tarihine ait eserler yazar. Azerbaycan’da Hüseyinzade Ali Bey, Orenburg’da Rizaeddin Fahreddin, İstanbul’da Fuat Köprülü yazılarında Togan’ı “Türk tarihçisi” olarak adlandırır. “*Bu eser Türklerin tarihî mukadderatını şark ve garp kaynaklarını muasır ilmî metotlara uygun bir surette bir araya getirip tasvir eden toplu bir eser olarak*” tanıtılır.¹¹³

Prof. Barthold da eseri ilmî bakımdan takdir ederek Togan’la temas kurar. Katanov ve Aşmarin de eserle “*hem ilmî yönden hem de kendileri menşe itibariyle Türk olmak hasebiyle*” ilgilenir ve eserin sansürlenmeden yayınlanmasını sağlar. Katanov, Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti’ne Togan’ı “*Türk tarih ve etnografyasına ait tetkikatta bulunmak ve yazma kaynaklar ve vesikalar aramak için Ferğane’ye göndermek*” teklifinde bulunur.

Togan, eserine ve kendisine gösterilen bu samimi ve yaygın ilginin tesirini “*Milletimin ve müsteşrik âlimlerin bu şekilde teşvik etmeleri beni tamamiyle Türk tarihine bağlanmaya sevk etti. Bu da beni nihayet siyasete de sevk edecektir.*”¹¹⁴ diye ifade eder.

Türkistan’ın Fergana bölgesindeki Hokand’dan, tarihle meşgul Aşur ali Zahirî ve Yunuscan Hacı Ağaliyev’in köylerine kadar gelip kendisine, yazmayı düşündükleri Fergana hanları tarihine nereden nasıl başlayacaklarını, Rus kaynaklarından nasıl istifade

¹¹² Togan. A.g.e. s. 89-90

¹¹³ Togan. A.g.e. s. 90-91

¹¹⁴ Togan. A.g.e. s. 91

edeceklerini danışmalarını “*Eserimin milletimizce takdirinin en mükemmel nişanesi*” olarak değerlendirir. Bu hadise bize o yıllarda çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dünyasındaki bilgi ve kültür alışverişini, müşterek ilgi ve hassasiyetleri gösteren örneklerden biridir. Bu iki zat hayatının sonuna kadar Togan’ın en samimi arkadaş ve dostları olarak kalır.

Bu arada Kazak sultanlarından Alihan Bükeyhanov’dan gelen davet üzerine Samara’ya gider, onunla ve misafiri olan Ahmet Baytursun’la Türk Tarihi eserinin ikinci cildine Kazak Hanlarının da alınması gibi konular üzerinde sohbetlerde bulunur. Tekrar köyüne döner ve başlamış olduğu etnografik çalışmalara devam eder, Başkurt şecereleri üzerinde çalışır.¹¹⁵

Togan İstanbul’u oradaki Darülfünun’da okumakta olan hemşerisi Ahmetsani Emirhan vasıtasıyla öğrenmektedir. İstanbul kütüphanelerindeki onu ilgilendiren yazma eserleri Katanov’un kütüphanesindeki İstanbul kütüphaneleri *Defter*, yani fihristlerinden öğrenir. Bu *Defter*’leri Zaman Kütüphanesi vasıtasıyla kendisi de tedarik eder. Bunlar Togan’a yeni bir dünya açar, oradan sürekli kitaplar getirir.

Köyden Kazan’a giderken uğradığı Ufa’da tanıştığı eşraftan bir kadın Togan’ın kitabını görmüştür ve ona maddî yardımda bulunur:

Ben de bu yardımlarla garpta intişar eden arapça, Bombay ve Calcutta’da neşrolunan farsça tarih metinlerini, Mirkhond ve Khondemir’in eserlerini, “Bâbüname” gibi eserleri ve Garp kütüphanelerinde mevcut Şark yazma eserlerinin kataloglarını getirttim ve yavaş yavaş kütüphane vücuda geleceğini düşünerek genişçe bir oda tuttum. Şöyle ki ben, Meryem Hanımın yardımıyla artık kütüphane sahibi bir tarihçi oldum.¹¹⁶

Babasının hacca gidişinde Hicaz, Suriye ve İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserlere dair bir araştırma planı vermiştir, bilhassa Harezmi al-Birunî’nin adları bilindiği halde kendileri ortada olmayan eserlerini arayacaktır. Babasına verdiği, bu eserlere ait listeyi 1940’ta Delhi’de basılmış olan *Biruni’s Picture of the World* adlı eserinin giriş kısmında zikredecektir. Türk ve Tatar Tarihi adıyla basılmış olan kitabının bir nüshasını babasıyla Mekke’deki şeyh Murad Remzi’ye gönderir ondan takdir mektubu gelir. Remzi, Togan’ın babasına İstanbul’da Fatih Kütüphanesi’nde bulunan Hafız Abru’nun Temür tarihini istinsah ettirmesini tavsiye eder. Babası İstanbul’a gelince bu kitabın mühim bir kısmını istinsah ettirir, Birunî’nin eserlerinden coğrafya tetkikleri usulüne dair kendi eliyle yazılmış tek el yazmasından bir bölüm ve giriş

¹¹⁵ Togan. A.g.e. s. 92

¹¹⁶ Togan. A.g.e. s. 95

kısmını getirir. Bu eserlerden bu kısımların alınmasını sağlayan kişi hemşerisi ve Türkiye’de “ders-i âm” olan Abdullah Efendi’dir. Bu kişi aynı zamanda Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki Altın Orda tarihine dair Kırımlı Hacı Abdulgaffar’ın eserini de istinsah ettirip göndermiştir.

Bunlar Togan için “*dünya kıymetinde*” eserlerdir ve ona “*İstanbul’un millî tarihimizin en büyük kaynak hazinesi olduğu fikrini*” vermiştir. Yazma eserleri ancak İstanbul’a giderek lâıykıyla tetkik edebileceğini anlamıştır. Babasının getirdikleri sadece çok sınırlı örneklerdir. 1925 senesinde İstanbul’a gittiğinde ilk işi Esad Efendi ve Fatih Kütüphaneleri’ni ziyaret etmek olacaktır.

1912-1913 kısmını “*olgunluk hazırlıkları*” yani öğretmen okununa gidebilmek için geçmesi gereken sınavlara hazırlıkla geçirir. Fakat daha ziyade, Türkistanlı ve Kazak dostlarının isteklerine uyarak 16-19. Asırda Maveraünnehir, Kaşgar, Kazak Hanları ve Nogay ülkesi tarihine ait, yani *Türk Tarihi* kitabının ikinci cildi için malzeme toplayıp onları tanzim etmekle geçirir. Aynı zamanda İbn Haldun’un eserleri üzerinde çalışır.¹¹⁷ 1913 yazında Tatar yazar ve aydınlarından Fuat Toktar Togan’ın köyüne gelir ve birkaç ay kalır.

Togan o sıralar Bürçen Başkurtları’nın folklorü ve kültürü hakkında dört makale yazar ve bunlar *Şûra* mecmuasında neşredilir. Bu yazılar Başkurt aydınları üzerinde iyi bir intiba bırakır. 1917 yılından sonra Başkurt millî hareketine katılmış olan Habibullah Abid ve Sabircan Kurmuş, aynı *Şûra* mecmuasında bu yazılardan aldıkları heyecanı belirten makaleler yazar, başkalarından da mektuplar alır. Bu makaleler dört sene sonra Başkurt siyasî hareketlerine başladığında faydalı olacaktır.¹¹⁸

1.4.5 Türkistan’a İlmî Seyahatleri ve Neticeleri

Kazan’a tekrar gidişinde (1913 sonları), Katanov’un teşebbüsüyle Kazan Üniversitesi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti tarafından tarihî ve etnografik tetkiklerde bulunmak üzere Türkistan’a, Fergane vilayetine gönderilmesine karar verildiğini öğrenir. Daha sonra aynı maksatla Türkistan’a tekrar gidecektir ve bu iki ilmî seyahat Togan’ın ilim çevrelerinde tanınmasını ve iyi bir yer edinmesini sağlar.

¹¹⁷ Togan. A.g.e. s. 95

¹¹⁸ Togan. A.g.e. s. 98

Bu ilk seyahatinde önce Taşkent'e gider. Gider gitmez de sahalarda Taşkentli Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın cediti Şeyh Havend Tahur'un hayatına ait o güne kadar bilinmeyen mufassal menkıbeleri, Türkçe ve Farsça şiir ve vecizelerini bulur.

Bu seyahat son derece verimli geçmiştir. Togan keşfettiği eserleri ve seyahat esnasında yaşadıklarını şöyle anlatır:

1914 senesi Mart'ına kadar devam eden bu seyahatte ben Ferğane, Semerkand ve Buhara vilayetlerinde yazma eserleri, hususî ellerdeki vesikaları, memleketin iktisadî coğrafyası bakımından çok mühim olan vakıf vesikalarında bazı dinî müesseselerin varidat listelerinde kıymet dalgalarını belirten kayıtları, Ferğane Özbek aşiretlerine dair etnografik materyali topladım. Bu seyahatim “Bir Türk âlimine karşı gösterilen takdir nişanesi” olarak Türkiye matbuatında (Türk Yurdu) bahis konusu edildi. Ekserisi 16. yüzyıldan sonraki zaman tarihiyle edebiyat tarihine ait birçok meçhul eserler keşfettim. Mart ayında Taşkent'e geldiğimde “Türkistan Arkeoloji Cemiyeti”nin tertip ettiği içtimada seyahetime dair konferans verdim. Orada hazır bulunan Türkistan umumî valisi General Suxomlinov beni takdiren iyi sözler söyledi ve “İşte bizim, Müslümanlar arasında maarif neşri yolundaki teşebbüslerimizin hayırlı neticesi” dedi. Resmî “Türkestankiye Vedomosti” Vâlii Umumî muavini Aleksandr Aleksandroviç Semenov, bana Taşkent'te bir memuriyet vererek orada alıkoymak istedi. Ben, daha tahsilime devam edeceğimi söyleyip itizar ettim. Fakat o benim seyahatimdeki muvaffakiyeti Petersburg'a bildirmişti. Neticede “Rus İlimler Akademisi” ile “Beynelmilel Orta Asya Tetkik Cemiyeti”nin beni daha geniş tetkiklerde bulunmakla tavzif edeceklerine dair bir mektup aldım. Bunda âmil olanlar İlimler Akademisi azalarından Prof. Barthold, Radloff, K. Zaleman olmuştur. Ben de Kazan Arkeoloji ve Tarih Cemiyetine raporumu verdikten sonra Petersburg'a geleceğimi bildirerek cevap verdim. Mart sonunda Kazan'a geldim. (...) Arkeoloji Cemiyetine de raporumu verdim.¹¹⁹

Keşfettiği eserler arasında en önemlisi Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinin Fergana nüshasıdır.

Bu seyahatinde Togan Taşkent, Fergana, Semerkand ve Buhara'da çok sayıda yeni dostlar edinir. “*Bunlardan bir çokları bana bu tarihten itibaren Türkistan kültür hayatına ve daha sonra siyasî hayatına iştirakimde faydalı olmuşlar ve her biri ile dostluğum birçok tatlı hâtıralar bırakmıştır.*” der. Bunlardan biri olan Ebubekir Divayev, Kazak-Kırgızların etnografyasına ait çok faydalı eserler neşretmiştir. Onun vasıtasıyla tanıştığı kişiler arasında; Nezir Türekul, Mustafa Çokayev, Endicanlı Abdülhamit Süleyman (Çolpan), Polat Salî, Münevver Kari, Ubeydullah Hoca, Mahmud Hoca Behbudî ve Ahmetcan Mahdum Canızakoğlu İbrahim de bulunmaktadır. Bunlardan Nezir Türekul'un babası Fergana valisinin yanında tercümandır ve bazı kıymetli yazma eserler toplamıştır. Eline geçen her kitabı okuyup tesirinde kalan Nezir'e söylediği şu söz Togan'ın ilmî disiplini o yaşta ne derece benimsemiş olduğunun da

¹¹⁹ Togan. A.g.e. s. 99

ifadesidir: “Ben ise ona, insan kısa ömründe, öğrenmeyi ve kitap okumayı bir prensip ve plâna tâbi kılarak yaptığı zaman bir müsbet netice elde edebilir diyordum.” Nezir’e söylediği prensibe kendisi hayat boyu sadık kalacak ve bu sayede çok sayıda ve çok kıymetli eserler meydana getirebilecektir. Togan’ın bu fikrini o zaman 15 yaşında olan şair Çolpan’a aşlamaya çalışan Nezir kendisi böyle bir disipline tâbi olamaz. Önceleri müfrit Türkçü iken sonra komünist olur, Cidde’de Rus konsolosluğunda çalışır, Türk dili meselelerine dair makaleler neşreder ve “millî kültüre sadık kaldığı” için bolşevikler tarafından yok edilir.¹²⁰

Kazan’a dönüşünde *Manas Destanı* üzerinde çalışır. Bu gibi ilmî çalışmalarının yanında Togan’ın yapmış olduğu çok önemli bir iş vardır: Katanov’un satışa çıkardığı çok zengin kütüphanesinin satın alınması ve Türkiye’ye gönderilmesidir:

İstanbul’da “Türk Yurdu” muharriri Yusuf Akçura’ya yazdım. O da bunu Türkiye’nin Evkaf Nazırlığına söylemiş, kütüphaneyi satın alıp İstanbul’a getirmeyi kararlaştırmışlar. Bunu Yusuf Akçura bana haber verdi. Evkaf Nezareti memuru Nail Reşit ve aslen Tatar olan subay Ömer Terigul beyleri bir mektupla bana Kazan’a gönderdiler. Ben bu kütüphaneyi 8.000 Rus rublesi karşılığı olarak Türkiye için satın aldım. Sonra da sandıklara koyup Türkiye’ye, İstanbul’a gönderdim. Fakat bu kütüphanenin eksikleri çoktu. Onları doldurmak işini Petersburg’a giderken yapacağını, Türkiyeli misafirlerimize bildirdim. Petersburg’a gelip Barthold ve diğer Akademi azaları ile Radloff’un evinde toplanarak, Türkistan seyahatime ait tebliğde bulundum. Akademinin bana yeni tetkikatta bulunmak ve yazma eserler satın almak için külliyetli meblâğ verileceği anlatıldı. Bu arada ben Petersburg’un kitapçılarından ve müesseselerinden Katanov kütüphanesinin eksiklerini tamamlamak üzere o aralık Kazan’da Petersburg’a gelmiş olan Nail Reşit Beyin elindeki para ile 7.000 Rus rublesi kıymetinde kitap satın aldım. Akademiden, enstitülerden Şark’a ait meccanen kitaplar topladım. Bunları da yine sandıklara koyup İstanbul’a gönderdik. Birinci Cihan Harbi başlamadan bu kütüphane sağ selâmet İstanbul’a gelmiş ve şimdiki İstanbul Üniversitesi’ne bağlı “Türkiyat Enstitüsü”nün temelini teşkil etmiştir ki, 1925’de Türkiye’ye geldikten sonra bu kütüphane benim için baha biçilmez bir hazine olmuştur. Eğer bu kütüphanenin ihtiva ettiği Rus ilmî neşriyatı olmasaydı benim İstanbul’daki tarihî neşriyatım yalnız şark ve Avrupa kaynaklarına dayanacak ve eksik olacaktı.¹²¹

Katanov’un kütüphanesinin İstanbul’a gönderilmesi bir çok bakımdan önemli ve dikkat çekicidir. Bu son derece kıymetli hazinenin İstanbul’a kazandırılması Togan’ın büyük bir hizmetidir. Türkiye’nin bir dünya savaşı arefesinde hem maddî zorluklar, hem gündemin bu kadar vahim meselelerle dolu ve yöneticilerin dikkatleri ve mesailerini bunlara yönelmiş iken, nispeten ehemmiyetsiz sayılacak bir iş için karar alınması, para harcanması, bürokratların görevlendirilmesi, o günün şartlarında zahmetli ve uzun bir seyahatin göze alınması, çöküş sürecinde bile Osmanlı devlet adamları ve bürokrasinin

¹²⁰ Togan. A.g.e. s. 99-100

¹²¹ Togan. A.g.e. s. 102-103

zihin yapısı ve performansını gösterir. Ayrıca, o yıllarda Rusya'nın tarih ve Türkoloji sahalarındaki seviyesi, düşman bir ülkeyle savaş öncesi yaşanan münasebetler, orada Togan'a gösterilen ilgi, yakınlık ve sağlanan imkân ve destekler de düşündürücüdür.

Togan, Petersburg'da Akademi'nin Asya Müzesi'ndeki Avrupa kütüphanelerinin kataloglarını tetkik eder, Fraehn'in 1845'de neşrettiği nadir İslam eserleri fihristine ilave olarak kendisi için İslam yazmalarının ihtisaslara ayrılmış fihristini tertip etmekle meşgul olur. Bu arada Başkurt ve Nogayların tarihine dair malzeme toplamak üzere İlimler Akademisi arşivinde çalışır. Türkistan seyahatine ait raporlarını hazırlar ve bunlar Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin dergisinde neşredilir. Bu çalışmalar esnasında geleceğe air tasavvurları da şekillenmektedir:

Barthold bana, lise imtihanlarını verebilirsem verdim, veremezsem yine bir yolunu bularak Petersburg Üniversitesi'nin Şark Fakültesine getireceğini, kendi idaresinde kurulmuş "Beynelmilel Orta Asya Tetkik Komitesi"nde çalıştıracağını ve batı Avrupa memleketlerinde İslâmî eserleri tetkik etmek üzere göndereceğini vaat ediyordu. Böylece ben 1914-1917 senelerinde Almanya, Avusturya, Paris ve Londra'da çalışabilecektim. Araya harp girdiği için, o zaman tahakkuk edemedi kalan bu plânlar beni istikbal için tasavvurlarda bulunmaya sevk eden bir ideal oldu. Yani Türk kavimleri ve İslâm kültürü tarihi üzerinde çalışan bir müsteşrik olacağım. "Niye ben Howorth'un tarihimize ait ingilizce kitabını, neden müsteşrik Fraehn'in yine tarihimize ait lâtince eserlerini okuyacak derecede ingilizce ve lâtince öğrenmiyeyim?" diyordum.¹²²

Togan o kış *Manas*'la birlikte İbn Haldun'la da meşgul olur. Onun altı ciltlik tarihi ve Türkçeye çevrilmiş *Mukaddime*'si dayısının kütüphanesinde İbn al-Asir ile aynı yerde bulunmaktır. Dayısı ona bu kitaplardan pasajlar okutmuştur. O sene "üstadım" dediği Prof. Xvostov, Prof. Karayev'in sosyolojiye ait eserini izah ederken Arapça bildiği için Togan'ı İbn Haldun'un sosyolojiye ait düşüncelerini özetlemekle görevlendirir. O da İbn Haldun'un devlet teşkilâtına ve milliyetin rolüne ait görüşlerini, Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti oturumlarında okunmak üzere bir tebliğ olarak hazırlar. Bazı değişikliklerle bu tebliği İstanbul'da *Türk Yurdu*'nu çıkarmakta olan Yusuf Akçura'ya yollar. Akçura da Tefvik Rüştü ve Celâl Sahir'in yönetimindeki Bilgi mecmuasının 1914 yılı, 7. sayısında neşreder. Togan bunu 1925 senesinde İstanbul'a geldiğinde öğrenecektir.

1 Şubat 1930 yılında Çankaya Köşkü'ne davet edilen Togan'la Atatürk bu makale üzerinde konuşurlar. Togan'ın 1914 yılında neşredilmiş bir makalesinin Atatürk tarafından okunup üzerinde kafa yorulmuş, 1930 yılındaki görüşmede de kendi

¹²² Togan. A.g.e. s. 103

kütüphanesinden dergiyi getirtip makale hakkında sorular sorulmuş olması hem Togan'a Türkiye'de gösterilen ilgi ve verilen kıymeti, hem de Atatürk'ün fikir ve yayın hayatını ne kadar yakından ve dikkatle takip ettiğini göstermektedir. Atatürk'ün bu makale ile bu kadar ilgilenmesinin ana sebebi oradaki Togan'ın fikirleridir. Togan bu makalede şu görüşleri dile getirmektedir:¹²³

“Teokratizm, Türkler için baş belâsı olan bir zihniyettir”. “Teokratizm İslam camiasının öz sıfatı değildir”. Biz garp medeniyetine iltihak ederken İslâmiyet de ona uymalıdır”. “Zaten Türkler tarihte her vakit saltanatı hilafetten ayırmışlardır”. “Türk ve Moğolların idare sisteminde din ile bağlı bir şey yoktur. Çingiz'in Yasa sisteminin tatbiki İslâm âleminde yeni bir devir açtı. Bu Yasa Türkiye'de izler (“Yasaq-i Osmanî” ve “tamga” sistemi) bıraktı. “Din ile hükûmet tamamiyle ayrı olmalıdır”. “Kur'anın ahkâmı dünyevî ahkâmla tadil edilmelidir”. “Bir şarklı milletin, insan camiası olmak itibarıyla Avrupalılardan farkı yoktur. Mısırlı Müftü Muhammed Abdu, Türkiyeli Mahmud Esad, Rusyalı Musa Carullah efendilerin İslâmiyeti ıslahla bunu muasır kanunlara esas etme yolundaki çabaları boş şeylerdir. Orta Asyadaki İslâm memleketlerinin Rusya'ya esir olmalarının başlıca sebebi bunların Çingiz Yasasından ayrılarak Şeriate dönmeleri olmuştur. Buhara'nın (18. Yüzyıl son çeyreğindeki) hükümdarı Mangıt Şah Murad Bek derviş olmuştur, namazı terk edenleri öldürüyordu”. “İbn Haldun büyük tarihini yazdığı zaman Türk âleminde büyük hâdiseler zuhur etmişti. O Şam'da Temür'le görüştü. Onun Türk kavmiyle ilk hakiki teması bu suretle başladı ve ayrı kitap yazıp bu hâtıratı tesbit etti. Temür, memleketi Yasa ve Tüzükle idare etti.”¹²⁴

Bu makale Muallim Cevdet tarafından tenkit edilmiş, Prof. Ziyaeddin Fahri tarafından 1922'de yazılan İbn Haldun'a dair eserde takdirle zikredilmiştir. *Mukaddime*'nin İngilizce tercüme ve izahlarını 1961'de neşreden Amerikalı Prof. Franz Rosenthal da Togan'ın bu görüşlerine temas eder.

Togan, “14. yüzyılda tarih felsefesi ve içtimaiyat ile meşgul olan âlimlerin yalnız Akdeniz ve İspanya sahasında yetişen İbn Haldun gibi garplı İslâm âlimleriyle sınırlı kalmadığını, bu fikrin aynı Temür zamanında Semerkand'a gelmiş olduğunu 1913 kışın Buhara kütüphanelerindeki yazma eserleri tetkik ederken” öğrenmiştir.

Togan'ın bahsettiği eser, İbn Haldun'un çağdaşı olduğu hâlde onunla aynı felsefi fikirlere sahip olan Şems İcî'nin *Tukhfa* isimindeki kitabıdır. Temür'ün emriyle tarih felsefesine ve Türk kanun ve devlet idare sistemlerine tahsis edilerek yazılmış ve kendisine takdim edilmiştir. Bu eseri Togan İstanbul'a geldikten sonra Yeni Cami kütüphanesinde bulur; “*Şeriat*” yerine “*Yasa*”ya ve “*din*” karşısında “*riyazî ilimlerin*

¹²³ Cümleler Hâtıralar'da da tırnak işaretleri içerisinde yazılmıştır.

¹²⁴ Togan. A.g.e. s. 104

neticelerine” ön verilmek gerektiğini ileri süren bu eserden Atatürk’le sohbeti sırasında bahseder, o da “Yaman bir Türk bu Temür” diye karşılık verir.¹²⁵

İlk ilmî seyahatin bir hayli başarılı ve verimli geçmesi üzerine, Rusya İlimler Akademisi Togan’ı ikinci defa Türkistan’a gönderir. Petersburg’da iken bu habere sevinen İbrahim Akçurin Uygur harfleriyle yazılmış bir davetiye gönderip onu yemeğe davet eder, başarılar diler ve istasyona kadar gidip yolcu eder.

Buhara’ya vardığında Başbakan Nurullah Kuşbeyi ile görüşür, çok iyi ağırlanır, gideceği her yere tavsiye mektupları yazılır, yanına mihmandar verilir. Karşı’de Kur’an’ın “Sub’i” yani yedide birinin Türkçe tercümesini bulur. Sonra bu eserin Türk dilinin İslâmiyet devrinde yazılan en eski ve X. yüzyıla ait bir abidesi olduğu anlaşılır. Togan ilerde bu eserle ilgili İngilizce bir makale yazar.¹²⁶ Karşı’de bulup satın aldığı kitaplardan biri de, Mahmud Vasıfî adlı birisinin XVI. yüzyıl başında Temürlüler devrinde Herat’ın içtimaî ve medenî hayatını anlatan büyük eseridir. O dönemin - bilhassa Ali Şir Nevaî ve çevresinin- hayatını çok teferruatlı şekilde anlatan bu eser kültür tarihi ile ilgilenen ilim adamları için çok kıymetli bir kaynaktır. Bu eser Rus İlimler Akademisi tarafından neşredilmiştir. Şehrisebz’e gittiğinde, oradaki Temürlü devrine ait binaların kitabelerini kopye eder. Doğu Buhara’daki Türk aşiretlerin dil ve folklor örneklerini toplar.¹²⁷

Buhara’da bulduğu eserlerden biri de, XVII. yüzyılda Kâşanlı Mahmud b. Veli tarafından yazılan, Zerefşan ve Kaşka Derya havzalarındaki sulama sistemlerine ait teferruatlı bir coğrafya kitabıdır. Bu kitaptan çıkardığı notları Rus Arkeoloji Cemiyeti dergisinde yayınlamıştır. Buhara ve Horasan tarihine ait pek çok meçhul eser bulur. Bunlar arasında XVII. yüzyılda Buhara’da İmamî isminde bir Özbek şairi tarafından yazılan, *Hanlar Tarihi* veya *Hannâme* adı verilen eski Türk destanlar mecmuası vardır. Togan bunun 1948’de İstanbul’da bulunan Farsçası hakkında Almanca bir tebliğ hazırlayıp 1954’teki Cambridge Müsteşrikler Kongresi’ne sunar ve Hollanda’da neşreder.¹²⁸

Togan’ın keşfettiği çoğu yazma nadir eser, ileriki yıllarda üzerinde çalışacağı ve makale, tebliğ vb. yazacağı konuları ve malzemeyi de oluşturur. Hedefini ve gayesini

¹²⁵ Togan. A.g.e. s. 105-106

¹²⁶ The Earliest Translation of the Qur’an into Turkish. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt IV, Cüz 1-2, 1964, İstanbul.

¹²⁷ Togan. A.g.e. s. 106-107

¹²⁸ Togan. A.g.e. s. 111

çok isabetli şekilde tespit eden Togan; verimli, titiz ve istikrarlı çalışmalarıyla çok sayıda ve çok kıymetli eserler meydana getirir. Bu seyahat de önceki gibi çok başarılı ve faydalı olur ancak Birinci Dünya Savaşı başladığı için planlanandan daha kısa sürer. Petersburg'a döner ve bu seyahate ait raporunu hazırlayıp İlimler Akademisi'ne ve Beynelmilel Orta Asya Tetkik Komitesi'ne verir. Bu seyahat Bartold ve Radloff tarafından takdirle karşılanır.

Togan, Türkistan'da yaptığı başarılı çalışmaların neticesi olarak Petersburg'daki müsteşrikler muhitiyle tanışır ve o muhite dahil olur. Rus İmparatorluğu Arkeoloji ve Coğrafya Cemiyetlerinin ve müsteşrik Radloff'un evinde her hafta toplanan "Radloff Derneği" toplantılarına davet edilir. Barthold'un, basılmakta olan *Temür'ün Hindistan Seferi* eserinin tashihlerini yapar, Uluğ Bey'in hayatına ait eserinin yazılışında ve kaynakların okunuşunda ona yardımcı olur. Bilhassa Barthold ile olan çalışmaları Togan için çok faydalı olmuştur.

O sıralar Togan, Türk Tarihi kitabının ikinci cildi üzerindeki çalışmalarını da sürdürmektedir. Türklerin Rusya'ya karşı bağımsızlık hareketlerinin, Rusların hukukî ve iktisadî tedbirlerinin tarihi, özellikle Nogay ve Başkurt isyanlarının tarihi ile uğraşır. Barthold ondan bu çalışmalarının planları hakkında Radloff Derneği'nde bilgi vermesini ister. Togan, 1914 aralığındaki toplantıda şu açıklamaları yapar:

Bugün Rusya mahkûmu olan Hazar Denizi ötesinde ve kuzeyinde yaşamakta olan Türk kavimlerinin 16. yüzyıldan sonraki tarihini bugünkü hayatı esas edinmek üzere öğrenmekte olduğumu, bunun için istep kavimlerine ve Başkurlara ait kanunları ve tadilâtını, arazi meseleleri tarihini, bilhassa Kazak, Kırgız ve Tarançı arazi meselelerine dair Şerbina, Kuznetsov, Rumyantsev, Skryplev, Perepletçikov gibi zevat tarafından toplanmış olan ve o güne kadar 40 cildi çıkmış ve mühim kısımları dahi "Muhaceret idaresi" arşivlerinde yazma halinde mahfuz olan materyalleri öğrenmekte olduğumu ve tarihi, bugünkü hayattan eski devirlere doğru öğrenmek yolunu tuttuğumu, bozkır içtimaî hayatı ve etnografisi hakkında kendilerinden istifâde etmek istediğimi anlattım. Bu mesele etraflıca konuşuldu. Bana yardım edeceklerini, bilhassa Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyetinin etnografyasında, Rus idaresindeki kavimlerin etnografi haritasını tertip eden komitede çalışmamı tavsiye ettiler. Zaten Başkurların yaşamakta oldukları bütün vilâyetlerin istatistik ve etnografyasına ait malûmatı toplamıştım. Ben de bundan sonra Prof. Samoyloviç ile birlikte Coğrafya Cemiyetinin etnografya şubesinde hususî olarak, fakat onların tam yardımı ile çalıştım. Bu defa dört beş ay süren bu mesai benim için çok faydalı oldu. Ben o işe 1916 yılının sonbaharında Petersburg'a geldikten sonra da devam ettim ve İlimler akademisi arşivinde Başkurt, Kazak ve Nogaylara ait arşiv evrakını tetkik ettim. Kitabımın ikinci cildinin planına ait raporunun bir suretini o zaman kendisiyle devamlı temasta bulunduğum Ramstedt¹²⁹'e göndermiştim, bunu da o

¹²⁹ RAMSTEDT, Gustav John (1873-1950). Altayistiğin kurucusu olarak kabul edilen Finlandiyalı Türkolog. Helsinki Üniversitesi'nde Grekçe, Latince, İbrânice ve Sanskritçe okurken Sanskritçe profesörü Otto Donner'in tavsiyesiyle dikkatini Orta Asya'ya çevirdi ve mezun olduğunda

1937’de Helsinki’de evinde misafir olduğumda verip beni sevindirdi. Fakat “Umumî Türk Tarihine Giriş, cild II” ismiyle taba hazırlanmış olan bu eser ve Türk etnografyasına dair araştırmalarım hâlâ neşredilemedi.¹³⁰

Barthold’un teşviki ile Kazan’a gidip “Gayrı Rus Seminar”ında Rusça öğretmenliği için imtihana girip başarılı olur ancak henüz tayini yapılmadan askere alınır. On beş gün sonra, çıkan “*gayri Rus mekteplerindeki muallimlerin askerî hizmetten muafiyetine dair kanun*” sayesinde Ufa’ya döner ve öğretmenliğe başlar. Hâlâ lise bitirme imtihanlarına hazırlanmaya devam etmektedir. Kazan’da iken başladığı Lâtince derslerinin zor geldiğini söyleyen Togan, müsteşrik Fraehn’in Başkurtların ve Hazarların tarihine dair İbn Fadlan’dan alıp neşretmiş olduğu Latince makaleleri Rusçaya çevirmiştir.¹³¹

1.5 Siyasete Hazırlık ve Duma Günleri

Togan Ufa’da öğretmenlik yaparken bir yandan ilmî çalışmalarına devam eder, diğer yandan siyasetle ilgilenir. Türk Tarihi kitabının ilk baskısında yayıncı İdrisov tarafından “biz tatarları ilgilendirmez” diyerek çıkarılmış olan Şark türkleri tarihi kısmını da ilave ederek, bu eserin resimli muhtasar halini ve *Ferğane Hanlarının 1. yüzyıl tarihi*’ne dair eline geçen yeni belgelere dayalı tarihi Rusça olarak, *Türkistan Arkeoloji Cemiyet Zabıtları*’nda neşreder.

Ufa’da iken kendi uruğuyla ilgili bir asırlık arazi davalarını resmî arşivlerden araştırır. Birinci Dünya Harbi esnasında siyasî meselelerle uğraşmaya başlar. Ufa’daki “Sosyal Demokrat” ve “Sosyal Revolüsyoner” zümrelerine mensup arkadaşları vardır. Çarlık hükûmeti aleyhine yapılan yasak yayınları bunlar vasıtasıyla elde eder ve okur. Böylece Rusya haricindeki Rus ihtilâlcileri arasında gelişmekte olan fikir akımlarını takip eder. Bu guruplara katılması için gelen talepleri “ilmî mesaim geri kalır” diyerek

(1895) üniversitede kalarak Altay dilleri sahasında çalışmaya başladı. 1898-1912 yılları arasında Helsinki Üniversitesi ve Fin-Ogur Derneği’nin desteğiyle Asya’nın Türk ve Moğol bölgelerine yedi ilmî gezi yaparak çeşitli boylar arasında yaşadı; bir yandan onların lehçelerini öğrenirken bir yandan da dil ve folklor malzemesi topladı. Aynı üniversitede 1906’da doçent ve 1917’de profesör oldu. Altay dilleri profesörlüğüne getirildiğinde bu alanda unvan alan ilk kişi olarak modern anlamda Altayistiğin kurucusu sayıldı. Altayist Nicholas N. Poppe, Ramstedt’in açtığı yoldan yürümekle birlikte bu alanda tek başına bir ekol oluşturmuştur.

Kaynak: Toprak, F. (2007). *TDVİA* içinde. (Cilt. 34, s. 454). Erişim tarihi: 04 Ağustos 2017, <http://www.islamansiklopedisi.info>

¹³⁰ Togan. A.g.e. s. 112

¹³¹ Togan. A.g.e. s. 113

kabul etmez. Bu tutumu, yani ilmî faaliyetleri siyasetin üzerinde ve daha önemli görmesi ve ona göre davranması, kısa süreli mecburiyetler haricinde, hayat boyu sürecektir.

Türkistan'daki siyasî faaliyetlerle olan temasında Vambery'nin ve Fergana Rus vali yardımcısının rolü vardır. Vambery'nin Orta Asya'ya dair yayınları ve bilhassa 105 inkılâbında Rusya müslümanlarının siyasî hareketlerine ait risalesinin Rusça tercümeleri etkili olmuştur. Vambery 1913'te vefat edince, Togan onun hayatı ve eserleri hakkında uzun bir makale yazmış, Kazan'da *Mektep*, Türkiye'de *Türk Yurdu* dergilerinde yayınlanmıştır.¹³²

Fergana vali yardımcısı¹³³ Nalivkin¹³⁴ ile Samara'da Alihan Bükeyhan vasıtasıyla tanışır. Nalivkin çok iyi Türkçe ve Farsça bilir, tarihimizi temel kaynaklarından öğrenden bir tarihçidir. Hokand Hanlığı tarihine dair eseri Fransızca olarak da yayınlamıştır. 1908'de yazdığı *Eskide ve Şimdiki Hâlde Yerliler (Türkistanlılar)* adlı bir eseri daha vardır. Nalivkin'in Eşi Maria da *Yerli (Özbek Kadınlarının Durumu)* adlı bir kitap yazmıştır.¹³⁵ Nalivkin daha sonra Duma'ya seçilir. 1913'te Togan'la görüşmelerinde Müslümanların teşkilatlandırılması lüzumundan bahseder. O yıl yaptığı Fergana seyahatinde Togan, Vadiç Çaykin'le defalarca görüşür ve hem Rusça hem Türkçe olarak *Türkistan Sesi* adlı bir gazete çıkarmaya karar verirler. Bu konuda Taşkent'te avukat olan Ubeydullah Hocayev, muallim Münevver Kari ve Hokand'da muallim Aşur Ali Zahiri ile de konuşur ve onları Vadim Çaykin'le tanıştırır. Çıkarılması düşünülen gazetenin ideolojisini Togan şöyle özetler:

- 1) Sibiryaya demiryolu hattı ile Afganistan ve İran sınırları arasında yaşayan bütün yerli ahalinin hukuk ve vergilerde Ruslarla müsavata, 2) Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden, köy ve şehirlere toprak verilmeden önce Rus muhaceretine yol verilmemesi, 3) Çağdaş maarifin yayılması.¹³⁶

¹³² Togan. A.g.e. s. 114

¹³³ Togan, Hâtıralar'ın 114. sayfasında önce "vali muavini" ifadesini kullanır, üç cümle sonra ise Nalivkin'i "vali" olarak zikreder. 115. sayfada ise önce Nalivkin'in "valiliğe kadar yükselmiş" olduğunu, ikinci paragrafta ise Gippius'un "vali" olduğunu söyler. Jeff Sahadeo'nun "Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923" adlı kitabının 178. sayfasında Gippius'un "vali" olduğu bilgisi vardır. Hem bu kaynak, hem de Togan'ın ifadelerinden hareketle Nalivkin'in Togan'ı etkileyen vali muavini olduğunu kabul edebiliriz. Muhtemelen dizgi/tashih hatası olarak "vali" şeklinde yazılmıştır. Tezimiz açısından çok önemli olmamakla birlikte konu üzerinde daha teferruatlı çalışacaklar için açıklama ihtiyacı duyduk.

¹³⁴ Vladimir Nalivkin (1852-1918). Rus asker ve yönetici.

¹³⁵ Bu kitabın İngilizce çevirisi "*Muslim Women of the Fergana Valley: A 19th-Century Ethnography from Central Asia*" adıyla basılmıştır ve yazar olarak Maria Nalivkin ile birlikte Vladimir Nalivkin'in de adı vardır. İyi eğitim görmüş olan Maria Rusça-Özbekçe sözlüğünün de ortak yazarıdır ve bu eserde bir de gramerle ilgili makalesi yer alır.

¹³⁶ Togan. A.g.e. s. 115

Bu programı kabul eden Çaykin Endican'da, Hocayev de Taşkent'te gazetenin yayınına başlar. Togan da bu gazetelerde müstear isimlerle, bilhassa Türkistan'da belediye ve vilâyet idareleri kurulmasına dair makaleler yazar. 1913 senesinde Hokand'da hem millî hem siyasî maksatlarla tesis olunan *Gayret Kütüphanesi*'nin kuruluşunda da Togan'ın dahil olmuştur.

Fergana seyahati sırasında görüştüğü vali Gippius, Togan'a ilmî çalışmalarının çok mühim olduğunu, bunların milletin mukadderatı bakımından da faydalı olacağını söyleyip, gizli siyasî hareketlere yanaşmamasını tavsiye eder. Zaten Alihan Bükeyhanov ve Barthold'un tavsiyeleri de bu yoldadır. Ufa'da muallimliği sırasında bu tavsiyeleri aklından çıkarmaz. "*Ben her hangi siyasî hareket olursa olsun bunun ilmini yapmak ve imkân dahilinde yapmak fikrinde idim*" diyen Togan'ın, daha sonraki hem ilmî çalışmaları hem de siyasî ve askerî faaliyetleri esnasında takip edeceği fikir şudur:

Fikrimce Başkurtların ayrı bir siyaseti olamaz. Tarihî mücadelelerde ve arazi meselelerinde, Rus muhacirleri ile mücadele hususlarında Kazak, Kızgızlarla bir olduklarından siyasî teşebbüslerinde de umum Türkistan ile bir olmaları gerektiği kanısında idim. Zaten 18. yüzyıl mücadeleleri neticesinde Amu Derya deltasına gidip yerleşmiş olan Qatay Başkurtları ile Sır Derya havzasındaki Qatay-Kıpçak kabilesi bu mücadele ideolojisinin hâlâ ayakta duran hamileri idiler. (...) Aliasgar merhum da, Selimgerey Canturin de, 1905-1907 inkılâplarında¹³⁷ şarkî Türk kavimleri -ki biz bunlara o tarihte sadece "Müslüman" diyorduk- için "territorial otonomi" fikirlerini müdafaa etmişler ve Abdürreşit Kadı İbrahimov onların teşvikiyle "autonomia" unvaniyle bir risale neşretmişti. Ben bu fikri cidden benimsemiş olduğumdan yine Alihan Bükeyhan'ın tavsiyesiyle Sibiryâ otonomisi taraftarlarından meşhur Orta Asya araştırmacısı Gregoriy Potanin'le temas ettim.¹³⁸

Sibiryâ Rus Kozaklarından bir subay olan Potanin, Sibiryâ ve Orta Asya kavimleri kültürü, tarihi, etnografyası ve destanları ile ilmî maksatlardan ziyade bu kavimlere duyduğu sevgi ile çalışmıştır. Togan onun eserlerini ve ondan aldığı mektupları okumaktan haz duyar ve bu mektupları Selimgerey Cantürin'le paylaşır. 1915'te onun çiftliğinde misafir iken, Sibiryâ otonomisinin gerçekleşmesi ve daha önce Sibiryâ (Küçüm) hanlara tâbi olan Doğu Başkurdistan'ın da bu Sibiryâ otonomisine ilhakı mümkün olacağına dair düşüncelerini söyler ve ondan "zamanla bir fırsat çıkarsa o da olabilir" cevabını alır. Selimgerey Sultan¹³⁹ Togan'ın kış aylarında kalmak üzere Petersburg'a gitmesini ve Rusya'da gelişmekte olan ihtilâl hazırlıkları ile tanışmasını

¹³⁷ 1905-1917 yılları arasındaki, Rusya Türklerinin millî mücadeleleri konusunda Nadir Devlet'in kaynakçada yer alan kitabından yararlanılmıştır.

¹³⁸ Togan. A.g.e. s. 116

¹³⁹ Kazak Hanları neslinden olduğu için kendisinden böyle bahsedilmektedir.

ister. Baş başa konuştuklarında Selimgerey, Togan'a "siyasetin derinliklerine inmek istidadına malik bir genç" olduğunu söyler.

Togan, 1915 senesi sonlarında, Duma'daki Müslüman üyelerin teşkil ettiği Fraksiyon¹⁴⁰da çalışarak üyelere yardımcı olmak ve Duma'nın "session (devreleri)" süresince orada kalmak üzere Ufa vilayetinin temsilcisi olarak seçilir ve Petersburg¹⁴¹'a giderek göreve başlar.¹⁴² Ancak bu siyasî faaliyetin geçici olduğuna inanır, "üniversite davası"ndan vazgeçmiş değildir. Onu üniversite için yetiştirmek isteyen hocaları olan Prof. Katanov, Prof. Barthold, Prof Bogorditskiy ve Almanca ve Lâtince hocası Rklitskiy'e şu mealde mektuplar gönderir:

"Ufa Vilâyet Müslümanları bana siyasî vazife verdi, fakat üniversiteye girme çabalarım, ilmî mesaim devam etmek işi bir gün dönüp gelecektir. Yani bu vazifem geçici olacaktır. Sizin beni ilim sahasında mevki ve söz sahibi görmek isteyişiniz benim için daima bir destek olacaktır. Bugüne kadar gösterdiğiniz ilgi ve yardımlarınız benim akademik kariyere bağlı kalmam için rehine olacaktır."¹⁴³

Duma'daki görevle birlikte Togan'ın siyasî ve 1917 devriminden sonra da 1925 yılında Türkistan, İran, Afganistan, Hindistan ve Avrupa üzerinden Türkiye'ye gelmek üzere yola çıkana kadar askerî faaliyet dönemi başlar. Bu süre içerisinde okuma, araştırma, öğrenme, yazma ve benzerî ilmî faaliyetlerden tamamen uzaklaşmaz ancak şartlar icabı artık bunlar ikinci plânda kalır. Daha sonra akademik hayata intisabını kendisi şöyle özetler:

Onbir sene süren siyasî faaliyetten sonra ben 1925'te İstanbul'a gelerek bu yola girdim, 1930'da Viyana Üniversitesi'ne girerek 1935'te Real Gymnasium ve doktora imtihanlarını verip, "promosyon"dan sonra Bonn Üniversitesi'ne İslâm ilimleri fahri profesörlüğüne getirildim. 9 Haziran 1935'te Prof. P. Kahle ve O. Spies başta olmak üzere "Orientalisches Seminar" mensuplarının beni ortalarına alarak çıkarttıkları resmi Kazan'da Prof. Katanov ile Prof. Bogorditsky'e "İşte sözümde durdum, size karşı minnettarlığım bakidir ve sonsuzdur" mealinde Rusça mektuplar gönderdim.¹⁴⁴

Petersburg'da "Fraksiyon Bürosu"nda çalışırken hem Türk vekillerle ve Türk bölgelerden gelip çalışmalara katılanlara görüşür, hem de Kerenskiy gibi Türklerin meselelerine yakınlık duyup destek olan Ruslarla çalışır.¹⁴⁵ Togan'ın o dönemde tanışıp görüştüğü kişiler arasında en dikkat çekici ve önemli olanlarından biri de Maksim

¹⁴⁰ TBMM'deki siyasî parti guruplarına benzetebiliriz.

¹⁴¹ Rusya'nın başkenti Petersburg'dur ve Duma (meclis) da oradadır.

¹⁴² Togan. A.g.e. s. 117

¹⁴³ Togan. A.g.e. s. 118

¹⁴⁴ Togan. A.g.e. s. 118

¹⁴⁵ Kerenskiy ile, 1958 senesinde Amerika'da Stanford'da kendi döneminin tarihini yazmakta olduğu Hoover Library'de defalarca karşılaşmış eski günleri yâd ederler.

Gorki'dir. Onun yayınlamakta olduğu *Russkiy Letopisetz* mecmuasında çalışan diğer yazar ve fikir adamları ile de tanışır.

Gorki ile tanışması, Togan'ın siyasî faaliyetlerin yanısıra ilmî çalışmalarına devam fırsatı ve imkânı da sağlar. Togan'ın Gorki ile çalışmaları hakkında yazdıkları aynı zamanda Gorki'yi de daha iyi tanımamızı sağlar.

Gorki, Rusya mahkûmu milletlerin kültürünü tebarüz ettirmek üzere bunların edebiyatlarının "Sbornik" (yani Manuele)lerini neşretmeyi kararlaştırmıştı. Ukrayna, Fin, Ermeni, Gürcü edebiyatları ve terihi yazılıyordu. "Rusya Müslümanları" "Sbornik"ini yazmayı Gorki bana havale etmişti. 1916 yılının kışında bu işle çok meşgul oldum. Bunun için Petersburg Umumî Kütüphanesi'nde mevcut, Rusya'da basılmış Müslüman neşriyatını, meselâ İsmail Gasprinskiy ve Azerbaycan'da Hasan Bek Melikov, Fettah Ahundov ve sairenin tekmil neşriyatını ve Rusların Türkistan'daki neşriyatını gözden geçirdim. Bu hususta bana kütüphanenin Şark Şubesi müdürü olan ihtiyar Prof. Vasiliy Dmitriyeviç² Smirnov çok yardım etti. Çünkü kendisi de bu meselelerle, Rus noktai nazarından olmak üzere, meşgul olmuştu ve oluyordu. Ben ise eserimde Rusya İslâmları tarafından yazılıp da basılmadan kalan eserleri de Smirnov'un yardımıyla gözden geçirdim. Bu eser büyük bir cilt oldu. 1916 sonbaharında rusça olarak yazdığım bu eserin müsveddesini Gorki'ye verdim. O da üslûp bakımından gözden geçirmek için Ukraynalılardan Guryeviç'e³ vermişti. Sonra araya inkılâp girdi. Bu eser ihtilâlden sonra Ukrayna'da Maarif Vekili olduktan sonra öldürülen Guryeviç'in elinde kaldı.¹⁴⁶

Bu eserle ilgili çalışmaları, Togan'a Gorki'yi daha yakından tanıma ve onun eserlerini okuma fırsatı sağlar. Rusya'daki Rus olmayan milletlerin hukukuyla ilgili çok liberal fikirlere sahip olan Gorki, Togan'ın bu konudaki ilmî ve siyasî çalışmaları için teşvik edici ve cesaretlendirici bir rol oynamış ve yardımcı olmuştur. Gorki, Togan'a eserini hazırlarken istifâde etmesi için Prof. M. Kovalevskiy'nin *Kanun Nazarında Milliyet Meselesi ve Tebaaların Hukukî Müsavatı* adlı eserini ve başka yazılarını verir. Kovalevskiy, Rusya'da mahkûm olan milletlerin istedikleri gibi yaşama haklarını ve millî kültürlerini istedikleri gibi geliştirebilmelerini talep etmektedir. Togan Kovalevskiy'nin kitabı ve fikirleri hakkında ayrıca şu bilgileri verir:

Kovalevskiy kitabını, Baltık denizinden Pasifik'e kadar uzanan Büyük Rusya'nın artık Müthiş İvan zamanındaki zihniyet ile yaşatılamıyacağını, Kafkasya, Türkistan, Ural ve Altayları kendisine ilhak eylemesinin bir medenî hareket olduğu hakkındaki iddialarının yalan olduğunu, hak ve hakikat sözlerinin ancak bu milletlere millî hakları tam olarak verildikten sonra Rus milletine de tanınabileceğini yazmıştı. İnsanlara hayat hakkı, şahsiyet ve cemiyetlere refah içinde inkişaf hakkı vermiyen Rusya için St. Augustin'in "Quid sunt regran sine justita, nisi magna latracinia" (yani adaletsiz hükümranlık büyük

¹⁴⁶ Togan. A.g.e. s. 120. 2 ve 3 dipnot numaraları kaynak metinde Togan tarafından verilmiştir. Bu dipnotlarda; Hâtralar'ın 1969 baskısında Dimitriyeviç'in Dimitroviç, Guryeviç'in ise Guriyeviç şeklinde yazılmış olduğu belirtilmiştir.

çapta yol kesenlik yapmaktan başka bir şey değildir) sözünü tekrarlamaktan başka yol yoktur sözü ile bitirmişti.¹⁴⁷

Togan da kitabını bu sözlerle bitirir. Gorki de kitaba güzel bir önsöz yazar. Ancak ne yazık ki Fin ve Ermenilerin *Sbornikleri* çıktığı halde Togan'ın bu eseri yayınlanamamıştır. Bu çalışmaların Türkistan'a ait kısımları daha sonra gene Togan'ın yazdığı *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* kitabına girmiş; Kazan, Kafkasya ve Kırım ile ilgili olanlar kalmıştır. Gorki, Togan'ın kitabındaki; Tatar yazarlarından Musa Carullah Bigiyev'in fikirleri üzerinde Rus ve Batılı ilim adamlarından başka Endülüslü Ebu Bekir Arabî, İbrahim Şâtîbî ve Hintli Nimetullah Dehlevî gibi kişilerden etkilenmiş olduğu bölümü okuyunca, "*Tatarların bu kadar uzak ülkelerle kültür bağları olduğunu hiç de bilmiyordum.*" der. Hem Togan'ın değerlendirmesi, hem de Gorki'nin buna dair yorumu Togan'ın çalışmalarının kapsamı ve derinliğini gösterir. Sadece Bigiyev'i okumuş anlamış değil, aynı zamanda "Rus, Batılı, Endülüslü, Hintli" ilim ve fikir adamlarını da okumuş, onların Bigiyev üzerindeki tesirlerini de teşhis edebilmiştir. Bütün bu çalışmaların, "Fraksiyon Bürosu" ve Duma'daki yoğun siyasî faaliyetleri yanında Gorki'nin talep ettiği eser kapsamında yapılmış olduğunu da dikkate alacak olursak, yapılan çalışmanın ne kadar başarılı ve kıymetli olduğunu da anlarız. Togan'ın *Hâtıraları*'nın kalan kısmında veya okuyabildiğimiz diğer eserlerinde bu çalışmanın yayınlanmamış olan bölümlerine dair bilgiye rastlamadık. Buna rağmen; tekrarı ve telâfisi imkânsız görünen bu çalışmanın metnini Togan'ın daha sonraki senelerde aramış fakat maalesef bulamamış olduğunu tahmin edebiliriz. Yayınlanmamış olan notlar ve hâtıraları arasında bu konuda bilgi veya ipucu olmasını ümid ediyoruz.

¹⁴⁷ Togan. A.g.e. s. 120-121

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ MÜCADELELERİ, RUSYA'DAN AYRILIŞ VE TÜRKİYE'DEKİ HAYATI

2.1 HÜRRİYET VE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ

Fikrî ve şahsî hüviyeti büyük ölçüde teşekkül etmiş olan Togan'ın bundan sonraki hayatı uzun süre siyasî ve askerî faaliyetlerle ve çok fırtınalı olarak geçer. 1917 devrimi ile istiklâl ümitleri güçlenen Rusya Türkleri bu konuda kendilerine verilen sözlerin tutulmaması ile hayal kırıklığı, büyük kaos ve çatışmalar dönemi yaşar. Bu süreçte Togan istiklâl çabaları ve silahlı mücadelelerin liderliğini yapar ve bu hareketlerin menfî neticelenmesiyle İran, Afganistan ve Hindistan yoluyla Avrupa'ya gider. Bu dönemi Baykara şöyle anlatır:

1917 Ekim İhtilâli'nden sonra Başkırt halkının uyanan ümitlerini karşılamak amacıyla siyasî hayata girdi. Başkırtlar'ın geleceğini, batısındaki Kazan Tatarları'yla değil doğusundaki Türkistan Kazak-Kırgız, Türkmen ve Özbek Türkleri'yle birlikte ele almayı düşünüyordu. Bundan dolayı Kazanlı siyasetçilerle görüş ayrılığına düştü. Başkırt Özerk hükümetinin (Otonom Cumhuriyeti) kurulmasına öncülük etti; savaş bakanı ve ardından hükümet başkanı oldu. Rusya'daki iç savaş yıllarında çarlık generallerinin baskısına karşı Sovyetler'le iş birliği yaptı; bu yıllarda birkaç defa Lenin, Troçki ve Stalin gibi önderlerle görüştü. Fakat Başkırt hareketi burada umulan sonuca ulaşmayınca Türkistan'a çekilerek mücadelesini orada sürdürmeye karar verdi (1920). 1921'de kurulan Türkistan Millî Birliği'nin başına getirildi. Türkistan'da bulunduğu otuz aylık dönemde Basmacılar'la birlikte Bolşevik Ruslar'la mücadele etti. Öte yandan Enver Paşa gibi dışarıdan gelen Türkler'le temas kurdu.

Türkistan'daki hareket Ruslar'ın büyük kuvvetler sevketmesiyle sona yaklaşırken 21 Şubat 1923'te İran'a geçti. Meşhed'deki kitaplıkta o zamana kadar metni bilinmeyen İbn Fadlân'ın eserini buldu. Aynı yıl İran'dan Afganistan'a gitti; bir süre Herat ve Kâbil'de incelemeler yaptıktan sonra Hindistan yoluyla Türkiye'ye ulaştı. Ancak vizesi olmadığından Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı.¹⁴⁸ (...) On sekiz ay süren Avrupa'daki hayatında İngiliz, Alman ve Fransız ilim çevreleriyle temas kurdu.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Vize Ankara Hükümetinden alındığı için İstanbul'da geçerli kabul edilmemiştir.

¹⁴⁹ Avrupa'da iken çok cazip iş teklifleri alır ancak bunları kabul etmez ve Türkiye'ye gitmeyi tercih eder.

1917 Rus İhtilali esnasında Togan Petersburg'dadır ve zaten uzun senelerdir hazırlıkları yapılan ve olması beklenen bu büyük hadiseye başından itibaren şahit olur. Asırlardır Çarlık zulmü altında ezilmiş, temel haklarından mahrum kalmış olan Türk-Müslüman halklar, ihtilâlin vaad ettiği ve bir süre şartlar icabı kısmen sağladıkları özgürlüklerden istifâde ederek hem Rusya çapında hem de mahallî kongrelere, kurultaylar vb. toplayıp durum değerlendirmesi yapmaya, teşkilatlanmaya, strateji belirlemeye ve ortak biçimde özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi vermeye başlar. Togan bu faaliyetlerin organize edilmesinde, sekreteryasında, belgelerin hazırlanmasında, alınan kararların hayata geçirilmesinde önemli roller üstlenir:

Ben Doğu Türk Kavimleri mukadderatına ait fikir ve mütalâalarımı Rus inkılâbının ilk senelerinde en bariz ve en mufassal olarak (...) Başkurt alayı subaylarıyla davetli Tatar subaylarına hitaben Ağaç Kışla'da söylediğim nutukta anlattım. Bunda benim üzerimde, o gün Türkistan'ın ve Volga sahası Müslüman münevverlerinin (...) bu davayı bilfiil tahakkuk ettirebileceklerine dair inançları müessir olmuştur. 1917 Mayıs'ında Moskova Kongresi ve o sene yaz ve sonbaharında Taşkent ve Orenburg'da, Ufa ve Kazan'da Doğu Türk Kavimleri Kongreleri toplandığı sıralarda münevverler arasında çok tereddütler ve fikir karışıklığı hâkim olmuştu. Şimdi ise Alihan Bükeyhan'ı çeviren Kazak münevverleri ve Tatarların ekseriyeti otonomi ve millî ordu taraftarı olmuşlar, müteredditlerle muhalifler küçük ekalliyet olarak kalmışlardı.¹⁵⁰

1917 İhtilâli sonrası ortaya çıkan şartların Rusya ve Türkistan Türkleri tarafından en iyi ne şekilde değerlendirilebileceği, nasıl bir strateji takip edileceği, yeni kurulacak devlet yapısında ne şekilde yer alınacağı gibi konularda iki ana tez ortaya çıkar. Bunlardan biri Togan'ın savunduğu “**topraklı otonomi**”, diğeri ise Sadri Maksudî Arsal'ın “**kültürel otonomi**” modelleridir. Yukarıda bahsi geçen “muhalifler” Arsal ve taraftarlarıdır. Kongreler ve benzeri toplantılarda zaman içerisinde Togan'ın görüşü ağırlık kazanmış, “millî ordu” ve iç işlerinde bağımsız federe Türk devletleri ve bunlar arasında federasyon kurulması benimsenmiştir.¹⁵¹

1917 Kasım ayında Başkurdistan'ın muhtariyeti ilan edilir ve millî hükûmet kurulur.¹⁵² Hükûmet başkanlığına olarak Yunus Bikbov, dahiliye ve harbiye işlerine de Togan seçilir. Daha sonra toplanan Başkurt Kurultayı, “Kurucu Meclis” gibi çalışır ve bu muhtariyeti kanunlaştırır. Ancak bu muhtariyet çok kısa ömürlü olacak, 1918 Ocak ayında Orenbug'u işgal eden Bolşevikler tarafından hükûmet üyeleri tutuklanacaktır.

¹⁵⁰ Togan. A.g.e. s. 194

¹⁵¹ Muhtariyet ve daha sonra Türkistan istiklâl mücadeleleri, bu süreçte yaşanan hadiseler, rol oynayan şahıslar, Mustafa Çokay'ın hayatı üzerinden, Yesmagambetov'un “Mustafa Çokay Türkistan bağımsızlık mücadelesine adanmış bir ömür” eserinde teferruatlı olarak anlatılmıştır.

¹⁵² Togan. A.g.e. s. 156

Bütün bu yoğun siyasî ve askerî faaliyetler sırasında ilmî çalışmalar için de zaman bulur, fırsatları değerlendirir. Çok dikkat çekici olan şu hadise Togan'ın ne kadar sıra dışı biri olduğunun, işine olan saygı ve bağlılığının, ilme adanmışlığının tipik bir örneğidir: Orenburg işgal edilip hükûmeti üyeleri tutuklanırken, Togan da onlarla birlikte hapsedilir. Ölüm tehdidi altında olmasına rağmen, daha önce yazmaya başlamış olduğu kitap üzerinde hapishanede de çalışmayı sürdürdüğünü şöyle ifade eder: “*Ben hapishanede eski Nogay destanlarını tanzim ve 1915’de Petersburg’da yazmaya başladığım “Nogayların Tarihi” adlı eserimi ikmal etmekle meşgul oluyordum.*”¹⁵³

Togan ve arkadaşları kısa bir süre sonra hapisten kaçar ve mücadelelerine devam eder. 1917’den 1923’e kadar devam eden, son derece yoğun, yorucu, bazen başarılı olmakla birlikte neticede hem düşmanın gücü hem Türklerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, ihanetler, kaynak yetersizliği, Türkiye’deki ve dünyadaki konjonktür gibi sebeplerle silahlı mücadele istenen neticeyi vermez. Togan ve arkadaşlarının hangi şartlarda mücadele yürütmeye çalıştıklarını şu örnekle daha iyi anlayabiliriz:

Başkurdistan millî hükûmetini yeniden kurduğumuzu da (7 Haziran) ilk seferberliği ilân ederken halkımıza bir fermanla bildirdik. Fakat elde ne para, ne de ayrı daireler için binalar vardı. Biz hükûmet üyeleri de askerî elbiseler giydik. Hükûmet de adı geçen mühimmat deposunda kuruluyordu. Fakat yatak için ayırdığımız odalarda karyola ve yatak takımı olmadığı gibi dairelere tahsis ettiğimiz odalarda da ne masa ne sandalye vardı. Hükûmet azaları kaputlarımıza sarılarak çizmelerimizi çıkarmadan yerde yatıyorduk. Ayrı bakanlıkların daireleri, evrak, alayların kalem daireleri birer sandık içinde idiler. Bu hal benim ve arkadaşlarımla nikbinliğine aslâ tesir etmiyordu.¹⁵⁴

Bu konulardaki görüşmeler ve tartışmalara dair yaşanmış ilginç bir hadise de Yusuf Akçura'nın, Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti¹⁵⁵ temsilcisi olarak Moskova'ya, oradan da Ufa'ya gidişidir. Akçura ile Togan'ın Ufa'da görüşmeleri, Rusya'daki Türklerle Türkiye'nin münasebetleri, Rusya'dan Türkiye'ye göç etmiş olan fikir ve ilim adamlarının tarihî rollerini anlama bakımından da önemlidir.

En enteresan muhasebe imparatoriçe Katerina'nın emriyle kurulmuş olan “Sobraniya” yani “Müslüman Ruhanî Meclisi”nin binası dahilinde Yusuf Akçura Beyin işyirakiyle oldu. Yusuf Akçura aslen Simbir vilâyeti fabrikatör Akçurinler neslinden İstanbul'da ve Paris'te siyasî ilimler tahsil edip 1905-1907 ihtilâli esnasında Kazan ve Petersburg'da geniş siyasî faaliyetlerde bulunan, sonra Türkiye Üniversitelerinde son çağ siyasî tarihi profesörlüğü yapan ve Atatürk'ün güvendiği bir ilim ve fikir adamı idi. Sanra Türk Tarihi Cemiyetine riyaset etti. Kendisi Millet Meclisi azası idi. Bu zat 117 inkılâp hareketlerine de iştirak etmek istemiş, fakat ancak 1918'de Türkiye Hilâl-i Ahmer

¹⁵³ Togan. A.g.e. s. 161

¹⁵⁴ Togan. A.g.e. s. 176

¹⁵⁵ Şimdiki “Türk Kızılayı” kurumu.

Cemiyeti mümessili sıfatıyla ve Moskova'dan Ufa'ya gelip eski dostu Müfti Alimcan Barudi'nin bu "Ruhanî Meclis"deki ikametgâhında misafir olmuştu. Alihan Bükeyhan, Mehmetcan Tınışbay, Mustafa Çokay ve ben, Samara'da "Güney-Doğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu" kuruluşu meseleleri hususunda Yusuf Akçura ile konuştuk ve fransızcaya vakıf bir şahsiyet sıfatıyla kendisinden, kurulması mutasavver federatif Müslüman millî hükümetinde hariciye işleriyle meşgul olmayı kabul etmesini rica ettik. 12 Eylül'de "Sobraniya" binasında vaki olan bu musahebede Akçura kendisinin Türkiye tebaası olması dolayısıyla bizim siyasi hareketimizde resmî vazife almasının imkânsız olduğunu söyledi. Kurulması mutasavver memleketin ismi hakkında konuşmalarda bu zat bunun isminin "Şark Türkleri Federasyonu" olması gerektiği fikrini ileri sürdü. Alihan da Ruslar bizim millî hareketimize alışmıncaya kadar hareketimize Pantürkizm damgası yapıştırılmasına yol açacak isimlerden sakınmak zarurî olduğunu, zamanla o ismin de kabul olunacağını, şimdilik "Şarkî Rusya Müslümanları Federasyonu" ismi ile iktifa etmenin kâfi geleceğini söyledi. Yusuf Akçura sonradan İstanbul'da görüştüğümüzde bu Ufa konuşmalarını hoşça hatırlardı.¹⁵⁶

Bir süre, liderliğini yaptığı birliklerle; bir yandan "Beyaz Ordu" olarak adlandırılan Çarlığa bağlı kuvvetlere, diğer yandan da Bolşevik "Kızıl Ordu"ya karşı savaştan Togan'ın; iki güçlü düşmanla, ellerindeki sınırlı silah, para ve insan gücü ile baş etmesi mümkün değildir ve Lenin'in bağımsızlık taahhüdü karşılığı, Beyaz Ordu'ya karşı Kızıl Ordu ve Bolşevik liderlerle işbirliği yapar. 1919-1920 yılları arası yaklaşık onbeş ay süren bu işbirliğinden mümkün olduğunca istifade edilir. Bunlara dair Togan'ın anlattıkları, büyük bir kaos, belirsizlik, yokluk, savaş vb. şartlarında Başkurdistan muhtariyetini nasıl tasarladıklarını ve inşa etmeye çalıştıklarını, ordu komutanı ve siyasi liderlik yaparken dahi ilim adamı zihniyetinden uzaklaşmamış olduğunun örneklerinden biridir. Bu ifadeler aynı zamanda 1917 ihtilâli sonrası Rus başkentindeki şartları anlamamızı da sağlar:

Ordumuza yardım olmak üzere bir kaç tren erzak götürmüştüm. Petersburg (Leningrad) açtı. Herkes trenlere içi et ve yağla dolu olduğunda, büyük bir iştahla bakıyorlardı. Eski dostum Prof. Samoyloviç'in karısı ve oğlu başka bir vilâyetten bir çuval patates getirdiklerinden yakalanmışlar, Nikolayevsk garı bodrumuna atılmışlar, onları çıkarttım, et ve yağ verdim. Daha başka ünlü müsteşriklerden Barthold, arabiyatçı Kraçkovskiy ve Mongolist Vladimirtsov, İraniyatçı Rosenberg ve daha başkalarına et, yağ, şeker verdim. Bunun için bu âlimler bana ömürlerinin sonuna kadar minnettar kaldılar. Bunu Barthold 1926'da İstanbul'da bulunduğu zaman açıkça söylüyordu. Geldiğim akşam Lenin'in eski arkadaşı ve Komintern'in reisi Zinovyev çağırdı. O da zaten bizim ikamet ettiğimiz Astorya otelinde oturuyordu. Zinovyev'in yanında Sovyet kumandanları da vardı. (...) Ben bunlara Başkurdistan'ın ihtiyaçlarından bahsettim ve Leningrad'da bol bulunan ilmi tesis malzemesinin bir kısmını bize ayırmaları gerektiğini söyledim. Ukrayna cephesinde yaptığım gibi, tıbbî teçizat, bazı klinikler, matbaa ve yazı makineleri, otel tesisatı, demir inşaat makinaları istedim. Ne istersen al, dediler. Biz Başkurdistan'dan askerlerimize erzak getiren trenleri hep bu gibi eşya ile doldurup geri gönderiyorduk. Bir de birkaç

¹⁵⁶ Togan. A.g.e. s. 194-195

ihtisas kütüphanesi gönderdik. İsterlitamak'ta bir yüksek mektep ve tıbbiye mektebi açmak için profesörler kadrosu ve bir istatistik idaresi için de bir kadro tertip ettik.¹⁵⁷

Ancak bir süre sonra bu işbirliğinin sürdürülemeyeceği anlaşılır. İşler Togan'ın umduğu veya kendisine söz verildiği gibi gitmez, Lenin yazıp imzaladığı sözleşmeyi tanımaz.

Bütün bu kavga kıyamet ortamında Togan babasının şeyhi Zeynullah'ın torunu ile evlenir. Düğünde dayısı ile aralarında geçen diyalog, kendisini yetiştiren önemli kişilerden olan dayısı ile münasebetlerin, ve Togan'ın hayatının hiç bir safhasının ve gününün ilmî faaliyetten uzak geçmediğini gösterir:

Ben, dayımın Sahib İbn Abdad'dan nakillerine karşılık olarak, Arap şairi Mütenebbi'nin şaraba ait bazı şiirlerini okudum. Dayım da bana vaktiyle Arap edebiyatını öğretmiş olmasından dolayı çok mes'uttu. Ben de ona "Benim ilmî araştırmalarım Rus muhitine münhasır kaldı. Arap edebiyatını öğretmiş olmanızdan size bir faydam dokunmadı." dedim. O da: "Hayır, sen ilk türkistan seyahatinden bana Zamakhşari'nin arapça divanını ve Taftazani ile Seyyid Şerif Curcan'ın münakaşalarına ait Risale'yi getirdin. Benim için bunlardan daha kıymetli hediye olur mu? Ben seni yetiştirmiş olmakla iftihar ederim." dedi. Bu son "Risale" Temür'ün kendi zamanındaki iki büyük âlimi Kur'an'daki, "Bakara" suresi başında bulunan "ûlâike 'alâ hüden min Rabbihim" âyeti üzerinde münakaşa ettirdiğine dair yazılmış arapça bir eserdir. O eserde Arap retoriklerinin en ince meselelerine ve felsefeye temas edilmişti.¹⁵⁸

Togan ve bazı arkadaşları bu şartlar altında, 1920 yılı Haziran ayında henüz Kızıl Ordu tarafından ele geçirilmemiş ve direniş gücü olan Türk bölgelerine gidip Kızıl Rus yayılcılığına karşı isyan ve mücadele faaliyetlerini teşkilatlandırmaya başlar. Yola çıkmadan önce yaptıkları hazırlıkları anlatırken söyledikleri dikkat çekicidir: "*kalan eşyayı ve el arşivini İsterlitamak'ta hükûmete ve kurmaya başlamış olduğumuz merkezi müze ve kütüphaneye teslim etmek üzere verdim.*"¹⁵⁹ Henüz bağımsızlık mücadelesinin başında iken ve her an yıkılmak üzere olan çok zayıf bir muhtariyet iken "müze" ve "kütüphane" kurmayı düşünmek ve başarmak, Togan'ın devlet fikrini daha iyi tanımamızı sağlayacak örneklerdendir.

Bu süreçte Togan, Rusya ve Türkistan'daki Türk yazar, fikir ve siyaset adamları ve liderlerle tanışır, görüşür, bazı anlaşmazlıklara rağmen işbirliği yapmaya çalışır. Türk halklarının tarihini, etnografyasını, kültürünü, lehçelerini, iktisadî ve coğrafi şartlarını iyi bildiği için kendi görüşlerini ve liderliğini kabul ettirir.

¹⁵⁷ Togan. A.g.e. s. 161

¹⁵⁸ Togan. A.g.e. s. 232

¹⁵⁹ Togan. A.g.e. s. 281

Astrakhan'dan Bakü'ye gider, Hâdi Atlasi ve Abdullah Battal ile buluşur, Mustafa Suphi'nin evinde kalır. Bakü'de epey dolaşır; eski eserleri, hanları, sarayları, cami ve medreseleri ziyaret eder. Hive Hanlığının vilayet merkezi Kongrat'a gider. Türkçe manzum tasavvufî ve dinî eserler vermiş olan Şeyh Hakîm Ata Bakırgan'ın türbesi buradadır. Onun Kazan'da 1857'den sonra mükerreren basılan *Bakırgan* isimli kitabı bir asır boyunca Rusya'daki Türklerin ilk mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Togan da küçüklüğünde bu kitabı –Türkçe din dersi kitabı olarak- okumuş ve ezberlemiştir. Şeyhin türbesini ziyaret eden Togan, türbedarın kitabına Hakîm Ata'dan hatırında kalan şu sözleri yazar:

*Sultan bergen hil'atni hiç kimseden almadı
Sübhan iman hil'atın berip qayta alır mı?*

Yani: bir hükümdarın hediye olarak verdiği hilati hiç kimseden geri almamışken, Tanrı iman hil'atını kullarına hediye olarak veerdikten sonra gelir alır mı?

*Arslan minip yılarlar, yılannıb qamçı qırlarlar
Başın kerpiçge qoyup tizin qoçqan dervişler*

Yani: “Hakiki dervişler arslanı binek hayvanı olarak ve yılanları kamçı olarak kullanacka kadar kerametler yapabildikleri hâlde gururlanmazlar; başlarını kerpiç duvara koyarak ve dizlerini kolları ile kucaklayıp (yani murakabe vaziyetinde) Tanrıya niyaz ederler.¹⁶⁰

Çok iyi bir hafızaya sahip olan Togan, çocukluğundan itibaren okuduğu eserleri sonraki senelerde yeri geldikçe hatırlar ve kullanır. Bunlar sadece ilmî çalışmaları için temel ve malzeme değil, aynı zamanda hayat felsefesi ve şahsiyetinin yapı taşları olur.

Savaş şartlarında, her türlü zorluk ve mahrumiyete rağmen, araştırma ve öğrenme iştiağını sürdüren Togan, Kongrat'tan Çimbay'a geçer ve burada Karakalpak halk şairi Nureddin'i görmek için iki gün kalır.

Eski Türk destanlarını, bilhassa bunların Karakalpak ve Kazak rivayetlerini çok iyi bilen bu ihtiyarı daha evvelce müsteşrik Belyayev görüp bazı destan parçaları yazıp almıştı. Ben de bu zatı gördüm. Bilhassa Edige, Toktamış ve Temür destanlarını pek iyi ve ezberden biliyordu. Çok notlar aldım. Bunlar arasında Altın Orda kahramanı Edige Beyin Khorezm'de Temür'ün valisi olan dostu Şahmelik Beyle olan müşaveresi vardı ki başka hiçbir yerde görülmemişti. Bu destanları çok iyi bilen Dobruca Nogaylarından bir tanesini 1925'de Köstence'de gördüm (...). Fakat Karakalpak Nurettin Akın ise Kıpçak muhitinde gördüğüm destancılardan en büyüğü ve kudretlisi idi. O Temür ve Edige destanına başka hiç bir destancıdan naklolunmıyan Khorezm'e ait kısımlarını heyecanla anlatıyordu.¹⁶¹

¹⁶⁰ Togan. A.g.e. s. 295-296

¹⁶¹ Togan. A.g.e. s. 299

Büyük ölçüde kaybolmakta olan şifahî bir kültürün, belki de son temsilcileri ile Togan'ın görüşmesi, onların hafızalarında yaşayan destan ve benzeri eserleri dinlemesi, not alması, daha sonra bunlara dair makale, kitap ve ansiklopedi maddeleri yazması, Türk tarihi ve kültürü için çok büyük bir hizmet olmuştur. Aksi halde telâfisi mümkün olmayacak kayıplar yaşanmış olacaktı. Togan sadece şifahî kaynakları araştırıp not almakla kalmamış, yıkılıp yok olmakta olan tarihî yapıları, bunların kitabelerini, mezar taşlarını da ziyaret etmiş, okumuş ve mümkün merteye kaydetmiştir. Çimbay'dan Eski Ürgenç'e gittiğinde bu meyanda çalışmaları olmuştur.

(...) eski şehrin harabesini 12. yüzyıla ait minareyi, 14. yüzyıl Qoñrat beyinin zevcesi Türebek Hatun'un hâlâ ihtişamını muhafaza eden türbesini, Şeyh Necmeddin Kübra'nın ve başkalarının mezarlarını ziyaret ettim. (...) okuyabildiğim kitabelerden notlar aldım. Şeyh Necmeddin, Çingiz ordusu Khorezm'i işgal ederken, bu şehrin müdafaasına bilfiil silahla iştirak etmiş ve bir Moğol okuyla maktul düşmüştür. Ölürken bir taraftan kelime-i şehadet okumuş, diğer taraftan Moğol askerinin kakülünü eline almış ki can verince de bunu elinden alamamışlar ve saçları kesip Moğol askerini ancak öyle kurtarmışlar. Bu hâdiseyi Celâleddin'i Rumî, Şeyh Necmeddin'e tahsis ettiği bir şiirinde güzel bir şekilde aksettirmişler.¹⁶²

Burada Togan'ın; mekân, tarih, şiir, kültür gibi farklı sahalardaki dikkat ve bilgi birikimini, bunları nasıl birlikte değerlendirebildiğini görürüz; bu onu farklı kılan özelliklerden biridir. Günümüzde gitgide tek bir sahada değil, onun alt şubelerinde dahi uzmanlaşmanın zorlaşmakta olduğunu düşünürsek, bunun önemi daha iyi anlaşılır.

Daha sonra Şappas Veli (Şeyh Abbas Veli) kasabasına gider. Orada Cuma namazında vaizin konuşmasında Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler söylemesi, kullandığı üslûp ve tasvirler dikkatini çeker. Vaiz, "*Khorezm'in büyük şeyhi Necmeddin Kübra'ya nisbet edilen bir farsça şiir*" söylemiştir, "*ve bir de Khorezmli bir âlime nisbet ettiği (...) arapça şiiri nakl ve sonra türkçe izah*" etmiştir. Anlattıklarını "*basit özbekçe ile o kadar usta tavsif ediyor ve canlandırıyor*"dur ki Togan hayret eder ve söylenen şiirlerden aklında kalanları namazdan sonra defterine kaydeder. Zamanla bu şiirlerden birinin Harezmi'nin büyük âlimi Ali bin al-İmrânî'ye ait olduğunu öğrenir.

Görülüyor ki Khorezm devleti kültürünün izleri hâlâ yaşıyor. Bu vaiz bunları elbette bir üstadından öğrenmiştir. İhtimal kendisi de bunları başka talebelerine öğretiyordu. Fakat Khorezm halkını din ve imandan ayıracak kuvvetin Törtkül'de yerleşmekte olan rus komünistleri olacağından onun daha haberi yoktu. Ben Khiyva'ya geldikten sonra hükümet reisi olan Hoca Niyaz'a bu vâizden ve onun vaazından bahsettim ve eski

¹⁶² Togan. A.g.e. s. 300-301

Khorezm kültürünün bu kıymetli bakiyelerine dikkat etmelerini ve bakmalarını tavsiye ettim.¹⁶³

Şah Abbas Veli'den Hive'ye giden Togan burada kendi ifadesiyle “çok çalışır”. Burada da siyasî ve askerî faaliyetlerle birlikte ilmî çalışmalarını sürdürür. Sabahın erken saatlerinde eski eserleri, medreseleri, cami ve tekkeleri ziyaret eder. Orada açmış oldukları Harbiye Mektebi'nin başında Üsküdarlı Rıdvan Bey ve Hüseyin Bey vardır. Togan daha sonra Türkiye'ye gittiğinde -o sırada onlar da Türkiye'ye dönmüştür- bu kişilerden çok hürmet görür.

Hive'deki faaliyetlerine dair anlattıkları Togan'ın siyaset, medeniyet ve ilme dair görüş ve tutumlarının hülasası gibidir. Devlet ve medeniyet inşası çabasında savaşı son çare olarak görür ve mecbur kalmadıkça uzak durmaya, barış yoluyla meseleleri halletmeye bakar. Rusya hakimiyeti, etkisi ve tehdidi altındaki Türk bölgelerinin coğrafi ve diğer şartlarını dikkate alarak en uygun stratejiyi geliştirmeye ve uygulamaya çalışır.

Bütün bu zevat (...) Khiyva'da muasır medeniyetin inkişafı uğrunda büyük fedakârlıkla çalışıyorlardı. Eğer Ruslar engel olmasaydılar bunlar “Genç Khiyvalı”¹⁶⁴ hükümetine pek çok iyi işler yapacaklardı. Ben de Khiyva, demiryolundan uzak ve kenarda bir ülke olduğundan Türkistan'ın diğer taraflarında genişlemekte olan Basmacı hareketine aktif olarak katılmayıp muslihane çalışmalarında bulunmalarını, yalnız Rusların bu gibi uysal hareketlere bile yol vermeyip cezrî tedbirlere geçecekleri anlaşılırsa harekete geçmeleri, yakayı ele vermemeleri tavsiyesinde bulunuyor ve onlara Buhara'ya gelmelerini tavsiye ediyordum. Bazen de Khiyva Hanlarından kalan hazinedeki yazma eserleri tetkik ediyordum. (...) mühim olan eserler, Qoñrat Beyleri Khiyva Hanlığı zamanına ait arşiv materyali idi. Bunların tanzimini tavsiye ettim. Maarif Vekili olan Molla Bekcan İstanbul'da tahsil görmüş bir gençti. Hükümetteki dairesinden çıkınca medresedeki hücrelerine gelirdi. (...) Bazen eserler yazıyordu. Bunlardan Khorezm Özbek musikisi tarihine dair eseri ve daha başka eserleri yayımlandı.¹⁶⁵

Hive'den sonra Togan Buhara'ya gider ve önemli çalışmalar yapar. Pek çok arkadaşı da oradadır. Millî Kütüphane Müdürü de akrabasıdır ve bu sayede kütüphaneden çok rahat istifâde eder. Kütüphanede 30.000 kadar yazma eser vardır ve bunları tetkik eder. Buradaki önemli kişilerden ve hükümet üyesi olan Osman Hoca “Buhara'da medrese tahsili yaptıktan sonra 1910 yılında İstanbul'a gelmiş, orada Buharalı gençler için “Talim ve Terbiye Evi” tesis etmiş, döndükten sonra Buhara'da Kırım'dak “Gasprinskiy mektebi” tipinde “Usul-i Cedid Mektebi” açmış, gazete çıkarmış bir zattı.” Osman Hoca, Buhara hazinesinden önemli bir meblağın TBMM

¹⁶³ Togan. A.g.e. s. 303

¹⁶⁴ Osmanlı'daki Genç Türkler akımından etkilenmiş ve kendilerine bu sebeple böyle bir isim vermişlerdir.

¹⁶⁵ Togan. A.g.e. s. 305

hükûmetine gönderilmesini sağlamıştır. Buhara Hükûmeti'nin Hariciye Vekili olan Haşim Şaik İstanbul Darülmualimin'de okumuştur ve Farsça şiirler söyler. Bu ve benzeri örnekler, o yıllarda Osmanlı'nın, daha doğrusu bilhassa İstanbul'un eğitim ve kültür olarak bütün Türk dünyasında etkili bir merkez olduğunun delilleridir.

Buharalıların, Tatarlar, Başkurt ve Kazaklarla konuşmaları türkçe oluyordu. Bu zevatin Türk ve Tacığı istisnasız Türkiye'ye bağlı idi. Türkiye'yi bilhassa Azerbaycan edebiyatı ve mektepleri vasıtasıyla öğrenmişlerdi. Menşe' itibariyle Tacik olan Mirza Abdülkadir ile Ekabir Şahmansurov İran ahrarının Berlin'de neşrettiği mecmuaları okurlardı. Fakat siyasî düşünceleri ancak Türkçülük esasında idi. Bir akşam Mirza Abdülkadir 1917'de Ferğane'de Khoqand'da Aşur Ali Zahirî ile birlikte neşrettiğimiz "Yurd" mecmuasında Türk manevî kültürünün zenginliği mevzuuna, bilhassa destanlara ait neşrettiğim makalede Alishir Nevaî'nin (...) mealindeki şiirini nakletmekle münevver Türkistanlıları coşturmuş olduğumu söyledi. Bu meclis bana Buhara Cedid gençliğinin aslen Tacik olanların dahi Türkistan Türk ruhunu pek iyi benimsemiş olduklarını göstermişti.¹⁶⁶

Buhara'daki önemli hadiselerden biri, Buharalı, Özbek, Türkmen ve Kazak temsilcilerin bir araya gelip Türkistan Millî Birliği (TMB) kurma çalışmalarıdır. Hive'den, Ruslar tarafından dağıtılmış olan millî hükümet mensupları gelmiş ve bu çalışmalara katılmıştır. Çeşitli görüşmeler ve toplantılar neticesinde;

Özbekistan'da, biri sosyalist olmıyan ve dine müstenid "Cedidler Fırkası", diğeri sosyalist "Erk Fırkası", üçüncüsü Kazakların "Alaş Orda Fırkası" birleşerek tarafımdan teklif olunan şu yedi maddeden ibaret bir "müşterek platforma" kabul ettik: 1) İstiklâl, 2) Demokratik Cumhuriyet, 3) Millî ordu, 4) İktisadî idarenin, demiryolu inşaatının ve kanallar tesisinin Türkistan istiklâli gayesine uygun olması, 5) Maarifin tam olarak asrileştirilmesi ve Batı medeniyetiyle Rus vasıtaçılığında başka yolla tanışma imkânlarının bulunması, 6) Milliyet meselesinin, mekteplerden ve memleketin tabîî servetinden istifâdenin memlekette yaşayan milletler arasında nüfuz[s] nisbeti esasında halli, 7) Dinde tam hürriyet, din işlerini dünya işlerine karıştırmamak. Kazakların Dinşe'yi mümessil olarak bıraktıktan sonra memleketlerine dönmelerini müteakip, Cedid ve Erk Partilerinin ayrı ayrı programları tesbit edildi. Bu üç iş bizim Buhara'da toplanmamızın esas başarısı idi. Umumiyetle memleketi biri liberal, diğeri sosyalist olmak üzere iki parti sistemi ile ve bunların birleştikleri müşterek programla idare etmek prensibi kabul edilmişti.¹⁶⁷

(...) Şunu da istitraden ilâve etmek icap eder ki, istikbalde Türkistan'ı biri radikal millî, diğeri sosyalist olmak üzere iki parti sistemi ile idare etme fikri hiçbir dış tesirle ortaya çıkmamış, mahallî şartlar ve 1921 senesinde Türkistan kavim ve kabilelerini temsil eden aydınlarla ve iş adamları ile müzakereler bu iki ve Alaş Orda ile üç Parti sistemini getirmiştir.

İngiltere ve Amerika'daki iki partili sistemden bu mesele üzerinde konuşan Türkistanlıların hemen hemen hiç haberi yoktu.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Togan. A.g.e. s. 311

¹⁶⁷ Togan. A.g.e. s. 313

¹⁶⁸ Togan. A.g.e. s. 320

Togan'ın çabalarıyla hazırlanan, Erk Partisi'nin kısaltılmış dokuz maddesinin ilk üç maddesi iktisadî konulardadır:

- 1) İktisadî sahada: Yer ve suyun, yeraltı servetlerinin millileştirilmesi, köy hayatının kolektivize edilmesi, büyük kanallar inşaatının, sosyalizmin tatbiki için esas alınması.
- 2) Endüstrisi inkişaf eden medenî memleketlerde mevcut amele müesseselerinin Türkistan'ın yerli [amele]¹⁶⁹ teşkilâtına plânlı olarak tatbiki, Türkistan'ın rençber dihqan¹⁷⁰ının teşkilât hukuku bakımından amele telâkki edilmesi.
- 3) Türkistan'ın müstemlekecilerin elinden kurtularak kendi kendisini idare eylemesi. Bu, ülkede tabakalaşma imkânlarının ve rençber sınıfının kendi hukuku için mücadele edecek seviyeye yükselmesinin ilk ve esas şartıdır.¹⁷¹

Cedit Partisi'nin toplam 19 maddelik programında ise iktisadî hususlara dair şu 7 madde yer alır:

- 9) Memleketin esas vergisi kazançla mütenasip olur. Mirastan da o nisbette vergi alınır. Türkistan'da eski zamanlardan kalan ortaçağ vergileri lâğvedilir.
- 10) Toprak meselesinde esas, su ve toprağın ve yerin altında ve üstündeki madenlerin ve ormanların devlet mülkü olmasıdır. Toprak dihqanlarına (köylü zürra') hususî mülk olarak verilir.
- 11) Hususî şahıslar yekdiğerleriyle su ve toprak mübayaası yapamazlar. Bu gibi muamele ancak devlet eliyle yapılır. Toprağın temellük hukuku mahalli şartlara göre kanunla tesbit edilir.
- 12) Türkistan'ın azatlığı ancak iktisadî istiklâl mahiyetinde olabilir. Bunun için de Türkistan diğer komşu devlet ile iktisadî münasebetlerin asrî bir şekilde ihya edilmesine ve inkişafına çalışır.
- 13) Türkistan'ın toprak meselesinin esası şudur, buna binaen milletin bütün kuvveti sulama ile umranı genişletmeye sarfedilir. Su idaresi işini ehemmiyetle tanzim etmeğe çalışılır.
- 14) Türkistan'da bilhassa Kazak, Kırgız, Türkmen illerinde en mühim mesele göçebe kavimlerin yerleşik hayata geçmesidir. Bu mesele büyük nehirler üzerinde yeni sulama sahaları açmakla temin edilir.¹⁷² Türkistan'a Türk ırkından ve Müslümanlardan başka muhacir getirilemez.

¹⁶⁹ Burada kullanılan köşeli parantezler özgün metne aittir.

¹⁷⁰ DİHKAN: (دهقان) Sâsânîler'le Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir. Aslı Farsça dihqan (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihqân olup dihqan şeklinde Arapça'ya geçmiştir.

Kaynak: Sümer, F. (1994). *TDVİA* içinde. (Cilt. 9. s. 289-290). Erişim tarihi 04 Ağustos 2017, <http://www.islamansiklopedisi.info>

¹⁷¹ Togan, A.g.e., s. 318.

¹⁷² Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına ait Kayıtlar" adlı makalesinde, İlhanlı veziri Reşideddin'in Fırat ve Dicle nehirlerinden açılacak sulama kanalları ile bunların çevresinde iskân ve üretim imkânlarını geliştirme projesinden bahseder. Göçebe toplumların yerleşik hayata geçmesi bütün devletlerde ciddi bir mesele olmuştur. Bunlara geçimleri için tarım

18) Türkistan’da bilhassa meslek mekteplerinin teminine, Avrupa’ya talebe göndermeğe ehemmiyet verilir.¹⁷³

Parti programları ve müşterek platform hazırlanır ancak müşterek komite üzerinde anlaşma sağlanamaz. Buharalılarla Taşkentliler arasındaki rekabet ve bunların Kazaklar’a karşı güvensizlikleri yüzünden müşterek komite kurulamaz. O sırada Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmiş olarak Buhara’ya gelen Ankara Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Suphi Soysallıoğlu rakip Özbek ve Tacik zümreleriyle ve diğer taraflarla görüşür. Onun teşebbüsüyle düzenlenen toplantıda, gene onun teklifi üzerine 2 Ağustos 1921’de Türkistan Millî Birliği yani Müşterek Komite başkanlığına Togan seçilir. 2-5 Ağustos’ta Millî Birlik Kongresi toplanır ve bu kongrede cemiyete “Orta Asya Millî Avamî Müslüman Cemiyetleri İttihadı” ismi verilir.¹⁷⁴ Buhara’dan Semerkand’a geçen Togan, buralarda TMB başkanı olarak siyasî ve askerî faaliyetlerin yanında ilmî çalışmalarından geri durmadığını da şöyle ifade eder; “*Gizli hayat bana Buhara ile Semerkand şehrinin topografisini pek etraflı bir surette öğrenmek fırsatını bahşetti. Hele Afrasyab ve Şah-ı Zinde adlı tarihi âbidelerin tam yanında yaşadığımızdan oradaki kitabelerin çoğunu okumuştum.*”¹⁷⁵ Çok daha dikkat çekici olan hâtıralarından birini de şöyle nakleder; “*Bir aralık Qala-i Ziyaeddin’de bir savaş oldu. (...) Savaş esnasında ben de maiyetimle birlikte mezarlıkta yer almıştık. Kûfi hatlariyle yazılmış taşları okuyordum.*”¹⁷⁶

18 Eylül 1922’de Taşkent’te 7. Türkistan Millî Kongresi toplanır. Bu kongrede hem Türkistan bağımsızlık mücadelesinin geleceği, hem de Togan’ın bundan sonraki hayatına dair önemli kararlar alınır. Cemiyetin, daha önce Buhara’da “Orta Asya Millî Avamî Müslüman Cemiyetleri İttihadı” olarak karar verilen ismi değiştirilir ve sadece “Türkistan Millî Birliği” olur. Kazakistan’da “Alaş Orda” ismi yerine “Şimalî Türkistan” isminin kullanılması kabul edilir. “*Devlet idaresi teşkilât işinde ve millî kültür işlerinde ayrı uruğların üstünlük davalarını ortadan kaldıracak, aralarında eşitlik ve kardeşlik esaslarını temin edecek federasyon prensibinin tatbikini, Türkistan davasını artık Rusya’nın iç meselesi olmaktan çıkarıp milletler arasında bir dava şekline sokmak*

yapabilecekleri sulanabilir sahalarda temin edilmesi çok önemlidir. Togan’ın bu konudaki tarihî uygulamalardan haberdar ve üzerinde çalışmış olması, uygulamaya dönük bu tür programları hazırlarken muhtemelen etkili olmuştur. Bu aynı zamanda onun tarihçiliğinin sadece teorik planda kalmadığının da misalidir.

¹⁷³ Togan. A.g.e. s. 319-320.

¹⁷⁴ Togan. A.g.e. s. 321

¹⁷⁵ Togan. A.g.e. s. 325

¹⁷⁶ Togan. A.g.e. s. 354

yoluna gidilmesi, Türkistan Millî davasını Rusya'nın dışında temsil eylemek lüzumu, alınan kararlardandır."¹⁷⁷ Bu toplantıda, Togan'ın Türkistan'da kalmayıp, İran, Afganistan ve Hindistan Yoluyla Avrupa'ya gitmesi, Türkistan Millî Birliği merkezinin dışarda kurulması kararı alındı.

Alınan bu kararlardan sonra Togan Taşkent'ten Semerkand'da, oradan Türkmenistan'a giden Togan, buradan İran'a geçmeden iki gün önce, Başkurt aydınlarına yollanmak üzere yazdığı mektupta, o güne kadar olan mücadelelerini özetler:

Milletimizin hak ve hürriyeti yolunda elimden geldiği kadar çalıştım. Hareketimiz Başkurdistan'da olduğu gibi Türkistan'da da sayısız vatandaşı heyecana getirdi. Birçok Türkiyelileri, Dağıstan ve azerbaycanlıları, hatta Afganlıları, nihayet Enver Paşayı bu işe celbetti. Yazık ki Lehistan savaşı Moskova'nın lehine bitti. Şayet bu savaş daha birkaç ay devam etmiş olsaydı Enver Paşa, Baysın Guzar'dan, Semerkand Vilâyeti Basmacıları da Cizaq-Nur Ata'dan gelip Semerkand'ı ve Buhara'yı alabilirdi. Demiryolu'nun müteaddit yerlerinde dinamit hazırlanmıştı. Ağustos ayında bu yol Kızılarvad ve Sır Derya taraflarında Kızıl Ordu'ya kapanacaktı. Yazık ki Moskova mühim kuvvetlerini buraya sevk etmek imkânını buldu. Ben vaziyetin Ağustos ayında tamamıyla aleyhimize dönmüş olmasına rağmen bu mücadeleyi devam ettirmek, bütün Şehrisebz ve Semerkand tarafı Basmacılarını, Başkurt, Tatar ve Kazak subaylarını Ağustos sonunda Baysun mıntikasına gönderip Enver Paşa ile birleşmelerini sağlamak yolunda uğraşıyordum. Fakat hâdiseler birden aleyhimize döndü. Ever Paşa savaşta şehit oldu. Tam bu zamanda (Eylül'de) Taşkent'te gizli toplanan Türkistan Millî Birliği Kongresi beni bu davayı dış memleketlerde devam ettirmek, onun tarihini yazıp dünyaya tanıtmak, bunu milletler arası bir dava şeklinde organize etmekle vazifelendirdi. Avrupa'da yahut Türkiye'de kalıp çalışacağım. Fakat hakikatte gözleri geniş açmak gerekir: Bu hareketin bu safhası, yani Sovyetlere karşı mahalli isyan hareketleri, isyan yolu ile Sovyetleri tavizlere (ustupka) mecbur etmek tecrübeleri [bir] netice vermemektedir. Artık milletimiz kurdun pençesine düşmüş koyun halindedir.

Fakat bu meselenin yeniden başlanacak olan yeni bir safhası vardır: O da bu yolda mücadeleyi organize etmektir. (...) Rusya'da Sovyet hâkimiyeti meselesi, şimdi iç mücadeleler sona erdikten sonra artık devletler arası bir mesele olmuştur. Onunla bundan sonra büyük devletler meşgul olacaktır. O bir gün büyük devletler meselesi olmaktan da çıkıp bütün dünya meselesi olacaktır. Sovyetlerin milletleri ve müstemlekeleri kurtaracağız sözlerinin yalanlığı, zahmetkeşlerin hak ve hukuku meselesi olması gereken sosyalizmi, bir egoist milletin emperyalist idaresine hizmet eden bir hareket şekline sokmuştur. (...) Onların şimdiden sonra takip edecekleri siyasetin programı yalnız Rus mahkûmu değil, Rusya'ya Avrupa ve Asya kıtalarında komşu olan ülkelerde Rus'un dil ve kültür hâkimiyetini temin etmektir. Uğrunda dünya milletlerini çalıştırdıkları cihan sosyalizmi ancak bu maksada ermek için bir vasıtaadır. Dünyayı Rus yapmak da olacak iş değil. Yalnız bu hakikatleri dünyanın anlaması çabuk olamıyor. Çünkü Ruslara tâbi olmayan müstakil milletlere Rus meselesinin hakiki emperyalist mahiyetini anlatmak güçtür. Hatta Genç Kihyvalılar bile bunu kendi hükümetlerinin külü Ruslar tarafından göğe uçurulmadan dört ay evvel anlıyamıyorlardı. Yoksa hakikatı anlamak için her milletin evvelâ bir defa Rus mahkûmiyetinde olması

¹⁷⁷ Togan. A.g.e. s. 382

şarttır. Her hâlde memleketimizde kıyam ve isyanlara yol verilmemeli. Süleyman Mirza Bulatov hareketi gibi hareketler bugün milletimize ancak zarar verir. (...)¹⁷⁸

Rus/Sovyet hâkimiyetinin yayılması ve buna karşı verilen mücadelelerin geldiği vaziyeti bu şekilde anlatan Togan; bundan sonra takip edilmesi gereken yolları -bir tür vasiyet gibi- yazdığı mektupta şöyle ifade eder:

Şimdi elinizden geldiği kadar ehemmiyet vereceğiniz meseleler şunlardır: 1) Gençliğin tahsili, ilim ve teknik mütehasıslarının yetişmesi yolunda çalışmak. 2) İş bilir adamların samimi olarak özel ticaretten feragat edip kooperatiflere girerek sosyalizm aparatında geçinmeye ve millete o yolla hizmet etmeğe alışmalarını bir vazife olarak ele almak. Bunu 1919 Ağustos'unda İsterlitamak'taki toplantıda da söylemişim. 3) Din ve dilimizin muhafazasına gayret sarf etmek. en kötü amelîyet, bu iki esas, yani din ve millî dil üzerinde yapılacaktır. Bu yolda hiçbir organizasyon yaşatmak mümkün olmayacağına, ancak Sovyetler tarafından tayin olunup onların emeline hizmet edecek müesseselerin bırakılacağına göre din ve dilin muhafazası yolundaki mesai meşru yollarla ve gizlice devam ettirilmek icap edecektir. 4) Bu davanın ikinci safhasına, Türkistan davasının milletlerarası bir mesele olacağına inanarak hazırlanmak, Edil ve Ural mıntıkası Türkleri için ancak Türkistan'a katılarak hareket etmenin lüzumuna inanmak lâzımdır. Bu yolda 1917'den beri daima uğraşmış olduğumuz çocuklarımıza evde telkin yapılmalıdır.¹⁷⁹

Mektubun devamında, bu meselenin geleceğine dair tahmin ve analizler yer alır:

Hür dünya milletleri birleşerek Bolşevizmin yayılmasını durduramazlarsa Asya milletlerinin çoğu Sovyet olurlarsa dahi komünizm millî ihtirasları en çok körükliyen bir mezhep olduğu için kendi aralarında savaşacaklardır. Biz dünya kıtaları arasında hava münasebetlerinin, ticareti de içine alarak gelişeceği bir devirde yaşadığımızdan eski Garp-Şark ticaret yollarını Rusya'nın kendi inhisarında tutabilmesi imkânsız olacaktır. Rusların Türk kavimlerini yutması bir asırdan önce tamamlanamaz.¹⁸⁰ Çünkü bu iş Kafkasya, Ukrayna gibi ülkelerin ruslaştırılmasının muvaffakiyetle sona ermesine bağlıdır. Ruslar ilerlediği gibi onlar da ilerliyecekler. Burada istikbal için bazı düşüncelerimi yazacağım, kehanet saymayın: Rus emperyalizmi ve cihan inkılâbı zorlamaları sebebiyle yirminci asrın bundan sonraki devirleri çok büyük ve bütün milletlerin mukadderatı ile bağlı hadiselerle gebe olacaktır. Rus iştihasının sınırı olmadığından o büyük hadiseleri kendisi kovalıyacaktır. İşte bu gelmeleri mukadder olan o büyük hâdiseler bize yeniden dirilme imkânı verecektir.¹⁸¹ Müslümanların

¹⁷⁸ Togan. A.g.e. s. 397

¹⁷⁹ Togan. A.g.e. s. 397-398

¹⁸⁰ Maalesef Ruslar Togan'ın tahmininden daha kısa sürede Türk kavimlerini esareti altına almıştır.

¹⁸¹ Togan'ın tahmin ettiği gibi "büyük hadiseler" meydana gelmiştir; ancak, II. Dünya Savaşı'nda Amerika ve İngiltere'nin, Hitler Almanyası'na karşı Sovyetler'in yanında yer alması ve Almanya'nın büyük bir mağlubiyete uğraması, Çin'de güçlü bir komünist yönetimin kurulup Doğu Türkistan'a hakim olması, Türkiye'nin siyasî, askerî ve iktisadî şartlarının müsait olmayışı gibi sebeplerle, Togan'ın beklediği "yeniden dirilme imkânı" ortaya çıkmamıştır. Sovyetler'de Glastnost ve Perestroyka kavramlarıyla adlandırılan, 1980'lerin ortasında başlayıp 1989 sonunda Berlin Duvarı'nın yıkılması ile sembolleşen "açıklık" ve "yeniden yapılandırma" süreci bu imkânı kısmen sağlamış, çok ağır ve küçük adımlarla bu diriliş yoluna girilmiştir. Bu sürecin başlamasının üzerinden otuz sene kadar geçmesine rağmen istenen gelişmelerin sağlanamamasının sebeplerinin başında; Sovyet hakimiyetinde Türk kavimlerinde millî dillerin ve dinî hayatın neredeyse yok olma seviyesine gelmesi; ilim, fikir ve sanat

kalabalık bulunduğu Türkistan gibi ülkeler bundan istifâde edecekler, böyle zamanlar Yahudilerin İsrail devleti dirileceğine inandıkları gibi inanarak bu fikri genç nesle telkin etmek lâzımdır. Biz dışarıda çalışacağız, fakat umarım ki bizim neslimiz o halâs günlerini görmeden ölüp bitmiyeceklerdir. Biz Başkurdistan'da millî hareketi kanunî yollardan yaşattık, kongrelerin kararı ile ve muntazam millî ordu kurarak, açık mücadele ile yaşattık, millî matbuatta, mekteplerde fikrimizi açık telkin ettik: Türkistan'da ise bu hareket bir galeyan ve kıyam şeklinde biz gelmeden evvel başlamıştı, ekseri Basmacılar mutaassıp mollaların nüfuzunda idi, biz bu harekete millî fikir, ideal aşıladık, nihayet bu işe Türkiye'nin büyük ve tarihi şahsiyeti kendi subaylarıyla katıldı. Bu hâdiseler bir kaç senede, hatta bir iki nesilde unutulup gidecek bir iş değildir. Türk milleti istiklâl fikrine bağlı olduğundan istiklâl devirlerine dair Canibek Han, Temür, Edige, Küçüm ve oğulları Kayıb Han ve Ablay Han gibilere ait hâtıraları daima canlı kalmaktadır. Hatta tarihimizin eski devirlerinde Gayritürk çoğunluğu içinde dilini unutmuş, yahut unutacak hadde gelmiş olan zümrelerimiz dahi fırsat gelince hemen ayağa kalkmış ve yeniden devletler kurmuşlardır. Bunlardan tarihte (...) arasında canlı azınlıklar halinde mevcudiyetlerini muhafaza edip sonra devletler kuran zümrelerimizin tarihi bize ibret olacak mahiyettedir. Bunları romanlar şeklinde yazdırmak ve neşretmek isterdim. Ergenekon efsanesi bir kahraman Türk camiasının öldü bitti dedikten sonra dirilmesini anlatır.¹⁸² Biz şimdi Rus çevresinde tarihi hayatımızın en tehlikeli bir devrini yaşatmakta isek de bu yüzden aslâ yılmamalıyız. Ben şahsen uzakları düşündüğüm için muvaffakiyetsizlik saatlerinde hiçbir zaman hayal kırıklığına uğramadım. Zikri geçen kavimler hürriyet için vatanlarını terk etmişler, fakat o hürriyete yine kavuşmuşlar. Bizim milletimiz ayırık otu gibidir, toprak altında [altında]¹⁸³ bir tek parçası kalırsa yine dirilip bütün bahçeyi istila eder. 1917-1922 seneleri gibi bize kalkınma fırsatı veren hallerde hareketsiz kalsaydık bize tekrar başka fırsatlardan istifâde etmek güç olurdu, halbuki biz kısa sürdüyse dahi bu fırsattan istifa[de] ettik. Halbuki bizim yaptıklarımız Küçük Sultan, oğlu Murad Sultan, Buşay Sultan, onun oğlu İris Mehmet Sultan, Sultan Gerey (Karasakal), Batırşa, Salavat, Ablay ve Kine Sarı hâdiselerinden daha büyük hatıralar yaşatacaktır. Bu mücadele dolayısıyla söylenen şiirler, beyitler unutturulmamalıdır. Elbette düşman bizi unutturmak için azamî gayret sarf edecektir. Rusya'da yapılmıyan neşriyat dışarıda yapılır, Rusya sınırlarını daima kapalı tutamaz, hürriyet ve millî irade fikirlerini aşılıyan neşriyatı bizimkiler içeride okuyamazlarsa, dışarıda okuyup gelirler. Yalnız şimdilik çıkarsız görünen vaziyet, terrör, milleti ümitsizliğe götürmesin. İman ve istiklâl aşkı bize her vakit kurtuluş yollarını gösterir ve kılavuzluk ederler.¹⁸⁴

Bu mektup neredeyse tek başına Togan'ın ve Rus hakimiyetindeki Türk kavimlerinin hürriyet ve istiklal mücadelelerini, Togan'ın şahsiyetini, hayata ve millî meselelere bakışını, siyasî zekâsını, devlet adamı vasıflarını anlatmaya yeter. Mektuptaki tespitler ve tavsiyeler hâlâ geçerliliğini ve ehemmiyetini korumaktadır. Sovyetlerin dağılmasından sonra, Sovyet sistemine bağlı olan Türk toplulukları daha fazla özerklik, muhtariyet ve hürriyet sahibi olmuştur. Zeki Velidi Togan adının yazılmasının ve

adamlarının katledilmesi, devlet/yönetim sisteminin Moskova'ya, iktisadî hayatın da Sovyetler'e aşırı bağımlı olacak şekilde inşa edilmesi gelmektedir.

¹⁸² Çocukluğundan itibaren çok sayıda Türk destanını dinlemesi, okuması, üzerinde çalışmalar yapması, Togan'ın Türk kavimlerinin istiklâl mücadelelerinin başarısına olan güven ve inancının temellerinden biridir.

¹⁸³ Köşeli parantez içindeki düzeltmeler bize aittir.

¹⁸⁴ Togan. A.g.e. s. 398-399

konusulmasının yasak olduğu Başkurdistan’da artık Togan millî kahraman ve devletin kurucusu olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁵

¹⁸⁵ “1995 yılında ilk olarak toplanan Bütün Dünya Başkurt Kurultayı, aradan yedi sene geçtikten sonra Haziran 2002’de “2. Bütün Dünya Başkurt Kurultayı” olarak yeniden toplandı ve Başkurt halkının birleşmesi ve gelişmesi hakkında önemli kararlar aldı. 2004 yılında milli kahraman Salavat Yulayev’in 250. Doğum Günü, Ufa’nın kuruluşunun 430. yılı resmi törenlerle kutlandı. 2004 yılı aynı zamanda Başkurdistan’da “Salavat Yulayev Yılı” olarak ilan edildi.” Kaynak: Özbay, Fatih. 2013. Geçmişten günümüze Başkurdistan Cumhuriyeti. *Yeni Türkiye Dergisi*. s. 2031-2045.

2.2 TÜRKİSTAN'DAN AYRILIŞ VE MEŞHED'DEKİ KEŞİFLER

Togan için artık Türkistan'dan ayrılıp, mücadelesine Avrupa ve Türkiye'de - silahla değil, her zaman peşinde ve yolunda olduğu ilmî faaliyetlerle- devam etme zamanı gelmiştir. Türkistan üzerinden Türkiye'ye gitmeye çalışan Togan, bu yolculuk sırasında çok kıymetli yazma eserler keşfeder ve ilim dünyasına kazandırır.

12 Mart 1923 tarihinden İran'ın Meşhed şehrine gider. Gittiği gün, oranın eski sanat âbidelerini, İmam Rıza ve Harun Reşid'in türbelerini ve Gevherşad Camii'ni, Alişir Nevaî tarafından yapıldığı halde yıldızlı kubbesi Nadir Şah tarafından yapılmış olduğu için onun ismini taşıyan camii ziyaret eder, kitabelerini yazıya geçirir. Kitapçıları dolaşır ve pek çok kitap alır.

O sıralar İran'ı fiilen idare etmekte olan Rıza Han'a kendisini ve yapmak niyetinde olduğu işleri anlatan bir mektup ve 1917 inkılâbından sonra Başkurdistan ve Türkistan'daki çalışmalarını, Sovyet yayılmasını ve İran için de tehdit teşkil ettiğini teferruatlı olarak anlatan bir rapor gönderir. İran, Türkiye ve Afganistan'ın Rusya Müslümanları meseleleri ile kendi hususî meseleleri gibi ilgilenmeleri gerektiğini; Sovyetlerin bilhassa sünnî-şîî anlaşmazlıklarını azamî derecede tahrik edip kullanmaya çalışacaklarını, bu konuda Türkistan'daki şîilere tavsiyelerde bulunulmasının yerinde olacağını söyler. Mektupta ayrıca; Türkiye, İran ve Afganistan arasında telsizle haberleşme sisteminin kurulması gerektiğinden bahseder.¹⁸⁶

17 Mart günü Ankara'daki hükûmetin konsolosu olarak Sami Bey ile birlikte Tahsin¹⁸⁷ ve Feridun Beyler gelir. O gün Togan bu kişilerle çok uzun görüşmeler yapar. Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü'ye verilmek üzere, Türkistan'ın durumunu anlatan mektuplar yazar. Feridun Bey (Kandemir), o zaman Sarıkamış'ta bazı arkadaşlarıyla birlikte neşretmekte olduğu *Varlık* gazetesinin tam koleksiyonunu getirmiştir. Bu gazete ve onunla birlikte getirilmiş olan diğer eserler Togan'ın merakla takip etmekte olduğu Türk İnkılâbı tarihini ve Ön Asya'daki vaziyeti öğrenmesi bakımından çok faydalı olur. Bunları, Togan'la birlikte Meşhed'e gelmiş olan dava arkadaşı Abdülkadir¹⁸⁸ baştan sona kadar okur.

¹⁸⁶ Togan. A.g.e. s. 405

¹⁸⁷ Tahsin Bey, Meşhed'e gelmeden önce Türkiye'nin Moskova Elçiliği sekreterliğini yapmıştır. Daha sonra Atatürk'ün manevî kızı Sabiha ile evlenmiştir.

¹⁸⁸ Daha sonra Togan ile birlikte Türkiye'ye gider, vatandaşı olur, soyadı kanunu çıkınca İnan soyadını alır.

Meşhed’de 20 Nisan’a kadar beş hafta kalan Togan, buradaki vaktini çok iyi değerlendirir ve daha sonra bütün ilim çevrelerinde tanınmasını sağlayacak olan keşifler yapar. Buradaki ilmî faaliyetlerini kendisi *Hâtıralar*’da şöyle anlatır:

Temürlüler ve Nadir Şah zamanına ait eserleri öğrenirken Sani al-Devlet’in Meşhed’in ve etrafının eski eserlerine dair yazıp neşretmiş olduğu iki cildlik eseri bana rehber oldu. Bu yolda yaptığım en mühim iş Meşhed’in merkez mâbedi olan Ravda Kütüphanesini baştan sonuna kadar tetkik edebilmiş olmamdır. Bu hususta Şehbender Sami Bey’in yardımından istifâde ettim. Burada keşfettiğim mühim eserleri bu tarihten bir sene sonra Paris’e geldiğimizde Fransız “Asya Cemiyeti”nde verdiğim bir tebliğde belirtmişim. Bu eserlerin başında milâdî dokuzuncu ve onuncu asrın ilk yarısında yaşamış olan İbn al-Fağih isminde meşhur Arap coğrafyacısının eseri ve ona eklenmiş olan İbn Fadlan ve Abu Dulaf ismindeki iki seyyahın eserleri gelir. Bu iki seyyahın eserlerinin parçaları dağınık olarak Arap coğrafyacısı Yâqût Hamavî’nin büyük eserinde nakledilmiş olduğundan Avrupalılarca kısmen malûmdur. Fakat başka bazı eserlerde bulunup da Yâkût’un öteki eserinde bulunmayan bazı nakillerden bu iki seyyahın seyahatnamelerinin esas şeklinin daha mufassal olduğu bilinmekte idi. İşte benim keşfettiğim bu Meşhed nüshası her iki seyahatnamenin ve İbn al-Fağih kitabının bize kadar gelmemiş olduğu zannolunan o mufassal şekilden ibaretti. Eseri keşfettiğim ikinci gününde şehbender Sami Beyi de bu kütüphaneye götürerek bu eserlerden lâıykıyla istifâde etmek üzere Seyid Haşim’in hususi evine götürebilmem için kütüphane müdürünün müsaadesini aldım. Yanımda fotoğraf makinası bulunmadığından eseri gece gündüz çalışıp istinsah etmem icap etti. Bu eseri bulduğum vakit sevincimin sonu yoktu. Çünkü küçüklüğümde bir acaip rüya görmüştüm. Güya Çar Nikolay bir kaç kişiyi etrafına toplamış, bunlar meyanında bana hitap ederek “Şu altın levhalar sana hediyemdir” demiş ve bu levhalar Bulgar ve Başkurtlar tarihine ait bir Arapça esermiş. Babam o vakit “belki sen Bulgar ve Başkurtlar tarihine ait mühim bir eser bulacaksın” demişti. Şimdi babamın o sözleri aklıma geldi. Sonra ben bu İbn Fadlan seyahatnamesini Viyana Üniversitesi’nde Doktora tezi olarak işledim ve Alman Şark Cemiyeti tarafından neşredilince bu cemiyetin ve bir kaç Avrupa İlim Cemiyetlerinin fahri azası oldum. Abu Dulaf’ın seyahatnamesini de Prof. Minorsky neşretti. Bu buluşlar dolayısıyla hâtıra defterime şu sözler[i] yazmışım:

“İbn al-Fağih ve İbn Fadlan galiba benim hayatımda yeni istikamet verecektir.”

Bu gerçekten de böyle oldu.¹⁸⁹

Togan’ın Meşhed’deki vaktinin çoğu, Türkiye’yi Rusya Müslümanlarının vaziyeti hakkında aydınlatmak maksadıyla topladığı bilgileri düzenlemekle ve 23 Temmuz 1922’de Semerkand’da iken yazılmış olan “*Şark’ta içtimaî inkılâp ve irtica karşısında Şark inkılâpçı aydınlarının vazifeleri*” adlı yirmi altı sahifelik yazının kopyelerini hazırlamakla geçer. 15 Nisan’da şehbender Sami Bey’in tavsiyesiyle, Türkiye hariciyesi için uzun bir rapor hazırlar. Bu rapor ve “*Şark’ta içtimaî inkılâp*” adlı yazının birer nüshasını Yusuf Akçura, Rauf Orbay, Ahmet Ağaoğlu ve İsmail Suphi beylere de gönderir. Bu raporda İran, Afganistan ve Türkiye’nin komünistlere karşı takip

¹⁸⁹ Togan. A.g.e. s. 408-409

etmeleri gereken siyasetten, Enver Paşa aleyhindeki fikirlerin üzücü olduğundan, Türkiye'nin Moskova elçiliğindeki dipomasisinin hatalarından bahseder.

Bu raporun Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından dikkatle okunmuş olduğunu, 1930 senesinde Atatürk'le görüşmesinde onun kendi ağzından öğrenir. Şimdi Türkiye Hariciye Arşivinde bulunan bu yazılar hakkında Ahmet Hikmet Müftüoğlu¹⁹⁰ -1927 senesinde İstanbul Üniversitesi Türk tarihi hocalığı yaparken litograf olarak basılmış olan ders notlarını kendisine takdim ettiğinde- Togan'a şu sözleri yazar:

Bu derslerinizin dili artık buranın türkçesi, kolay ve lezzetle okunuyor. Fakat ben sizin Orta Asya şivesi ile Meşhed'den yazmış olduğunuz raporları da bütün okuma müşkilâtına rağmen kemal-i dikkat ile okumuştum. Orada hadisatı tam sadakat ve samimiyet ile önümüze sermiş ve Türkiye'nin istikbâli için de kıymetli düşüncelerinizi yazmıştınız. Eğer siz hayatınızda hiçbir eser yazmayıp, bize ancak o Meşhed'den yazılmış olan raporları miras bırakmış olsaydınız, bunlar memleketimizde hâtıralarınızı ebedileştirmek için kâfi gelirdi. Fakat o yazılar Türk tarihinin en son safhalarını ihtiva etmektedir. Şimdi taş basma olarak neşrettiğiniz derslerinizde ise Türk tarihinin en eski devirlerini tasvir etmiş ve bunda Türkiye kütüphanelerinde mevcut olan eserlerden istifâde etmişsiniz. Allah size memleketimizde uzun zaman kalıp tarihimizin bu en eski devirleri ile en yeni devirleri arasında kalan 2000 senelik boşluğu doldurmanızı nasib etsin.¹⁹¹

Togan, “*Şark'ta içtimaî inkılâp veya irtica ihtimalleri karşısında şarklı ihtilâlcî aydınların vazifeleri*” adlı raporunda; dünyada kapitalizm ve komünizmin geleceğini değerlendirir, önemli tahminlerde bulunur. “Şarklı inkılâpçı aydınlar”ın milliyetçi şarklılarla birlikte hareket edip, komünist olmayan Batılı milletlerin yardımından istifâde etmelerini kaçınılmaz görür. Togan'a göre, “*Şarklı inkıkâpçı sosyalistler Rus emperyalist komünizme karşı mücadele ederken, kendi memleketlerinde yine inkılâp tarafını tutmalıdır.*”¹⁹² Çocuklarımızın teknik öğrenmek için Avrupa'ya gönderilmesi, iktisat ve siyaseti “*kendilerinden korunmak mecburiyetinde olduğumu Bolşevikler*”den öğrenmemiz gerektiğini söyler. Togan, bu raporun Türkiye'de tesirinin mühim olduğunu yazar.

Togan'ın Meşhed'ye yaptığı önemli bir iş de, Ravda'yı, Gevherşad Camiini ve Alişir Nevaî tarafından yaptırılıp sonradan Nadir Şah'ın ismini alan camii sanat tarihi bakımından incelemek ve kitabelerini istinsah etmek olmuştur. Bunları Türkiye'ye geldikten sonra *İslâm Ansiklopedisinde* ve başka yerlerde çıkan yazılarında neşreder.¹⁹³

¹⁹⁰ Müftüoğlu, Togan'ın raporu gönderildiği sırada Türkiye'nin hariciye müsteşarıdır.

¹⁹¹ Togan. A.g.e. s. 410

¹⁹² Togan. A.g.e. s. 412

¹⁹³ Togan. A.g.e. s. 413

Meşhed’de bulunan Azerbaycanlıların yardımı ile hususî ellerde bulunan yazma eserleri görür ve inceler. Bunlar arasında Özbek hükûmdarı Ubeydullah Han zamanında Farsçadan Türkçeye tercüme edilen *Kelile ve Dimne*, birçok Farsça ve Türkçe şiir mecmuası vardır. Ayrıca, Mehmet Hasan Baharlı’nın Azerbaycan’ın coğrafya, tarih ve etnoğrafyasını yazdığı ve 1921’de Bakû’da *Azerbaycan* ismiyle neşredilmiş kitap da kendisine verilir.

20 Nisan’da Meşhed’den ayrılıp Afganistan’a doğru yola çıkar.

2.3 HERAT'TAKİ KEŞİFLER

26 Nisan'da Herat'a ulaşan Togan burada Türk tarihinde bir zamanlar başkentlik yapmış olan bu şehirde ayakta kalan eserleri görebek ve incelemek maksadıyla beş hafta kalır. Surla çevrili eski Herat'ın dışarısında bulunan Temürlü devri Herat'ının bütün eserlerini gözden geçirir. Temürlü devri eserleri çok ihmal edilmiştir, öyle ki, on beşinci asrın son yarısında kültür hayatının başında gelen ve bu şehrin imarında çok büyük rolü olan Türk şairi Alişir Nevaî'nin mezarının yerini bilen kimse yoktur. Togan hem Nevaî'nin *Vaqfiye* isimli eserinden hem de diğer kaynaklardan istifâde ederek Nevaî'nin kayıp türbesini keşfeder. Şehirde ve civarındaki binaları ve mezar taşlarını inceler, yazıya geçirir. Buradaki arkeolojik çalışmalarının neticelerini ve düzenlediği planı ileride *İslâm Ansiklopedisinde Herat* maddesinde neşreder.¹⁹⁴

Herat'taki yazma eserlerle ilgili araştırmalarında sırasındaki çok önemli bir keşifte bulunur:

İslam hukukuna ait yazmaların birisinde 13 ncü asrın başında Çingiz istilâsı neticesinde yerini türkçeye terkederek ortadan kaybolan bir orijinal Şarkî İran dili "khorezmce"nin bakiyelerini keşfettim. Bu da Meşhed'de bulunan İbn Fadlan kadar mühim bir keşif oldu. Çünkü bu dilden hiçbir eser kalmamıştır. Khorezm'de yazılan ve Khorezm dilinin cümlelerini ihtiva eden bir fıkıh kitabının daha mükemmel nüshalarını İstanbul'da bularak Almanya'da 1927'de "Islamica" mecmuasında ve bu dilde Khorezm'de yazılan lûgat kitabını 1951'de İstanbul Üniversitesi yayınları meyanında neşrederek 22. Beynelmillel Müsteşrikler Kongresi'ne ithaf ettim. Bu dil bakiyelerinin diğer eserlerinde bulunanların üzerinde bugün Amerika'da California Üniversitesi'nde Profesör olan İraniyatçı Alman bilgini W. Henning ve başkaları ile birlikte çalıştık. Sonra bu dil üzerinde Rusya'da birçok âlim çalıştı.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Togan. A.g.e. s. 415

¹⁹⁵ Togan. A.g.e. s. 416

2.4 KÂBİL'DEKİ GÖRÜŞMELER VE İPEK YOLU'NUN İHYASINA DAİR FİKİRLERİ¹⁹⁶

Togan, 18 Haziran'da Kâbil'e varır. Buhara sefiri Haşim Şaik ve eski Buhara başbakanı Osman Hoca ile görüşür. Afgan hariciye vekâletine ve Türk sefaretine gider. Hariciye ve maarif nazırları Togan'dan Afganistan'da ilmî hayatı canlandırmak hususunda kendilerine yardım etmesini, projeler hazırlamasını ister.

23 Haziran'da sefarethanede düzenlenen yemekte Fahri Paşa¹⁹⁷ ile İslam Birliği konusunda konuşurlar.

[Fahri Paşa] ezcümle dedi ki, “Ben Medine’de kumandan iken, İslâm milletleri anlaşamadıkları için ağlıyordum. Kâbil’e geldikten sonra da gazetecilere anlattım. Memleketinize gözümdeki yaşları yıkamak ve acıyan gözlerimi dindirmek için geldim demiştim. Fakat ne yazık ki bu gözler hâlâ yaşlıdır. Sen bir tarihçisin, defterine yazıp koy: ‘Fahri Paşa İslâm milletleri birleşmeyecek, ittihad-ı İslâm tahakkuk etmeyecektir diyor diye yazın’” dedi. Ben de ona karşılık dedim ki: “Sizin Medine’de tasarladığımız ve Kâbil’de de devam ettirmeyi düşündüğünüz ittihad-ı İslâm fikri zaten esassızdı. İslâm milletleri arasında birlik, yalnız dinî hisler esasında değil, iktisadî menfaatlar esasında kurulmalıdır, din esasadaki birleşmelerden daha mühim olan amil Avrupalılardan öğrenmekte olduğumuz milliyet fikridir. Fakat bunu da tassup esasına dayandırmak doğru olmaz. Bu husus bilhassa şoven milliyetçi olan İranlıları kuşkulandırır. Onlara bu fikri Firdevsî aşlamış, fakat gururları hastalıklıdır. Onu Afganlılara da aşlamak isterler. Bizim için en mühim olan iş, dünyada bugün mücadele halinde olan içtimaî inkılâp ile irtica hareketlerini öğrenmek, bu mücadelede rotamızı tayin etmektir. Her milletin hukukuna ihtiram, tecavüzlere karşı koyma, Türk milletinin bundan sonraki siyasetinde de esas umde olmalıdır. Bunları bir sene evvel Semerkand’da iken mufassal olarak yazıp buradaki Buhara elçisi Haşim Şaik’e göndermiştim. Bir gözden geçirmenizi tavsiye ederim,” dedim.¹⁹⁸

Görüldüğü gibi Togan ham hayalci, ütöplast biri değil; son derece gerçekçi, iyi bir gözlemci, akılcı bir fikir ve ilim adamıdır. Yakından takip edip etkilenmiş olduğu sosyalist literatürün de tesiri ile, iktisadî şartların ve süreçlerin milletlerin hayatı ve milletler arası münasebetler üzerindeki büyük tesirini iyi bilmektedir. Osmanlı'nın son zamanlarında ortaya çıkmış olan ve Yusuf Akçura tarafından *Üç Tarz-ı Siyaset* olarak adlandırılan “Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Milliyetçilik” cereyanlarından milliyet esasına dayalı siyaset tarzı olan milliyetçilik yanlısı olduğu, ancak bunun da tassup esasına

¹⁹⁶ Bu bölümün yazılmasında, tez çalışmamıza başladıktan sonra Doç. Dr. Serkan Acar'ın editörlüğünde hazırlanan “*Zeki Velidî Togan*” adlı eserde neşredilmiş olan “*Zeki Velidî Togan'ın iktisadî görüşleri ve İpek Yolu'nun ihyası*” adlı makalemizden yararlanılmıştır.

¹⁹⁷ Türkan, Ömer Fahreddin. Medine müdaafaası ile tanınmış olan general. Afganistan'a elçi olarak gönderilmiştir.

¹⁹⁸ Togan. A.g.e. s. 419-420

dayalı, şoven bir şekilde olmaması gerektiğini, İslâm Birliği'nin de müslüman milletler arasında iktisadî işbirliği esasında kurulabileceğini açık biçimde ifade eder.

Afganistan hariciye vekili Muhammed Han, Togan'dan Türkistan'a ve Afganistan'ın eğitim işlerine dair düşüncelerini, Kral Amanullah Han'a verilmek üzere, rapor halinde yazmasını ister. Togan, bu raporları birkaç gün içinde hazırlar. Bu raporda Togan, Afganistan'ın istiklâlinin o güne kadar Rus ve İngiliz rekabetine dayanmakta olduğunu, bu rekabet ortadan kalkacak olursa Afganistan'ın tek başına kalma ihtimaline karşı alınacak tedbirleri yazar. Her şeyden önce, Rusların Afganistan'da yaratmak istediği milliyetler arası çatışmaya dikkat çeker, iktisadî çıkarları için Afganistan'ın kuzeyindeki nehirleri kontrolleri altına almak istediklerini belirtir. Daha sonra bu tehditlere karşı, Türkistan'ın mukadderatı ile de bağlı çarelere dair fikirlerini dile getirir. Bu fikirler sadece o günün şartları dikkate alınarak düşünülmüş, mahallî ve sınırlı bir zamana taalluk eden geçici değerlendirmeler ve sadece Afganistan'ın ve Türkistan'ın o günlerine ve geleceğine dair değildir; aynı zamanda Türkiye, İran, Hindistan, Çin, Japonya, İngiltere, Amerika gibi, bölgede bulunan ve bölgeyle ilgisi olan ülkelerin bu meseledeki yerleri ve rollerini de kapsamaktadır. Bu ve Meşhed'den Türkiye'ye gönderilmiş olan raporlar Türkiye hariciyesi ve ekonomi uzmanları tarafından aradan geçen sürede cereyan etmiş hadiseler ve günümüz şartları dikkate alınarak yeniden değerlendirilmelidir.

Çin'in son zamanlarda üzerinde çalıştığı ve “*One Belt One Road*” diye adlandırdığı *Yeni İpek Yolu* projesi bu raporlar ışığında ele alındığında Togan'ın bilgi birikimi; analiz, muhakeme ve öngörü yeteneği daha iyi anlaşılacaktır. Rapordaki dikkat çekici ve önemli düşünceler şunlardır:

1) Hindistan bir gün istiklâl kesbeder, Orta Asya'da Rus ve İngiliz rekabeti ortadan kalkarsa, Ruslarla tek başınıza kalmak yerine önemli üçüncü bir rakip unsuru meydana getirmeye çalışmak en mühim bir iş olurdu. Afganistan'ın ve Türkistan'ın cihan iktisadî dengesinde Ortaçağdaki yerlerini kaybetmiş olmaları, onaltıncı asrın başında Avrupa-Asya ticaretinin güney deniz yollarına kaymış olması sebebiyle olmuştur.¹⁹⁹ Bugün bu Orta Asya'dan geçen yolu ihya etmek için çareler aranmalı, meselâ Amerika ve Japonya ile bu hususta Türkistan ve Afganistan üzerinden Çin'den İran'a demiryolu ve otomobil yolları geçirmek hususunda müzakere etmek yerinde olurdu. Yani bu zengin milletleri Orta Asya'ya sokmak, bu işlerin onlar için de kârlı olduğunu kendilerine ve Ön Asya kavimlerine anlatmak, bu maksatla Japonya, Amerika ve Çin'e mümessiller göndermek, bunlara Türkistan mümessillerini de katmak yerinde olurdu.

¹⁹⁹ Bu izah, Togan'ın tarih ve medeniyet görüşünde temel unsurlardan biridir. Türkiye'de üniversite hocası yaptığı zaman yazdığı *Tarih'te Usûl*'ün önsözünde ve başka yazılarında da bu açıklamayı tekrar etmiştir.

İhtimal Amerika ve Japonya Orta Asya meseleleri yüzünden İngiltere ve Rusya ile çekişmek istemezler. Maalesef hâl-i hazırda Mançurya yüzünden ihtilâflıdırlar. Fakat ben uzak istikbali düşünüyorum, çünkü onların Mançurya üzerinde çekişmektense Uzak Doğu ile Ön Asya'yı Orta Asya üzerinden geçen tarihi "İpek Yolu" esasında iktisaden bağlamak gibi büyük işlerle uğraşmayı bir gün kendileri için daha kârlı görerek bu hususta Çin ve Rus'un muhalefetini geri bırakmak yoluna girmeleri pek mümkündür.

2) Üçüncü bir kuvveti araya sokmak mümkün olmaz, Ruslar ve İngilizler yine de yerlerinde kalırlarsa, Afganistan devleti bir tampon devleti olarak yaşayamaz. O vakit iki kuvvetin birini tercih etmek icap eder. O hâlde İngiltere tarafını tercih etmek zarureti hasıl olacaktır. Çünkü Ruslar Amu Derya'dan Hazar denizine büyük kanal açarlarsa bütün bu kanal ve yukarı Amu Derya kolları üzerinde kısa bir zaman içerisinde milyonlarca Rus muhaciri yerleştirebileceklerdir. Nasıl ki Çar zamanında İran'ın Cürcan ve Astarabat mıntıklarında başladıkları ve 1917 inkılâbı dolayısıyla durdurdukları Rus muhacirleri iskânı işini şimdi tekrar yenilemek kararındadırlar. Böyle bir vaziyetin inkişafında Afganistan İngiltere ile veya onun yerine geçecek müstakil Hindistan ile işbirliği yapmak mecburiyetinde kalacaktır. Bizim İngilizler ile hiçbir münâsebetimiz olmadı. Çünkü Orta Asya'da Afganistan'ın yanında ikinci bir yeni İslâm devleti kurulmasını katıyyen istemezler. Fakat onların Hindistan'daki hâkimiyetleri Hindistan millî hareketi karşısında devam edemez.²⁰⁰ Oradaki yaşayışlarını muvakkat telâkki ettikleri içindir ki Amerika, Yeni Zelanda, Avustralya'da İngilizleri yerleştirmeleri gibi bir işi Hindistan'da yapamamışlardır. İngilizler Hindistan'dan ayrılınca kadar ancak oportunist bir siyaset kullanacaklardır. Bu cihetten Çin yolu ile Orta Asya'ya üçüncü bir kuvvet gelmediği takdirde İngiltere ve onun yerine gelecek olan Hindistan ile anlaşarak hareket etmeyi düşünmek yerinde olur. Bu bakımdan Quetta'yi Herat üzerinde[n] Kuşka'ya bağlayan bir demiryolu yapmak hususunda İngiltere ile anlaşsınız yerinde bir hareket olurdu. Bu, Afganistan'ın ve Horasan'la İran'ın iktisatça hızla yükselmelerine sebep olurdu. Umumiyetle Afganistan'a nakliyat tekniği sokmanız zarurîdir. Yoksa en küçük çelik işlerinde Hindistan'a Peşaver ve Quetta'ya bağlı kalırsınız.

3) Orta Asya İslamlarının tesanüdünü bir Panislâmizm hareketi şeklinde dine bağlamaktan bir netice çıkmaz, çünkü iktisada bağlanmayan, yalnız dogmaya dayanan birlikler sözde kalır. Fakat Türkiye, İran ve Afganistan, üçü birlik olarak Rusya'nın karşısında iktisadî ve medeni esaslarda bağlanırsa bu tam bir realist hareket olur. Fikrimce Afganistan ve İran iktisatça gelişme siyasetini bilhassa Rusya'ya bitişik olan kuzey kısımlarında tatbik etmelidirler. Türkiye'den İran'a ve kuzey İran'ı boyliyerek Hazar ötesindeki Kızılavrad [Kızılavrat] Rus demiryolu istasyonuna uzanan bir demiryolu, Hindistan'dan Herat üzerinden Kuşka'ya demiryolu ve otomobil yolları yapılması, bu üçlü birliğin umumî ideali olmalıdır. O vakit Tebriz, Rey, Tus, Herat ve Balkh, Gazne eski İslâm kültürünün esas merkezliği vasfını tekrar kazanırlar. Bu hususta her üç devlete düşündüklerimi birer beyanname şeklinde yazıp verdim. Yazdıklarımında tam samimi olduğumdan birinize yazdığımı diğerinden gizliyecek hiçbir nokta yoktu. Yalnız Rusların sistematik bir şekilde teşvik ettikleri millî şovenizmden kat'î olarak sakınmak lâzımdır. İşte o vakit İslâmiyet de bu üç millet için faydalı bir unsur olur. Bu üç memleketin her birinde bu kavimlerin hakları tanınmalı, Afganistan'da Özbek, Türkmen ve Tacikler için kendi dillerinde mektepler açmalı, onlara askerî hizmetlerde vazife görmekte Afganlılardan farklı muamele yapılmamalı. Bu hususta Selçuklu veziri Nizmülmülk'ün "Siyasetnamesi"nin 24-25-26[ncı] fasılları nazarı itibare alınmalıdır.

4) Rusya'nın doğu siyasetinde bir inkılâp beklemek hatadır. Sovyetlerin Çarlıktan miras aldıkları siyaset aynı istikamette gelişecek ve Marksizm esasında perçinleşecektir. Bu

²⁰⁰ Zaman, bu konuda Togan'ın tahminlerinin isabetli olduğunu göstermiştir.

hususla “Şarkta İctimai İnkılâp” ismiyle geçen sene (1922) Semerkand’da iken biz yazı yazmışım ve Haşim Şaik Beye göndermişim. Şimdi bundan bir nüshayı Muhammed Veli Han’a verdim. Biz memleketimizde milliyetçi olan komünist aydınlar dayandığımızdan bu risaleyi onlar için yazmışım. Müsbet tesiri olmuştur. Bu eserde inkılâpçı ve aydın bir şahsiyet olmanız dolayısıyla sizin gibi bir hükümdarın dikkat etmesi gereken bazı noktalara temas edilmiştir. Bizim esas düşmanımız “Rus komünist-emperyalizmi” ve kendi bünyemizdeki çürütücü “irtica”dır.

5) Üç İslâm devleti arasında telsiz münâsebeti kurmak ve istihbaratı birleştirmek zamanı gelmiştir. Rusların ve İngilizlerin kuvvetli istihbaratları vardır.²⁰¹

Togan’ın bu raporda ısrarla üzerinde durduğu konu Komünist Rus Emperyalizmine karşı Afganistan, İran ve Türkiye’nin ortak hareket etmesi, günümüz ifadesiyle “Stratejik İşbirliği” yapılması; bunun yanı sıra ABD, İngiltere, Japonya ve Hindistan ile de karşılıklı iktisadî fayda esasında ilişkiler kurulmasıdır. Bu görüşler daha sonra Sâdâbat Paktı, Bağdat Paktı (CENTO) ve RCD’nin kuruluş gerekçelerini ve esaslarını oluşturacaktır. Ancak bu paktlar istenen neticeyi sağlayamamış, çeşitli sebeplerle başarısız olmuş ve sona ermiştir. Togan’ın raporun sonunda kullandığı şu ifade ise hâlâ haklılığını ve geçerliliğini korumaya devam etmektedir: “*Türkistan ve Afganistan’ın mukadderat davaları yarı tedbirlerle halledilecek şeylerden değildir.*”²⁰²

Togan, Asya-Avrupa ticaret yolunun Afganistan ve Türkistan’ın kaderi üzerinde tarihte oynamış olduğu müsbet rolü bir tarihçi ve devlet adamı olarak çok iyi bilmektedir ve bu yolun ihyası ile bölgenin tekrar eski önemini kazanacağını büyük bir isabetle öngörebilmiştir. Bu öngörünün ne kadar isabetli ve değerli olduğu zaman içinde daha iyi ortaya çıkmıştır. Ancak bu geçen sürede hem bölgede hem dünyada büyük hadiseler yaşanmış, II. Dünya Savaşı güç dengelerini de, bölgenin yapısını da etkilemiştir. Amerika ve İngiltere’nin Hitler Almanyası’na karşı Sovyetler’in yanında yer alması, Almanya ve Japonya’nın büyük bir mağlubiyet yaşaması ve uzun yıllar kendi iç meseleleri ve ülkenin yeniden inşası ile meşgul olmaları, Çin’de komünist sistemin hâkimiyeti, Müslümanların Hindistan’dan ayrılıp Pakistan²⁰³ devletini kurması, Orta Doğu’daki bütün ülkelerde yaşanan istikrarsız yönetimler, Rusya’nın sadece Asya’ya değil, -komünist idareler vasıtasıyla- Avrupa’ya doğru da genişlemesi gibi gelişmeler, Togan’ın düşündüğü veya istediği gibi Yeni İpek Yolu’nun Amerika, Japonya ve İngiltere gibi ülkelerle işbirliği yapılarak ihyasını sağlayamamıştır. Bu ülkelerin yerini,

²⁰¹ Togan. A.g.e. s. 424-426

²⁰² Togan. A.g.e. s. 427

²⁰³ Pakistan’ın kuruluş yılı 1947’dir.

çok büyük nüfus ve ham madde kaynakları, bölgeye yakınlığı, “mega proje”leri gerçekleştirebilmek için gerekli siyasî inisiyatif, finansman, teknoloji gibi şartlara sahip olması ve muazzam üretim gücü ile tek başına Çin almıştır.

Bu sürede yaşanmış olan önemli bir gelişme de Sovyetler’de Glastnost ve Perestroyka kavramlarıyla adlandırılan, 1980’lerin ortasında başlayıp 1989 sonunda Berlin Duvarı’nın yıkılması ile sembolleşen, katı komünist ideolojiye dayalı ve kapalı bir sistem yerine daha pragmatik ve dünya gerçeklerine uyum sağlamaya yönelik “açıklık” ve “yeniden yapılandırma” sürecidir. Bu süreçte Rusya ve ona bağlı ülkeler arasındaki ilişkiler ve hukuk, Bağımsız Devletler Topluluğu adı altında yeniden kurulmuştur. Bu ülkeler gitgide kendi kültürel ve tarihî geçmişlerini hatırlamakta, Rusya ve eski Sovyet sisteminden bağımsızlaşmaktadır.

Türkiye ise NATO, Avrupa Konseyi, Gümrük Birliği gibi Batı ittifaklarına dâhil olmuştur; AB’ye tam üye olabilmek için yıllardır çalışmaktadır. Ancak bu ittifaklar ve işbirlikleri, beklenen desteği ve dostluğu göstermemesi ve millî çıkarlarımıza zaman zaman ciddi zararlar vermesi sebebiyle Türkiye’de hayâl kırıklığı yaratmış, ülke idarecilerini başka arayışlara yöneltmiştir. Bunun neticesi olarak, Batı ittifakı karşısında en güçlü yapılanma olan ve Rusya’nın liderliğini yaptığı Avrasya Birliği gibi oluşumlarla işbirliği imkânları araştırılmaya başlanmıştır. II. Dünya Savaşı’nda Avrupa ve ABD’nin Almanya’ya karşı desteklediği SSCB’nin gitgide güçlenmesi, işgal ettiği Avrupa topraklarında kendine bağlı yönetimler kurması, dünyanın diğer ülkelerine komünist ideolojinin ihracı ve komünist ihtilalleri desteklemesi gibi sebepler, Batı ile SSCB arasında uzun bir *Soğuk Savaş* dönemi yaşanmasına ve büyük bir Doğu-Batı rekabetine yol açmıştır. Bu rekabette Batı ittifakının yanında yer almış olan Türkiye’nin, tarihî düşmanı olan Rusya ile işbirliğine yönelmesi çok önemli bir stratejik politika değişikliğidir. Bu politika değişikliği; enerji, turizm, Suriye’deki iç savaş, savunma teknolojileri gibi müşahhas işbirliği sahaları ortaya çıkarmıştır.

Diğer yandan, benzer ideolojilere sahip olmalarına rağmen rekabet ve çatışma halinde olan Rusya ve Çin; Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan’ın da katılımı ile Şangay Beşlisi’ni oluşturmuş, 2001 yılında Özbekistan’ın da katılımı ile Şangay İşbirliği Örgütü resmen kurulmuştur. 2016 yılında Hindistan ve Pakistan örgüte üye olmuştur.

Bütün bu gelişmeler, Togan’ın *Yeni İpek Yolu Projesi*’nin değerini ve önemini azaltmamıştır. Aksine, Rusya’nın çok büyük bir siyasî ve askerî tehdit olmaktan çıkması,

Çin'in *Tek Kuşak Tek Yol* inisiyatifi ve bunu gerçekleştirebilecek kaynaklara sahip olması, Rusya-Çin önderliğinde diğer bölge ülkeleri arasında kurulan işbirliği, Türkiye'nin Batı karşısında alternatif kaynaklar ve ittifaklara olan ihtiyacı gibi sebeplerle bu vizyon daha da önem kazanmış, gerçekleştirilebilir hale gelmiş, hattâ gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Çin'den Avrupa'ya uzanacak olan ve kara, hava, deniz yolları ağını kapsayacak olan bu büyük proje, diğer bölge ülkeleri ile birlikte Türkiye için de yeni fırsatlar ve imkânlar sağlayacaktır.²⁰⁴

Bu raporun hazırlanmasından sonra önce Avrupa'ya giden, oradan da Türkiye'ye gelip Darülfünun'da tarih hocalığı yapan Togan'ın; Türkiye'ye geldikten sonra yazmış olduğu ve en önemli eserlerinden olan *Tarihte Usûl*'de, "Tarihin başka ilimlerle münasebeti" başlığı altında iktisat ilminin tarihçi için önemini anlatırken kullandığı "*iktisat sistemlerinden haberi olmıyan tarihçi tarihi hadiselerde [hadiseleri] çevresinde döndüren mihveri, hadiselerde müessir olan asıl ve hakiki amilleri takdir[d]en aciz kalır.*"²⁰⁵ ifadesi, aynı zamanda onun bu konudaki görüşünün en iyi özetidir.

Togan'ın raporun sonunda dile getirdiği şu tespit ise hâlâ geçerliliğini ve önemini korumaya devam etmektedir: "*Türkistan ve Afganistan'ın mukadderat davaları yarı tedbirlerle halledilecek şeylerden değildir.*"²⁰⁶

²⁰⁴ Bu konuda Prof. Dr. Salih Yılmaz'ın değerlendirmeleri şöyledir: "Çin'in önderliğini yaptığı Yeni İpek Yolu Projesi ile Rusya'nın önderliğini yaptığı Avrasya Birliği Projesi'nin Türkiye ve Kazakistan'ın gelecek planlamasında önemli bir yeri vardır. (...) Türkiye bu yeni projeye olan ilgisini Asya Altyapı Yatırım Bankası'na kurucu üye olarak göstermiştir.

Kazakistan bağımsızlığını kazanmasından sonra çevre ülkelerin refahı ve barışı için Orta Asya Birliği ve Avrasya Birliği ile ilgili bir dizi proje önermiştir. Bu projeler başta Türkiye tarafından ilgi çekici bulunmuştur. Türkiye ve Kazakistan, Avrasya Projesi ve Yeni İpek Yolu Projesi'ni bir refah projesi olarak değerlendirmektedir. Orta Asya'nın çok eski devirlerden itibaren Doğu-Batı ve Avrupa-Asya arasında bir köprü olduğu düşünülürse yeni yüzyılda bu coğrafi avantajın yerinde kullanılması tüm ülkelerin menfaatine olacaktır.

Türkiye ve Kazakistan açısından bakıldığında Eski Sovyetler Birliği bölgesinde Rusya'nın öncülük ettiği Avrasya Birliği Projesi'nin aksine Çin'in ortaya attığı Yeni İpek Yolu Projesi çevre ülkeler açısından daha ilgi çekicidir. Çünkü bu proje kesin bir şekilde tanımlanmış sınırları olmayan, açık bir siyasi ve ekonomik projedir. Bunun bir sonucu olarak, Çin'in çok taraflı işbirliğini inşa etmesine uygun zemin hazırlamaktadır."

Kaynak: Yılmaz, Salih. (2015). Türkiye ve Kazakistan'ın yeni İpek Yolu Projesi ile Avrasya Birliği Projesi'ne bakışı. *Proceedings of the International Conference On History & Archaeology: "Great Silk Road and the Kazakh Khanate at the Turn of Millennium"*, Taraz, Kazakistan, s. 6-12.

²⁰⁵ Togan, Zeki Velidi. (1985). *Tarihte Usûl*, İstanbul: Enderun Yayınları. s. 23

²⁰⁶ Togan. A.g.e. (2012). s. 427

2.5 HİNDİSTAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Togan ve Abdülkadir İnan, 1923 senesi Eylül ve Kasım ayları arasında beş hafta Hindistan'da kalır. O zaman İngiliz hakimiyetinde olan Hindistan'da İngiliz ajanları tarafından takip edilir, yetkililer tarafından davet edilip oradaki faaliyetlerine dair ikaz edilir. İngiltere'de İşçi Partisi iktidardadır ve başbakan Mc. Donald Sovyetlerle iyi münasebetler kurmak istemektedir. Bu sebeple Togan'ın Sovyetler aleyhinde çalışmalar yapmasından endişe etmektedirler.²⁰⁷ İngiliz subay ve bürokratlarının tavırları karşısında Togan hâtıra defterine “*Demek biz evvelce tasavvur ettiğimizden farklı olan bir Avrupa'ya gidiyoruz. Demek dünyada sosyal inkılâp ve irtica işleri yalnız silahlı savaşla halledilecek değil, karşılıklı konuşmalar ile, uzayıp gidecek ve bir çıkmaz yola girebilecek*” diye yazar.²⁰⁸

Togan, daha önce gitmiş olduğu yerlerdeki gibi, Hindistan'da da bütün takip ve engellemelere rağmen; müzeleri, kütüphaneleri, Royal Asiatic Society cemiyetini, kitap pazarlarını ziyaret eder, Hindistan'da neşredilmiş olan Şark'a ait kitapları inceler ve bir kısmını satın alır. Bunlar, İstanbul'daki ilmî çalışmalarını için çok faydalı olacaktır.²⁰⁹

Kendi ifadelerinden aktaralım:

Bombay kitapçılarından bol bol kitap aldım, bilhassa Bâbürlüler devrinin büyük âlim ve mütefekkeri Nimetullah Veli Dihlevî'nin “Huccetullah al-Bâliğa” isimli felsefi eseri, al-Birunî'nin Leipzig'de basılmış eserleri, Minhac Cuzcanî, Bayhaqî, Şerefeddin Yezdî'nin ve Hint İslâm tarihçilerinin “mutasavvıflar, ve şairler” tezkerelerinin bir çoğunu, “Bibliotheca Indica” serisinde çıkan eserleri, Vassaf, Khondemir gibi tarih kaynaklarımızı, Abdulhaq Dihlevî, ve Husrev Dihlevî'nin, prens Daraşukuh'un eserlerini aldım. O zaman daha İngilizce bilmediğim hâlde bu dili muhakkak öğreneceğim diye karar vermiş olduğumdan al-Birunî ve Cuzcanî gibi müelliflerin eserlerinin İngilizce tercümelerini, keza Eliot'un eserlerini fırsat bu fırsat diye satın aldım.

Hele ihtiyar “Melikülküttab” Mirza Muhammed Şirazi'nin dükkânında toz içinde ne buldu isem aldım. Barthold ise bunları bir türlü tedarik edemediğinden şikâyet ederdi. Hulâsa silâhlı mücadeleyi bırakıp ilmî tarihçiliğe geçerken kütüphanemin temelini Meşhed, Kâbil ve ombay'da kurdum. (...) Bu kütüphanenin kuruluşunda Ferğane Basmacılarının reisi olan Körşimet Bek dahi bir takım Mirkhond “Ravdat al-Safa” nüshası hediye etmekle iştirak etti. Hâtıralarda kitap isimleri saymak fuzuli bir iş ise de, İran, Afganistan ve Hindistan'da tedarik ettiğim eserlerin bir kısmının müstakbel ilmî hayatımın istikameti hususunda o zaman nasıl düşünmüş olduğumu gösterdikleri için zikrettim.²¹⁰

²⁰⁷ Togan. A.g.e. s. 442

²⁰⁸ Togan. A.g.e. s. 445

²⁰⁹ Togan. A.g.e. s. 446

²¹⁰ Togan. A.g.e. s. 447-448

(...) Hindistan'da iken ben buranın farsça yazmış olan şairlerinden bir çoklarının çok güzel şiirlerini hâtıra defterime nakletmişim. Yazık ki bir çoklarının kime ait olduklarını kaydetmemişim. Büyük al-Birûnî'nin Hindistan'a ait eserinin Avrupa'da basılan arapça metnini kitapçı Mirza Muhammed Şirazî vasıtasıyla aratıp elde ettim. Pek aklım ermiyen mevzular olmasına rağmen bu kitabı okuyorum. Aynı Şirazî'de al-Birunî'nin "Qanun Mas'udi" adlı kitabının ilk yarısının bir yazma nshasını okudum. Türkistan'ın bu büyük âlimi bu eserinde arzın güneş etrafında dönüşü meselesine temas etmişti.²¹¹

Togan Bombay'da vaktini Muhammed İkbâl'in eserlerini okumakla geçirir. İkbâl; Buhara, Tebriz ve Konya'ya sempati ile bağlıdır. Hz. Peygamber'den sonra Mevlâna ile birlikte Mustafa Kemal'i de zikreder ve ilhamı Türkiye'den bekler:

Türk fidanı frenk yıldırımının kendisini devamlı rahatsız etmesine rağmen kök saldı ve meyve verdi; Peygamber Muhammed Mustafa, münafık düşmanı Abuleheb'in kendisini taciz eylemesi sayesinde nasıl kemale ermiş idiyse, Türklerin Mustafa'sı (yani Mustafa Kemal) da bu Frenklerle çarpışma neticesinde kemale erdi.²¹²

O vakit Bombay'da bir camiye giren Togan, duvarda "Zinde bâd Mustafa Kemal diye yazılmış bir levha görür. İki rahle üzerinde de Kur'an-ı Kerim ile Mesnevi vardır. Hindistan Müslümanları Mustafa Kemal'i kendi millî kahramanları saymaktadır.

İkbâl Hintlidir, fakat ruhu ve kültürü itibariyle Türklere sınıksız bağlıdır. "Gerçi Hint çocuğuyum, fakat gözümün nuru Buhara, Kâbil ve Tebriz'in pâk toprağından geliyor.

İkbâl, Buhara meşayihî gibi Kâbil'de de Bâbur, Humayun, Cihangir, Şeyh Feyzullah Kâbilî'ye; Tebriz meşayihine, bilhassa Şems-i Tebrizî'ye karşı derin hürmet beslediğinden bu üç şehrin toprağını gözüne nur veren "pâk toprak" (sürme) saymıştır. Hindistan kültür ve fikir hayatında en büyük inkılapları yapanlar Gazneli Mahmud başta olmak üzere Türklere'dir. İkbâl Türkistan'dan yeni bir tufan kopmasını mümkün görüyor, fakat bunun da tekrar Mevlâna ve Şems-i Tebrizî hareketine inkılâp edeceğine inanıyor ve: "Semerkand toprağından tekrar bir Çingiz fırtınası, Hülâgu taşkınlığı kopacağından korkuyorum, Mutrip, Rum mürşidi (Celâleddin Rumî)nden bir gazel ve beyit getir de canım Tebriz (Şems-i Tebrizî) ateşine sarılıp yangın, alevlensin" demiştir. İkbâl, Türk'ü bir heyecan kaynağı, bir ateş bildiği gibi şiirlerini "Türk usulünde yazma"dan, "sofuları yoldan çıkararak Türk güzelliği" gibi, klâsik tabirleri kullanmaktan hoşlanır. İkbâl'in bu kabilden şiirleri hemen hafızamda yerleşirdi. Bununla Bombay'daki günler benim için bir "İkbâl günleri" olarak geçti.²¹³

Hindistan'da geçirdiği beş hafta Togan'a meseleleri gözden geçirme ve üzerinde yeniden düşünme fırsatı verir. Burada öğrendikleri, Mısır'da 1929'da neşredilen *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* eserindeki Türkistan ve Hindistan'ın gelecekteki müşterek emellerine dair fikirleri için temel olur.²¹⁴

²¹¹ Togan. A.g.e. s. 451

²¹² Togan. A.g.e. s. 448

²¹³ Togan. A.g.e. s. 449

²¹⁴ Togan. A.g.e. s. 450

2.6 AVRUPA'YA GİDİŞ

Togan ve İnan, 1 Kasım'da Bombay'dan gemiyle Avrupa'ya doğru yola çıkar. Bu seyahat esnasında gelecekteki ilmî çalışmalarının plânlarını yaparlar. Togan kendi çalışma sahasını “*Orta ve Ön Asyanın umumîyetle Rusya İslâmlığının muasır ve onun geçmişteki siyasî ve kültürel hayatı*” olarak tespit eder.

Gemiyle Hicaz civarından geçerken düşünüp yazdıkları, İslâmiyete dair dikkat çekici duygu ve fikirlerini ortaya koyar. Millî varlığın yaşatılmasında İslâm'ın rolüne dair ve örneklere dayalı yorumu önemlidir:

Türklerin mühim bir kısmı 16 ncı asırdan beri Rus boyunduruğu altında buldukları hâlde İslâmiyet sayesinde milliyetlerini muhafaza edebilmişlerdi. Şimdi halleri ne olacak? Zibunnisa dahi Bâburlu sülâlesini kasd eden şiirlerinde mecusî Hindu kalabalığı içinde mahvolmadan hâkim bir unsur olarak kalabilmeleri için Peygamberimize minnettar olduklarını söylemiştir. Şimdi çok sevdiğim Peygamberimizin vatanına geliyoruz. Onyedinci asırda Hindistan yoluyla Hicaz'a gelen hacılar Hadramut dağlarını görür görmez tekbir alırlarmış. Ben de tekbir aldım. Yakın yıllarda geçirdiğim hâdiseler gözümün önünden bir sinema şeridi gibi geçiyordu. Gönlüme rikkat geldi. Namaza kalktım. (...)²¹⁵

Okur yazarlı Peygamber'in azameti mucizeye dayanmıyor, alelâde bir insan olarak beşeriyete irşatta bulunan, giriştiği savaşlarda zaferin kendi tarafında olacağına inandığı halde bu gibi hususlarda kendisine gaipten hiç haber verilmediğini söyleyen kâmil bir insandır. Talim ettiği din Medine'de devlet kanunları şeklini almış ve “Müşrikler sizi öldürürlerse siz de onları öldürün” emirlerini (...) vermiş; bununla muvazi olarak diğer taraftan İslâmiyete tam güvenin, muhitin iyi olmak istidadını bahs konusu ederek “Dinde ikrah (zorluk) yoktur” (...), “Sizin dininiz size, benimki bana aittir” (...) hükümlerini öğretmiştir. (...) bu gibi hükümlerin birinin diğerini fesh etmediğini en iyi anlayan hükümdar da Çingizlilerden Olcayto ve Yavuz Sultan Selim olmuştur. Olcayto'nun anladığına göre “Müşriklerin hepsini öldürünüz” “Nerede bulursanız kesiniz” emri büyük savaşlarda kumandan olan devlet adamına gelmiş; “Küffarla beraber yaşayınız, dinde zorlamak yoktur” emirleri ise barış zamanının kanunlar vazı olan Peygambere gelmiş emirlerdir. (...)

İşte İslâmiyet Türklere bu cepheleriyle sevimli ve millî din olmuştur. Peygamber'in büyüklüğünün diğer bariz hususları ahlâk ve siyasette görülmüştür. Müsbet tarafından: muvehhitlik iman, sadakat, vefa, ülfet, şehamet, hazm, inzibat, itidal ve mürüvvet gibi prensipleri telkin etmiş; menfi tarafından da: insanları şirk, yalancılık, vefasızlık, samimi-yetsizlik, korkaklık, ölçsüzlük, hiddet ve münafıklık gibi karakterlerin fena neticelerinden misaller getirerek tahdir etmiş, korkutmuştur. Türkistan'da Müslüman Türk sülâleleri olan Karahanlılar, Çağataylılar, Temürlüler ve Özbekler devrinde “Busirî Kasidesi”nin ve Hazret-i Ali'ye ait hikâyelerin çok defa tercüme edilmesinin, çok okunup ezberlenmesinin sebebi Peygamberin bu karakterlerinin Türklerin ruhuna çok uygun gelmesinden ileri gelmiştir. (...)

²¹⁵ Togan. A.g.e. s. 455

Tarihte daima hayatın içinde aktif olarak kalmış olan Türklerin Muhammed'in dininden başka yakışır bir dini olmamıştır. Ekser dinleri tecrübe ettikten sonra Türkler İslâmiyette durmuşlardır. İnanırım ki Asya'nın ortasında varlıklarını bundan sonra da İslâmiyet sağlayacaktır.²¹⁶

Beyrut'a geldiklerinde şehre çıkarlar. Eğitimin Hristiyan misyonerlere ait olduğunu görünce okumak için buraya gelmemiş olduğuna sevinir. On beş sene önce gelmeyi düşünmüş olduğu Amerikan okulunu tetkik eder, ders kitaplarını alır, kitapçıları gezer. Arapça tarih kitapları ve Arap düşünürlerinden Emir Şekib Arslan ve Muhammed Ali Kurd gibi kişilerin İslâm âleminin durumuna dair yayınlarını alır.

İstanbul'a vardıklarında vizeleri olmadığı için bir süre şehirde kalma istekleri reddedilir. Buna rağmen izinsiz olarak vilayete gider ve Dr. Adnan Adıvar ile görüşür. Sovyetler'den ayrıldıktan sonra gittiği yerlerden satın aldığı ve topladığı kirapları sandıklar içerisinde, kendinden daha önce İstanbul'a gitmiş olan Buhara Maliye Vekili Nasır Mahdum Hekimoğlu'na teslim eder. Daha sonra Avrupa'dan bir buçuk sene boyunca satınaldığı kitapları da Nasır Mahdum'a yollayacak ve kendisi de İstanbul'a döndüğünde bu şekilde zengin bir kütüphaneye sahip olacaktır.²¹⁷ İstanbul'dan İzmir'de giderler ve orada Halil Paşa, Yenibahçeli Şükrü, Dr. Al, Haydar Öner gibi kişilerle buluşurlar.

İzmir'den ayrılıp 20 Aralık'ta Marsilya'ya, oradan da Paris'e varırlar. Afgan elçiliğine giderler ve elçi Mahmud Han Tarzî tarafından karşılanırlar. Togan, 1913-1914 senelerinde, Tarzî'nin Kâbil'de *Sirâc al-Akhabâr* ismiyle neşretmekte olduğu gazetesini düzenli olarak okumuştur. Son Fergana hükümdarı Hudayar Han'ın torunu İslâmbek Hudayarhanov da elçilik kâtibidir; Togan'ın "vatansız" pasaportu almasına ve Almanya vizesi işlerinde yardımcı olur. 1913 Fergana seyahatinde, Taşkent lisesinde okumakta iken tanıştığı Mustafa Çokay ile görüşür. Çokay ile Petersburg'daki tahsili sırasında da görüşmüşler, kendisi Ufa'yı o da Sır Derya vilâyetini temsil etmekte oldukları Duma'da birlikte çalışmışlardır. Çokay'dan başka Sadri Maksudî Bey ve Ali Merdan Topçubaşı ile buluşurlar ve Avrupa'da yapılacak işler konusunda çalışırlar.

Togan Paris'te ilim adamları ile de temaslarda bulunur, Doğu Türkistan'da kazılar yapan Paul Pelliot'yu birkaç defa ziyaret eder. Pelliot, Togan'ı o sırada Paris'e gelmiş olan Sir Aurel Stein ile tanıştırır ve ikisiyle de ölümlerine kadar yakın dost olurlar. Stein, daha sonra Togan Viyana'da tahsilde iken sırf onunla görüşmek için

²¹⁶ Togan. A.g.e. s. 456-457

²¹⁷ Togan. A.g.e. s. 458

Viyana'ya gidecek, maddî destekte bulunacaktır. Togan hâtıralarında Stein'den sayısız mektup aldığını ve bunların kütüphanesinde bulunduğunu yazar.²¹⁸ Tanıştığı ilim adamlarından diğeri Gabriel Ferrand'dır. Bu kişi Fransız Hindicini'nde valilik yapmıştır, Arapça ve Farsça bilmektedir, Togan'ın Meşhed'de keşfettiği eserleri birlikte neşretmeyi teklif eder. İraniyatçı Prof. Gauthiot ise Togan'ın Herat'ta keşfettiği Harezmi dili örneklerini ister, ancak bunlar İstanbul'a bıraktığı kitaplar arasında kalmıştır. Prof. J. Deny ise Kaşgarlı Mahmud üzerinde birlikte çalışmak ister. Görüştüğü diğeri ilim adamları arasında, Paris Millî Kütüphanesi Şark Şubesi müdürü olan E. Blochet, Taşkent'ten tanıdığı ve Kazakistan arkeolojisine ait eserleri olan Fransız Joseph Castagne, Ruslardan Minorsky ve Brutskus da vardır.

Paris'te iken en çok görüştüğü kişi ise Çingiz Han ve çocuklarına ait tarihî kaynaklar üzerinde çalışmakta olan İranlı ilim adamı Mirza Muhammed Han Qazvinî'dir. Onun evinde, daha sonra İran başbakanı olan Muhammed Faruki ve Lodra Şark Dilleri Mektebi müdürü Sir Denison Ross ile müteaddit defalar görüşür. Henüz İngilizce bilmediği için bu kişilerle Farsça konuşur. Bu kişiler Togan'ı birçok Avrupalı müsteşrik ile tanıştırır. İyi Fransızca bilmediği halde ilmî cemiyetlere, Asya Cemiyeti ve Fransız Coğrafya Cemiyeti toplantılarına katılır, Meşhed ve Kâbil'de bulunduğu eserler üzerinde konferans verir. Bu konferans ve diğeri faaliyetlerine dair şunları yazar:

Bu konferansı ben rusça olarak yazmıştım. Prof. Deny fransızcaya tercüme ederek okudu. Konferansında o tarihten bin sene evvel Buhara, Khorezm ve Bulgar'a seyahat yapan İbn Fadlan'ın seyahatnamesi, Herat şehrinin tarihine dair eser, Temür'ün Zerefşan nehrinden çıkardığı kanallar üzerinde kurduğu iskân sahaları; Kâbil'de bulduğum minyatürlü eserler ve bugüne kadar meçhûl kalan farsça Şuara tezkereleri bahs mevzuu olduğundan Monsieur Ferrand, Pelliot, Carra de Vaoux, Blochet, Benveniste, Bovvet ve saire âlimler birbiri ardından müteaddit sualler sordular. Deny bana tercümanlık yaptı. (...) Sonradan "Journal Asiatique"de hulâsası neşredilen bu tebliğ benim Avrupa müsteşrikleri çevresine ilgi ile girmeme sebep oldu. Arkadaşım Abdülkadir ile birlikte nüshaları yalnız Paris Millî Kütüphanesinde bulunan arapça ve farsça yazma eserlerden birçok notlar aldık. Arap coğrafyacılarından Şerif İdrisi'nin orta cenubî ve şarkî Asya'ya ait kısımları beni çoktan ilgilendiriyordu, halbuki yazmaları Paris'te idi. Bu eserin beni ilgilendiren kısımlarını baştan başa istinsah ettim. Bunlar hâlâ işime yaramaktadır. Hulâsa M. Pelliot, Deny, Ferrand, Sir Denison Ross, Blochet, Mirza Muhammed Qazvinî hakkında gösterdikleri itimat ile benim Rusya'dan kalkıp Avrupaya gelişimin bir şarkiyatçılık seferi olmasına sebep oldular.²¹⁹

²¹⁸ Maalesef bu mektuplar henüz yayınlanmamıştır. Togan'ın ilmî mirası üzerinde çalışacak olanların ilgilenmesi gereken işlerden biri de bu tür mektupların yayınlanması olacaktır.

²¹⁹ Togan. A.g.e. s. 467

Togan'ın Muhammed Han'ın evinde yemekte iken yaptıkları sohbette Denison'un "*İslâm Tarihinde gördüğümüz, hikmetli sözlerden hangileri dikkatinizi çekmişti?*" şeklindeki sorusuna verdiği cevap, onun tarihî şahsiyetlerin hangilerinden nasıl etkilenmiş olduğuna ve fikir yapısına dair dikkat çekici örneklerdendir:

Ben de en çok Peygamber, al-Birunî, İbn Miskaveyh, Celâleddin Rumî, Câmî ve Nevaî'nin hikmetli sözlerinden parçalar yazıp verdim. Bu mevzuu üzerinde belki bir eser yazacaktı. Peygamber'e nisbet edilen "İşler niyetlere bağlıdır, niyet olunca ister insanı Allaha götüren yüksek gayeler olsun, isterse bir kadının sevgisini elde etmek gibi ufak hususî şeyler olsun, nail olacaktır." "Niyet'i kıymetlendirmekten maksat nedir," dedi. "Bundan maksat insanın iradesine kıymet vermektir. İşte Bolşevikler insanın iradesini yok ederek milyonlarca insanı kendi iradelerine zebun kılmak istedikleri için oradaki Müslümanlar onu kabul etmeyip mücadele ediyorlar" dedim. Bu çok hoşuna gitti. O bunu Londra'da çıkan "Asia" dergisinde bir makale olarak neşretmiştir. II. Cihan harbinde İstanbul'a İngiliz kültür ateşesi olarak geldiğinde hep görüştüğümüz.²²⁰

Paris'ten sonra Berlin'e geçen Togan, orada da benzer çalışmaları sürdürür. İlk yaptıkları; Türkistan hükûmeti adına satın alınan talebe yurduna gitmek, etnografya müzesini ve Prusya Devlet Kütüphanesini (bilhassa Şark Şubesini) ziyaret etmek olmuştur. İleride hâtıralarını yazarken kullanacağı evrak üzerinde çalışır, onları tanzim eder, hafızasında kalan şahıs ve yer isimlerini yazıya döker.

Berlin'de de çok sayıda önemli ilim adamı ile tanışır. İranlı Seyyid Hasan Taqizade, Azerbaycanlı Kazımzade de bunlar arasındadır. Taqizade'nin mükemmel kütüphanesinden istifâde eder. Diğer ilim adamlarından başta gelenler Prof. Edward Sachau, Theodor Nöldeke, Johannes Mordmann, F. W. K. Müller, von Le coq ve Joseph Marquart'tır. Bu kişilerle Togan'ı tanıştıran kişi Prusya Devlet Kütüphanesi Şark Şubesinin Müdürü Prof. Weil'dir ve Togan'ın, vaktiyle Prof. Martin Hartmann ve diğerleri tarafından Doğu Türkistan'dan getirilen ve birçoklarının mahiyeti belli olmayan Şark el yazmalarının kataloğunu hazırlamasını ister, bunun karşılığı olarak her ay bir miktar para öder. Sachau, Birunî'yi dünyaya tanıtan kişidir.

Togan bir yandan müsteşriklerle görüşür, kütüphanede çalışır, konferans verir; diğer yandan siyasî çalışmalarını da sürdürür. 23 Kasım'da Berlin'de TMB kongresini toplar. Bu kongreye Paris'ten Çokay, Budapeşte'den Alimcan Tagan da katılır.

13 Mart'ta Türkiye'nin eski Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Berlin'e gelir ve Togan'la görüşür. Rıza Nur, Togan'ı Türkiye'ye davet eder, Türkiye'de üniversitede çalışmasının Avrupa'daki faaliyetlerinden daha hayırlı olacağını söyler. Türk

²²⁰ Togan. A.g.e. s. 467-468

Büyükelçisi Kemaleddin Sami, Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'in davet mektubunu, Fuat Köprülü ve Yusuf Akçura'nın da mektuplarını verir. 11 Nisan'da ise Rıza Nur'dan Ankara'da Maarif Vekâletinde Telif ve Tercüme Encümeni'ne tayin edildiniz diye mektup gelir. Aynı zamanda Prof. Browne, Togan'ı İngiltere'ye ısrarla davet etmektedir. Kura çeker, Türkiye çıkar.²²¹

²²¹ Togan. A.g.e. s. 499

2.7 TÜRKİYE'YE GELDİKTEN SONRAKİ İLİM VE FİKİR HAYATI

Togan; Türkistan, İran, Afganistan, Hindistan ve Avrupa'dan sonra nihayet 20 Mayıs 1925'te Türkiye'ye gelir. Bu tarihten, 31 Temmuz'daki kurban bayramında Atatürk'le bayramlaşma vesilesiyle görüşmesine kadar geçen sürede yaşadıkları *Hâtıralar*'da gün gün teferruatlı biçimde anlatılmıştır. İki ay on güne sığmış olan yoğun faaliyet dönemine dair bilgiler Togan'ın Türkiye'ye gelmeden önceki ilmî, fikrî ve şahsî formasyonunu, münasebeti olan kişileri, Türkiye'de yapmayı düşündüğü ve yapacağı işleri anlamada çok önemli ipuçları sağlar. Bu dönemin sonu aynı zamanda –Sonsöz hariç- *Hâtıralar*'ın da sonudur.²²²

İstanbul'da gemiden inen Togan'ın ilk işi daha Rusya'da iken kataloglarda tanıdığı İstanbul kütüphanelerini dolaşıp kitap tetkiklerine başlamak olur:

İşte biz nihayet sevgili İstanbul'dayız. O gün öğleden sonra atlı tramvaya binerek Fatih Camii kütüphanesine gittim. Arkadaşlarımız bize bir otelde güzel ve temiz bir oda ayırmışlardı. Rahat rahat 12 saat uyuduk. Sabah kalkar kalkmaz Fatih, Süleymaniye, Ayasofya ve Köprülü kütüphanelerine gidip mevcudiyetlerini başkalarının eserlerinden öğrenmiş, babamdan işitmiş ve Barthold'un İstanbul seyahatine ait eserinde okumuş olduğum [yazma] eserleri, bilhassa al-Birunî'nin eserlerini, Hafız Abru'nun Temür tarihine ait kitaplarını tetkik ettim. Reşideddin'in Ayasofya'daki teolojiye ve Çin tıbbına ait eserlerini hemen keşfettim. Köprülü kütüphanesinde al-Birunî'nin Hint tarihine ve "Patencel" ismindeki eserine göz attım. Bu kitapları bir bir öğrenmeyi, onlardan istifâde etmeyi bana nasip etmesini Ulu Tanrıdan niyaz ettim. Fatih Kütüphanesi'nin müdürü bu kitapları hiç kimse istemiyordu, bu kitapların bu numaralar altında bizim kütüphanemizde bulunduğunu sana kim öğretti diye sordu. Ben de matbu fihristlerinizi daha Rusya'da iken getirtmiştim, dedim. Babamla görüştüğünü de hatırladı.²²³

Bu ifadeler, Togan'ın Türkiye'ye gelmeden önce Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan el yazması eserlerden haberdar ve ne aradığını bilen iyi bir araştırmacı ve ilim adamı olduğunu gösteriyor. Aynı zamanda işini son derece ciddiye alan, her şart altında araştırma, öğrenme ve tefekküre devam ettiğini de bu ve benzeri hadiselerden kolayca anlayabiliyoruz.

Aynı günlerde Mehmet Emin Resulzade, Fuat Köprülü ve Rıza Nur ile görüşür. 28 Mayıs'ta Süleymaniye, Beyazıt Umumî, Nuruosmaniye ve Köprülü kütüphanelerini gezer, Yusuf Akçura ile görüşür.

²²² Maalesef Togan 1925'ten, vefat ettiği 1970 senesine kadar olan hayatına dair hâtıraları neşretmemiştir. Bu hâtıraların yayınlanmasının 1925-1970 arası Türkiye ve dünyada yaşanan hadiseleri anlamamızda önemli rol oynayacağı kanaatindeyiz.

²²³ Togan. A.g.e. s. 515

29 Mayıs'ta Darülfünun talebelerinin isteği üzerine, Türkiyat Enstitüsü'nde "Orta Asya Türk tarihinin ana hatları" konulu bir konferans verir. Henüz Türkiye Türkçesi'ni iyi bilmeyen Togan'a anlamadığı kelimeleri Ragıp Hulusi izah eder.

Bu konferansla ilgili Togan'ın anlattığı bir husus vardır ki akademik faaliyetlerin tesirlerinin hangi noktalara uzanabildiğine iyi bir örnektir:

"Burada bir Çinli Müslüman talebe, Celâleddin Wang-zin-shan vardı. Üniversiteyi ikmal edince vatanına gitti, orada Guomintang Partisinin faaliyetlerine katıldı. Şarki Türkistan millî hükümetinde dahiliye vekili oldu. Çini Bolşevikler istila edince Pakistan yoluyla İstanbul'a gelip üniversitede çince tedrisatı yaptı. Evlâdı da kendi yolundadır. Muahharen İstanbul Üniversitesi'nde Asya ve Avrupa, hatta Amerika'dan gelen talebeler için faydalı olmağa çalıştım."²²⁴

Kütüphanelerdeki çalışmalarına devam ederken bir yandan da çeşitli kişilerle ilmî ve siyasî görüşmeler yapar. Bunlar arasında Nuri Paşa, Halil Paşa, Erkilet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Mürsel Paşa ve Enver Paşa ile birlikte Türkistan'da bulunan subaylar vardır.

O günlerde davet üzerine Muallim Cevdet²²⁵ ve Ferit Bey²²⁶ ile görüşür. Togan'ın teferruatlı biçimde hatıra defterine kaydedip *Hâtıralar*'ında naklettiği bu görüşmede kişilere dair bilgiler, konuşulan konular, ileri sürülen fikirler ve yorumlar hem devrin siyasî ve kültürel meselelerine hem de Togan'ın dil, kültür ve medeniyete dair görüşlerini anlamak bakımından önemlidir:

Muallim Cevdet Türkiye'nin tanınmış aydınlarından biri, Fransızcadan başka Arapça, Farsça da bilir. Türkiyat Enstitüsünde birkaç defa görüşmüştük. (...) Meğer buraya

²²⁴ Togan, A.g.e. s. 517

²²⁵ MUALLİM CEVDET. (1883-1935). Türk eğitimcisi, arşivci ve tarihçi. (...) Asıl adı Mehmed Cevdet (...). Mehmed Cevdet ilk ve orta öğrenimini Bolu ve Kastamonu'da tamamladı, daha sonra İstanbul'a giderek (1901) Dârülfünun Hukuk Mektebi'ne girdi. (...) Dârümuallimîn'in edebiyat bölümüne kaydoldu. (...) hukuk öğrenimini üçüncü sınıfta terketmek zorunda kaldı. Dârümuallimîn-i Âliye'den mezun olunca Dârüşşafaka'ya Arapça öğretmeni oldu (...). Bakü İslâm Cemaati'nin davetiyle Azerbaycan'a gitti (1907). Bakü'de kurulmasına ön ayak olduğu Füyûzât adlı öğretmen okulunda müdürlük ve hocalık yaptı. Ağaoğlu Ahmed'in çıkardığı gazetede yazılar yazdı ve konferanslar verdi. Bu faaliyetleriyle Azerbaycan Türkleri'nin uyanışında, din ve firka çekişmelerinin ortadan kaldırılmasında büyük hizmetleri oldu. Bu arada Rusça öğrendi; Moskova'ya gitti ve ünlü yazar Tolstoy ile görüştü. (...) Cenevre'de üniversitenin pedagoji bölümünde çocuk terbiyesi derslerine katıldı (1909). (...) Collège de France'ta pedagoji, tarih ve felsefe konularında verilen ders ve konferansları, bu arada sosyolog Emile Durkheim'in konferanslarını takip etti. Bilhassa Henry Bergson'un derslerinden faydalandı. 1910 yılı sonlarına doğru İstanbul'a döndü. Dârümuallimîn'de fenn-i terbiye, sarf ve nahiv, ma'lûmat-ı medeniyye ve içtimâiyye dersleri verdi. 1910-1931 yılları arasında İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Muallim Cevdet olarak şöhret bulması bu yıllardaki görevinden dolaydır.

Kaynak: Sayar, A. G. (2005) *TDVİA* içinde .. 30, s. 313-314). Erişim tarihi: 10 Haziran 2017, <http://www.islamansiklopedisi.info/>

²²⁶ Tek, Ahmet Ferit. (1878-1971). Türk siyasetçi ve fikir adamı. Türk Ocağı'nın kurucularından ve ilk genel başkanı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk İçişleri Bakanı. Görüşme sırasında henüz soyadı kanunu çıkmamıştır.

İstanbul Darülfünununda farsça profesörü olan Ferit Bey de gelecekmiş. O da farsçadan başka fransızca şiir bile yazmasını bilirmiş. Umumiyetle o zaman İstanbul'da fransızca çok muteberdi. Birisini tanıttıklarında fransızca'yı ne derece bildiğine ayrıca işaret edildiğini gördüm Cevdet Beyin kütüphanesi gerçekten zengindi. Türkiye'de basılan eserlerin çoğu edebiyat ve tarihe aitti. Rusya'da basılan eserleri de itina ile topladığı görüldü. Benim eserlerimden de rusça olanları hariç, birçoğu bulunuyordu.²²⁷

Muallim Cevdet, Togan'a *Tedrisat-ı İptidaiye* mecmuasında yayınlanan ve Togan'ı eleştirmiş olduğu iki makalesini gösterir ve bu meseleyi kurcalamamasını, unutmasını ister. Eleştiri konusu din ve devlet işlerinin ayrılmasına dair aralarındaki görüş farkıdır. Cumhuriyet kurulmuş, laiklik anayasaya girmiş ve konu kapanmıştır. Togan da "*ben bunlarla uğraşacak değilim, bu bir içtihat farkıdır, tarihe mal olmuş*" der ve bundan sonra, gündemde olan konulardan alfabe meselesine dair sohbet edilir:

Muallim Cevdet çok muhafazakâr olduğu halde Ferit Bey çok liberal fikirler ortaya atıyordu. O günlerde matbuatta alfabe meselesi pek canlanmış imiş ve Lâtin hurufatı lehine yazılar yazılmış. Bu meselede her iki arkadaşım fikri menfi imiş. Ferit Bey dedi ki: "Siz ne düşünüyorsunuz? Rusya lâtince alfabeyi kabul eder mi?" Ben bu çay meclisinde yapılan konuşmaları hâtıra defterime tafsilatıyla yazmışım ve demişim ki "Teknik gelişmeler bizi ergeç Lâtin harflerini kabul etmeye mecbur edecektir, fakat eski alfabeyi de birden kaldırmak olmaz. Bunlar yarım, hiç olmazsa belki çeyrek asır muvazi olarak kullanılmalı. Gazete ve romanlar eski harflerle basılmalı, eski medeniyetimizle bağlılığımıza hâle gelmemeli. Eski eserlerimiz neşrolunmalı. Fakat Batı medeniyetine çabuk katılmak için kat'î tek çare, alfabe değiştirmek değil, Hindistan Müslümanlarının ve Hinduların girmekte oldukları yoldur. O da İngiliz dilini ciddi ve üniversite dili olarak kabul etmektir. Fransızcanın Asya'da daha çok yayılması artık bahis konusu olamaz. İngilizce öğrenme orta okuldan başlayıp mecburî kılınırsa üniversite derslerinin bir çoğunu İngilizce okutmak mümkün olabilir, aynı zamanda kendi dillerini bilhassa Türk kavimlerine ilim dili olarak türkçeyi geliştirmek mümkün olur. (...) Biz 50 sene bu şekilde devam edersek alfabe ve ilim dili meselelerimiz kendi kendine ve tedricen hallolunur kanaatındayım. Her hâlde Şark milletlerine bütün üniversite ders kitaplarını ve büyük ansiklopedileri şimdiki yüzde seksen arapça ve farsça olan sakat ve değiştirilmeğe mahkûm dillere çevirerek Batı seviyesine yükselmek güç olacaktır. Müslüman milletler için Garp dillerinden birisinin Üniversite ve ilim akademilerinde hâkim dil olarak benimsenmesi şarttır. Batı dillerinden ancak bir dili, meselâ İngilizceyi almalı, bu dil liselerin son senelerinde hakim yabancı dil, üniversitelerin filoloji ve felsefe mevzuları dışında tedris dili olmalı, ilim akademileri, yüksek ilim enstitülerinde mesai ve yayın İngilizce olmalı. Böyle olursa Asyanın geri kalmış milletleri çok zaman ve enerji kazanırlar, dünya ilim çevresine girerler. Almanyada görüştüğümüz Malay aydınları Güneydoğu Asya bu Budist çevresi Fransız hâkimiyetine rağmen İngiliz dilini umumî ilim dili olarak almak yolunda imişler; İslâm âlemi de aynı yola girebilir, pahalı ve beynelmilel müşterek mesai isteyen ansiklopediler Ön Asya ve Orta Asya İslâm milletleri için ortak şekilde yayınlanırsa çok güzel olur. Yarım asır zarfında kendi millî dilimiz dahi meselâ Macarlarınki gibi bir ilim dili şeklini alır.²²⁸

²²⁷ Togan. A.g.e. s. 517

²²⁸ Togan. A.g.e. s. 518

Togan, bu sözlerine kızan Muallim Cevdet'e şunları söyler: “Çin, Japonya ve Hindistan’da İngilizcenin ilim dili olarak yerleşmekte olması bu dilin Asya milletleri arasında yayılmakta rakipsiz kalacağı için rehinedir. Umumî ilmî dil meselesi hususunda böyle hareket edersek Rus dilini Asya’nın ilim dili yapmak ham hayali de ortadan kalkar.” Tepkisine devam eden Muallim Cevdet’e Ferit Bey şöyle cevap verir:

Burada Türk dilinin mevkiini ilim dili olarak bir yabancı dile terk etmekten bahsetmiyoruz. Zeki Bey Müslüman milletlerin dillerini Garp manasiyle yüksek ilim dili yapmak ve alfabe meselelerinin halli vakit isteyeceğinden darülfununlara da Galatasaray sistemini tatbik etmek münasip olacağından bahsediyor. Bir de İngilizce ortaokuldan başlayıp, çocukları üniversite derslerini İngilizce dinleyebilecek dereceye getirmek lüzumuna kanidir, bu gibi temel meseleleri kendi aramızda konuşmak faydalı olur...²²⁹

Togan böylece, ilk geldiği günlerden itibaren Türkiye’de yaşanmakta olan yeni devlet yapılanması; dil, kültür, tarih, hukuk, ilim, iç ve dış siyaset gibi ana sahalarda gündemde olan tartışmalara dahil olur, fikirlerini kimseden çekinmeden açık biçimde söyler ve yazar. Alfabe konusundaki düşüncelerini iki sene sonra *Yeni Türkistan* mecmuasında yazar. 1926 yılında *Türk Yurdu* mecmuasında da “*Türklerde Hars Buhranı*” isimli makalesinde kültür ve dil konusundaki görüşlerini dile getirir.²³⁰ Bu makalede Türklüğün buhranı ve geriliğinin sebeplerini açıklamaya çalışır. Bu sebepler hem iç hem dış kaynaklıdır ve şöyle özetlenebilir: 1) Uzun süren harpler neticesinde Osmanlı ve Rusya Türklüğü arasındaki münasebetlerin kesilmesi. 2) Esas sebep olan, ticaret yollarının değişmesinin yol açtığı iktisadî geriliğin idrak edilmemesi. 3) Türklerin çok farklı medeniyetlerin tesiri altında kalmış olması. Bedevî unsurun, medenî unsura üstün gelmiş olması. 4) Batı metodunu öğrenmemize mani olan Doğulu hayat tarzımız. Bu makalede Togan Lâtin alfabesinin cebren kullanılmasına da karşı çıkar, bunun uygulanmasının kısa ömürlü olacağını söyler. Bu makale yayımlandıktan iki sene gibi kısa bir süre sonra yapılan harf inkılâbı, Togan’ın öngörüsünün aksine kısa ömürlü olmamış, bazı sakıncalarına ve eleştirilere rağmen devam etmiş ve yerleşmiştir.

Togan, 2 Haziran’da Ankara’ya gider. Sami Bey ve Hamdullah Bey²³¹ ile görüşür. 4 Haziran’da Türk Ocağı’nda Türk kültürü konusunda konuşma yapar. Türk Ocakları hars heyetine²³² seçilmiştir.

²²⁹ Togan, A.g.e. s. 519

²³⁰ Türk Yurdu Mecmuası. Cilt 3. Aralık 1926. İstanbul.

²³¹ TANRIÖVER, Hamdullah Suphi (1885-1966): Hatip, şair ve yazar. İstanbul’da doğdu. Tanzimat dönemi devlet adamlarından ve ilk Maarif nâzırı Abdurrahman Sâmî Paşa’nın torunu, Maarif Nâzırı Abdülatif Subhi Paşa’nın oğlu, Sâmîpaşazâde Sezâî’nin yeğenidir. (...) İlk tahsilini Altunîzâde ve Numûne-i Terakkî idâdîlerinde tamamladı, daha sonra Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’ni bitirdi (1904).

3 Haziran 1925'te yayınlanan bir kararname ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilir ve aynı zamanda Ankara'da "Maarif Vekâleti Telif Tercüme encümeni azalığı"na tayin edilmiş olur.

4 Haziran'da Osman Hoca²³³ ve Nasır Mahdum²³⁴ ile Türkistan'ın Türkiye'de temsil edilmesi konusunu görüşürler. 1926'da İstanbul'da düzenlenecek olan TMB kongresine Paris'ten Mustafa Çokay'ın çağrılmasına, Türkistan'ı Avrupa'da temsil işini Mustafa Çokay ve Mustafa Şakuli'nin idare etmesine, Togan ve Abdülkadir İnan'ın üniversite hayatına girmesine, Osman Hoca ile birlikte *Yeni Türkistan* ismiyle dergi çıkarılmasına karar verilir. "Bu dergide Türkistan'ın tarih, edebiyat, içtimaiyat ve iktisat meselelerine dair ilmi yazılar neşr edilecek"tir.²³⁵

6 Haziran'da Maarif Vekili Hamdullah Bey'e Türkiye'de kurulmaları zaruri olan İlimler Akademisi, Türkiye Arkeoloji Cemiyeti, Türkiye Coğrafya Cemiyeti, Akademi'ye bağlı olmak üzere Türk Tarih Enstitüsü, Türk Dili Enstitüsü'nün nizamnamelerini takdim eder. Bunlar için Alman İlimler Cemiyeti'nin Almanca nizamname ve kanunlarını verir. Togan bütün çabalarına rağmen; İlimler Akademisi, enstitüler ve cemiyetlerin kuruluşunu sağlayamamış, çok önemli ve gerekli olan bu ilim müesseseleri sürekli engellenmiş ve ertelenmiştir. Bunlardan sadece İslam Araştırmaları Enstitüsü kurulmuş ve ilk müdürlüğüne Togan getirilmiştir.

10 Haziran'da Abdülkadir İnan ile birlikte Veled Çelebi'ye misafir olur ve 3-4 saat görüşürler. Veled Çelebi *Kutadgu Bilig*'i Osmanlıcaya çevirmiştir.

Bir süre Reji İdaresi Tercüme Kalemi, Defter-i Hâkânî Nezâreti Mektûbî Kalemi mülâzımlığı ile Şehremaneti Tercüme Odası'nda çalıştı (1905-1907). Ardından Ayasofya Rüşdiyesi'nde kitâbet, ma'lûmât-ı medeniyye ve Fransızca (1908); Dârülmualimîn'de fenn-i terbiye ve lisân-ı Osmânî (1910); Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde edebiyât-ı Türkiyye, fenn-i terbiye ve Türk-İslâm güzel sanatları tarihi dersleri verdi (1913). (...) II. Meşrutiyet'in ardından kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı ve Türk Bilgi Derneği gibi kuruluşların faaliyetlerine katıldı; uzun süre Türk ocaklarının başkanlığını yaptı. (...) Ankara'ya gidip fiilen Millî Mücadele'ye katıldı. Antalya mebusu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi (1920); aynı yıl Maarif vekilliğine getirildi. (...) Bu arada Matbuat ve İstihbarat umum müdürlüğü yaptı. (...) 1923'te ikinci meclise İstanbul mebusu olarak girdi. Ankara'da Etnografya Müzesi'ni kurdu. İstanbul'da Türk ocaklarını tekrar faaliyete geçirdi. 1931-1939 yılları arasında Bükreş'te büyükelçilik görevinde bulundu. 1943'te İçel, 1946'da İstanbul milletvekili seçildi. 1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız Manisa milletvekili, 1954'te yine Demokrat Parti'den İstanbul milletvekili oldu. 1957'de Hürriyet Partisi adayı olarak girdiği seçimi kaybedince politikadan ayrılıp Horhor'daki Subhi Paşa Konağı'na çekildi. 19 Haziran 1966'da vefat etti; mezarı Merkezefendi'deki aile kabristanındadır.

Kaynak: Uçman, A. (2010). TANRIÖVER, Hamdullah Suphi. *TDVİA* içinde. (c. 39, s. 574-575). Erişim tarihi: 10 Haziran 2017, <http://www.islamansiklopedisi.info>

²³² Hars Heyeti başkanı Samih Rifat, diğer üyeleri Yusuf Akçura, Fuat Köprülü ve Veled Çelebi'dir.

²³³ Eski Buhara Cumhurbaşkanı

²³⁴ Eski Buhara Maliye Bakanı

²³⁵ Togan. A.g.e. s. 522

11 Haziran'da Türk Ocakları'nda müsteşar Nâfi Atuf'un teklifi üzerine “Türkiye’de ilmî araştırmaların şartları” konusunda hazırlamış olduğu risaleyi okur. Bunun bir nüshasını da bakan Hamdullah Bey’e vermiştir.

Togan bütün bu faaliyetleri esnasında Türkistan’ın tarihî coğrafyasına ait eserini yazmaktadır. Ankara’da ihtiyaç duyduğu kitap ve kütüphaneler olmadığı için İstanbul’a tayin edilmek için de çalışmaktadır.

5 Temmuz’da meşhur Türkolog Samoylovich²³⁶ Rusya’dan Togan’la görüşmeye gelir. Togan’dan tabiiyet değiştirmemesini ister. Ahmet Ağaoğlu’nun kendisine Togan’ın İlimler Akademisi’ne dair proje verdiğini söylediğini anlatarak bunu kendisini çok yakından ilgilendirdiğini belirtir. Togan bu konuda şunları yazar: “Türkiye’de ilmin temerküz etmesini, organize bir şekilde ilerletilmesini hiç de arzu etmediği, bu işte Rus “müşavirliği”ni temin yolunda uğraşmak istediği aşikârdı. Ben de “bu basit bir muhtıra” diyerek başka mevzua geçmek istedim. Fakat o tekrar sordu. Ben de bu Maarif Vekâletine ait bir meseledir, tafsilâtından haberim yok dedim. Ben o tarihten beri Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı’na müteaddit defalar bu ilimler Akademisi meselesine dair yazılar yazdım, fakat bu işin hakiki muhaliflerinin de Ruslar’a yakın olan solcu unsurlar olduğunu Türk Ansiklopedisi’ni çıkaran Avni Bey’den öğrendim. Çünkü bu hususta onunla aynı fikirde idik.”²³⁷

Togan’ın Samoylovich’e bu görüşmesinde söyledikleri onun son derece önem verdiği, hakkında sürekli makaleler yazdığı; alfabe, dil, kültür, Rusya’nın hakimiyet sahasındaki Türkler arasında alfabe/dil birliğini bozup onları Ruslaştırma çabalarını, buna karşı neler yapılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Zaman, Togan’ın bu meselede hassasiyetinin, fikirlerinin ve çabalarının ne kadar isabetli ve kıymetli olduğunu gösterecektir:

Ben artık Türkiye tebasıyım ve ben Türkistan’da isyan hareketlerinin tarihini yazdım, ne istersin ey eski dost, kıymetli Aleksandr Nikolayeviç. Rus arkadaşlarda samimiyet kalmadı. Bu aydınlara Cihan Hakimiyeti diye bir afyon yutturmuşlar, bununla iradenizi, aranızdaki, dostluk ve samimiyeti ellerinizden almışlar. (...) 1922’de Moskova’da ‘Şark Üniversitesi’nde ve İlimler Akademisinin Filoloji kısmında Rusya mahkûmu Türk kavimler için Rus alfabesi ile 19 edebî dilin vücuda getirilmesi gerektiği hususunu görüşen Rus türkologları arasında siz yok mu idiniz?... Bazı Rus arkadaşlarımız Slav dillerinde bulunmayan (q) ve (ñ) harflerini ‘Türk lehçelerini rusçaya yanaşmaktan alıkoyan başlıca engel’ telâkki ederek onların yok edilmesi gerektiğinden bahsetmişler.

²³⁶ Alexander Nikolaevich Samoylovich (1880-1938). Rus Türkiyatçı. Bolşevikler tarafından casusluk ile suçlanarak kurşuna dizilmiştir.

²³⁷ Togan. A.g.e. s. 525

Siz orada yok mu idiniz?.. Elbette aranızda üniter bir Lâtin taraftarı olan bazı mert genç türkologlar da bulunmuştur diye işittim. Fakat Doğu türkleri arasında edebî dil namına müşterek harekete yol verilmemesi gerektiğini, alfabelerin fonetik esasta tamamen müstakil diller kurmak fikriyle tertip edileceğini ileri sürenler, Türk kavimlerinin az bir zaman zarfında ruslaşıp ortadan kalkacaklarını söyleyenler bugün sizde revaçta.²³⁸

Alfabe, dil ve kültür konularının yanı sıra iktisat ve Anadolu'nun imarına da değinen Togan'ın hem vizyonunu hem de güven ve ümidini görürüz:

Bunları Türkistan'dan İran'a geçmeden iki gün önce gönderdiğim mektupta Lenin'e de yazmışım. Şimdi Türkiye'deyim, burada kalacağım. Geçen defa konuştuğumuzda Ankara-Konya arasının çoraklığının ilelebet böyle kalacağını, imar edilemeyeceğini, Strabon'un dahi önceden görmüş olduğunu hatırladınız. Türklerin hep dışarıda fütuhatla uğraşmaları yüzünde Anadolunun daima bir kel baş olarak kalacağını daha geçen asırda söyleyenler vardı. Şimdi görüyoruz ki Türkler bundan sonra gayretlerini çoraklığa mahkûm sayılan vatanlarının imar ve iskânına sarfedeceklerdir.

Çorak Ankara'nın başkent olmasını zan ettiğiniz gibi Türkiye'nin karanlık istikbalinin sembolü değil, bilâkis onun parlak bir istikbalinin rehinesi sayıyorum. Ankara ve istikbalsiz sayılan Haymana kim bilir bir gün 8-10 milyon Türk'ü barındıran büyük bir kültür merkezi olur. Akademinizin şeyhi Prof. Krjijanovski ve bir arkadaşı Rusya için Orta Şarkta elektifikasyon kaynakları arayıp hayalen Aras nehri başlarına geldikleri sırada akkömür ve maden sanayiinin müstakbel merkezleri sıfatıyla Elâzığ, Malatya ve Diyarbakır mıntikasını zikr etmişlerdi. Bir gün bu üç şehrin her biri milyonlarca Türk endüstri amelesi merkezi olacaktır. O vakit Türk dili için Ermenilerden ve hatta Kürtlerden korkmak, yahut korkutulmak zamanı ilelebet geçmiş olacaktır. Rusya'da mahkûmunuz olan Türkler yutuluncaya kadar Rus milletinin müptelâ olduğu sonsuz ihtiras, başına belâlar çıkarabilir. O vakit, Aleksandr Nikolayeviç, biz bir daha eskisi gibi dost oluruz. Eskiden [Velikoruslar'da] da bu ihtiras eksik değildi. Mamafih bu, bana Kur'an sureleri yanında Yevgeniy Onegin²³⁹'i beraberce ezberimde buldurumama engel olmuyordu. Şimdi ise bu ihtiras Rus mahkûmu olan hiç bir millete hayat hakkı vermiyor.²⁴⁰

Togan, Hâtıralar'ını Atatürk ile görüşmesini naklederek bitirir²⁴¹. 31 Temmuz'da Kurban Bayramı günü, Hacı Bayram camiine bayram namazı kılmaya gider.

Türk ellerindeki Rus mezalimini düşünüyordum. Duvarda bir ipek havluya yazılmış şu şiiri gördüm:

²³⁸ Togan. A.g.e. s. 525-526

²³⁹ Yevgeni Onegin: Aleksandr Puşkin'in manzum romanı.

²⁴⁰ Togan. A.g.e. s. 525-526

²⁴¹ Togan Atatürk ile daha sonra da görüşecektir. Ancak, niyet ettiği halde bundan sonraki hayatına dair hâtıralarını yazmaktan vaz geçmiştir. 20 Temmuz 1969 tarihinde yazdığı Sonsöz'de Türk Dünyası'nda yaşanan gelişmelere ve Rusya'nın genişleme siyasetine dair bilgiler verir. Bu konularda bilgiye ulaşmanın ve elde edilenlerin değerlendirilmesinin de çok zor olduğu bir dönemde bu bilgiler ve yorumlar çok önemlidir.

Togan'ın Türkiye'de geçirdiği bundan sonraki döneme dair hâtıralarını yazmamış olması büyük kayıptır. Çok iyi ve teferruatlı not tutan, iyi bir arşive sahip olan Togan'ın çocuklarına intikal etmiş olan bu mirasın günün birinde ehil kişi veya kişilerce ele alınıp neşredilmesi, sadece Togan'ın şahsî ve ilmi hüviyetini değil, aynı zamanda Türkiye'nin de dünyanın yakın tarihinin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Kâşâne-i gerdûn yıkılır bir âhe dayanmaz,
Sanma ki canlar yakanın canı da yanmaz.

Afgan sefiri Ahmet Hana bayram kutlamağa gittim. Bu duvardaki yazıyı anlattım, “Ben o yazıyı gördüm ve şu şekilde farsçaya çevirdim” diye kendisinin farsça tercümesini okudu, güzeldi. Kendi kendime dedim ki “Afgan sefirini ziyaret ettim. Mustafa Kemal Paşayı ziyaretin de vakti artık geldi, gideyim.” Yanımda Haşim Nahit bey vardı. İyi Fransızca bilirdi. Türkiye’nin gerileme ve ilerleme yollarına dair enteresan eserler neşreden birisi idi. Benimle de bu mevzu üzerinde çok defalar konuşmuştu. Dedim ki, “Gazi Mustafa Kemal’e bugün Kurban Bayramı tebrikine gidersek acaba nasıl olur?” “Çok iyi olur, yalnız meclis binasında tebrik kabul eder” dedi. Beraberce gittik, yaverine arz ettik. Az sonra kabul ettiler. Büyük iltifat gösterdiler.²⁴²

Togan, Daha sonra İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesinde Türk tarihi hocalığına getirilir (26 Ocak 1927). Fuad Köprülü’nün başında bulunduğu Türkiyat Enstitüsü vasıtasıyla V. V. Barthold²⁴³’u Türkiye’ye davet ettirir. Barthold’un İstanbul’daki konferanslarında onun tercümanlığını yapar.

2.7.1 Türk Tarih Kongresi ve Sonraki Yıllar

Togan, 1932 Temmuz’unda Ankara’da düzenlenen Türk Tarih Kongresinde Atatürk’ün talimatıyla hazırlanmış olan “*tarih tezi*”ni tenkit eden bir konuşma yapar. Bu tenkide Dr. Reşit Galip ve Sadri Maksudi Arsal tarafından çok sert cevap verilir. Bu kongrede yaşananları Baykara şöyle anlatır:

2 Temmuz 1932 Cumartesi günü çalışmalarına başlayan Kongrede, İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Muallimi Zeki Velidî Bey, 3 Temmuz Pazar günü konuştu. Zaten daha önceden gönderdiği yazılan ve raporları sebebiyle neler konuşacağı az çok biliniyordu. Nitekim Tarih tezinin ünlü siması, tıp doktoru Reşid Galib’in konferansı bitince, başkan (Yusuf Akçora) şöyle demiştir: "Fasiladan sonra Dârülfünun Türk Tarihi Muallimi Zeki Velidî Bey mütelaalarını beyân edecek ve Dr. Reşid Galib Bey tarafından da cevap verilecektir". Zeki Velidî, Ortaasya’daki kuraklık meselesine dâir bilinenleri hülâsa ederek, bunun söz konusu olamayacağını ifade etti: Kongre Kitabı s. 167-176. Kendisine Dr. Reşid Galib cevap verdi. Kumlar altında kalan şehirler meselesine dâir konuşması, aynı eser, s. 369-376, daha uzun cevaplar buldu. Önce yine Dr. Reşid Galib çıktı ve bitirirken sözlerine çok sert bir ifade ile son verdi:

"Arkadaşlar, esfle ifade edeyim ki Zeki Velidî Beyin Dârülfünun’daki kürsüsü önünde talebe olarak bulunmadığıma çok şükrediyorum. Biz kendi evlâdlarımızın, yarın için büyük memleket işlerine hazırladığımız ve üstünde titredığımız nesillerin böyle asıldan ve esasdan mahrum, en iptidaî hesap ve

²⁴² Togan. A.g.e. s. 528

²⁴³ Vasiliy Vladimiroviç Barthold (1869-1930): Rus müsteşrik ve tarihçi. Petersburg Üniversitesi’nde öğretim üyesi ve 1918 yılından 1921 yılına kadar Petersburg Antropoloji ve Etnografya Müzesi’nde yönetmenlik yapmıştır.

mantık esaslarından uzak suallerle kafalarının bozulmasına, muhakemelerinin sakatlanmasına asla mütehammil olamayız. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunu'nun kürsüsü bu kadar hafif mâlumat ve bu kadar sakim metodlarla işgal edilecek bir kıymetsiz mevki değildir["] (Şiddetli ve sürekli alkışlar, s. 388-389).

Reşit Galib'den sonra, eski siyâsi hasmı Sadri Maksûdî Bey söz alarak. Zeki Velidî'nin tenkidlerine cevap verdi. O da sözlerine aynı biçimde son verdi:

"Zeki Velidî'nin böyle sistem hâlinde lâûbâli bir suretde yanlış mehoz göstermesi muallimlik şerefiyle ve ilmi ciddiyetle ne dereceye kadar kabili telif olduğu hakkında hüküm vermeyi kongre azasına bırakıyorum". Ve tabii ardından "şiddetli alkışlar" da almıştır.

Söze en son olarak M. Şemseddin (Günaltay) Bey de karışır. O da kuraklığın olduğunu işaret ederek, sözlerine son verir[.] (...)

Kongre, "şiddetli ve sürekli alkışlar" ile âdeta tek muarızını da bertaraf ederek "kuraklık meselesi"ni karara bağlamıştır. Reis bugünkü toplantıyı kapatırken "kuraklık meselesi nihâyet bulmuştur. Esasen bu mesele reddedilmez bir hakikattir. Delillerle dünyanın her yerinde kitaplara geçmiştir" demiştir. Oysa dünyanın hiçbir yerinde, maalesef, bu tez hüsn-ü kabul görmemişti. (...)

Kongrede, Zeki Velidî'nin fikirlerini dayanak yaptığı Barthold için de olumsuz fikirler beyân edilmiştir. Bir öğretmen Barthold'un "alelâde bir Türk düşmanı" olduğunu haykırmişti. Reşid Galib, bu zatın bir millî kurum tarafından davet edilip, konferanslar verdirilmesini, eserinin bastırılmasını esefle yâdetmiştir. (...)

Birinci Türk Tarih Kongresi, siyâseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdânî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı olmuştur. Atatürk de o kanaatte diyerek, kuraklık meselesinde Atatürk'ü de etkileyenler sonraki yıllarda, hele Atatürk'ün ölümünden sonra o konuya hiç temas etmeyeceklerdir. (...) Zeki Velidî, karşılaştığı olumsuz tavır üzerine, hele "cahillikle" suçlanınca 8 Temmuz 1932 günü telgrafla İstanbul Darülfünunu'na istifasını bildirdi. Ve çok durmayarak, doktora kurlarına kayıtlı bulunduğu Viyana Üniversitesi'ne gitti. Viyana Üniversitesi'nde doktora yaparsa belki ülkemizdeki öteki tarihçiler, kendisini câhil saymazlardı. Kongre sırasında bazı cesur davranışlar da oldu. Dr. Reşid Galib'in "iyi ki kürsüsü önünde talebe değilmişim" sözlerine karşı, Türkiyat Enstitüsü asistanı Hüseyin Nihâl (Atsız) Bey ve arkadaşları Reşid Galib'e telgraf çektiler: "Biz aksine Zeki Velidî'nin talebesi olmakla iftihar ederiz". Bir süre sonra Reşid Galib Maarif Vekili olunca H. Nihâl Bey, asistanlıktan alınarak Malatya Ortamektebi Türkçe Öğretmenliğine tâyin edilecektir. Netice olarak, Zeki Velidî, Birinci Türk Tarih Kongresinde değişik bir imtihan verdi. Karşısındaki usta siyâsetçi hatibler, o günün geçerli hükümlerini kabul ederek onu sindirmek istediler. Ancak zaman Zeki Velidî'yi haklı çıkaracaktır; hatta Niyâzî Berkes, Zeki Velidî'yi, ülkeden Atatürk'ün tarih anlayışını kovan, bir bakıma "dağdan gelib bağdakini kovan" birisi olarak tanımlıyacaktır. Oysa dönemin tarihçileri, Atatürk'e O'nun hoşuna gidecek fikirleri değil, tarihî gerçekleri söyleselelerdi Büyük Atatürk, elbette kısa zamanda eriyecek bir tezi benimsemezdi.²⁴⁴

²⁴⁴ Baykara. A.g.e. (1989). s. 20-24

Togan, aldığı tepkilerden sonra zaten daha önceden planladığı ve hazırlandığı şekilde üniversiteden ayrılır ve formal eğitimini tamamlayıp doktora yapmak üzere Viyana'ya gider.²⁴⁵ Viyana'da iken, aleyhindeki dedikodular ve hakkında Atatürk'e söylenen yalan ve iftiralara cevap olarak Mart 1933 tarihinde Atatürk'e yedi sayfalık bir mektup yazar ve kendini savunur.²⁴⁶

1935 yılında Viyana Üniversitesinde, Meşhed'de keşfetmiş olduğu *İbn Fadlân Seyahatnamesi* üzerindeki doktorasını tamamlar. Daha sonra Almanya'da Bonn ve Göttingen (1938) üniversitelerinde çalışır.

1938'de Atatürk'ün vefatından sonra cumhurbaşkanı olan İnönü, Atatürk devrinden kalan dargınlıkları ortadan kaldırıp kendi etrafında toplamaya çalışır. Bu tavır değişikliği ve yumuşama şartlarında Togan Maarif Vekâletine bir dilekçe²⁴⁷ yazıp görev talep eder. Bu dilekçe Togan'ın o dönemdeki çalışmaları, psikolojisi ve fikir dünyasını tanıma bakımından önemlidir:

"Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekili Hazretlerine

Sayın Bay Vekil:

Bundan yedi sene önce Ankara tarih kongresinde vaki olan bir hâdisе yüzünden İstanbul Darülfünunu'ndaki Türk Tarihi hocalığı vazifesinden istifa ederek Avrupa'ya gelmiştim. Viyana Üniversitesi'nde doktoramı yaptıktan sonra 1935'te Almanya'ya gelerek Bonn Üniversitesi'nde üç yıl Orta Asya Tarihi ve İslâmiyât sahasında hocalık ettim. Geçen seneden itibâren de Göttingen Üniversitesi'nde "Honorar Profesör" sıfatıyla aynı sahada çalışmaktayım.

Fakat zaman geçtikçe dünyalar karışıyor. İlim sahasında millileştirmeler ilerledikçe insan yabancı bir memlekette yabancı bir kültür için çalışmanın akıbeti için endişeye düşüyor. Ben tahsil ederken, keza İslâm memleketlerindeki ve Avrupa'daki kitap haznelerinde tarihî vesaik üzerinde çalışırken bütün emeklerimi Türk milletinin ilmi namına sarf etmiştim. Şimdi otuz seneye çıkan mesâim neticesinde Türk medeniyeti tarihine dair birçok eser yazdım ve bunları neşr ederek Türk milletine okutmak ve Türk evlâdına tedris eylemek maksadıyla Türkçe olarak yazmışım. İlim ve irfan sahasında çalışmak davasında bulunurken yegâne gâyem Türk milletine, bilhassa onun büyük ve eski medeniyetini öğrenme işinde faydalı olabilmektir. Memlekette, mümkünse Ankara'da bana münâsib bir vazife vermenizi ve millî kültürümüz sahasında vatan evlâdları arasında çalıştırmanızı rica ederim.

Zeki Velidî Togan

²⁴⁵ Togan, tarih kongresinde kendisine yöneltilen tenkitlere, 1934 yılında basılmış olan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* adlı risale hacminde bir kitapla teferruatlı olarak cevap verir.

²⁴⁶ Güngör, C. (2014). Zeki Velidi Togan'ın Mustafa Kemal'e yazdığı mektup. Erişim tarihi: 1 Kasım 2017, <http://www.dunyabulteni.net/turkiye/298287/zeki-velidi-toganin-mustafa-kemal'e-yazdigi-mektup>

²⁴⁷ Baykara. A.g.e. (1989). s. 26-27

1939'da Türkiye'ye döner ve 1 Eylül'de yeniden İstanbul Üniversitesinde hocalığa başlar.

İkinci Dünya Savaşının Almanya aleyhinde ve Rusya lehinde gelişmesi ve Rusya'nın kazanacağına anlaşılması üzerine hükümetin politikası değişir. Bazı Türkçü fikir ve ilim adamları ile birlikte -Rusya ile savaş döneminde yaşanmış olan soğukluğu gidermek ve açılan arayı kapatmak maksadıyla- 1944 Mayısında tutuklanır, "hükûmeti devirmeye teşebbüs" suçlamasıyla on yıl hapis ceza alır. On yedi ay kadar hapiste kaldıktan sonra, Askerî Yargıtayın bozma kararı üzerine 1945 Ekiminde tahliye edilir, 31 Mart 1947'de beraat eder ve 1948'de üniversitedeki görevine döner. Bu dönemde büyük maddî ve manevî sıkıntılar yaşar, geçimini sağlamak ve ev kirası ödeyebilmek için çevresinden yardım alır.

Eski talebesi Tahsin Banguoğlu'nun Maarif Vekili olmasıyla biraz rahatlar ve çalışmaları için destek bulur. 14 Mayıs 1950'de genel seçimler yapılır ve iktidar değişir. Togan bu iktidar değişimini müspet değerlendirir ve bu konuda görüşünü *Tarihte Usûl*'ün önsözünde yazar.

2.7.2 Müsteşrikler Kongresi, Fundamenta ve Türk Kültürü El Kitabı

1951'de İstanbul'da XXII. Müsteşrikler Kongresi toplanır ve başkanlığını Togan yapar. Bu kongre onun bütün dünyada daha iyi tanınmasını ve büyük tarihçi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Kongreye 38 ülkeden 524 kişi katılmıştır.

Müsteşrikler Kongresi'nde *Türk Dil ve Kültür Tarihine Dair El-Kitabı (Grundriss)*²⁴⁸ hazırlanması için karar alınır ve bir heyet seçilir: Başkan Prof. J. Deny, Sekreter Unesco'dan Prof. H. Scheel'dir. Togan, Prof. Fahir İz ve Prof. Ş. Altundağ da üye olur. Baykara bu eserle ilgili çalışmalarını şöyle anlatır:²⁴⁹

Zeki Velidî Togan'ın 1951 Müsteşrikler Kongresinde yayını için karar aldığını Türk Dili ve Kültürü Temel Kitabı, Türklük araştırmalarına çok büyük bir katkı sağlayacaktı. Çünkü böylece dağınık makaleler veyâ kitaplarda yer alan bilgiler, bir esas içerisinde derlenip toplanacak, bir temel oluşturacaktı. O bunun için hazırlıklara, severek ve isteyerek katılmıştır. Neticede ilk cilt, Türk Dili Temel Kitabı olarak Philologiae Turcica Fundamenta 1959 senesinde yayınlandı. Bu ciltde Türk dili ve öteki lehçeleri ile ilgili araştırmalar bir araya getirilmiştir. Ancak Fundamenta idaresinde, önce J. Deny'nin, daha sonra Danimarkalı K. Gröönbech'in ölümüyle bazı değişiklikler başlamıştı. Türkiye'den aşırı sol faaliyetleri sebebiyle Ankara Üniversitesi'nden atılan Pertev N.

²⁴⁸ Bu kitap daha sonra kısaca Fundamenta olarak anılacaktır.

²⁴⁹ Baykara. A.g.e. (1989). s. 38-41

Boratav, komiteye önce dizin yapmak üzere girmiş, nitekim ilk cildin dizinini yapmıştır. Bir süre sonra Prof. J. Deny'nin doçenti olan Prof. L. Bazin idareyi fiili olarak ele aldı. Bu zatın, Fransız Komünist Partisi ile ilişkisi vardı. Dolayısıyla, Fundamenta'da yer alan makaleler üzerinde tasarrufda bulunabilecektir, Fundamenta'nın ikinci cildi Türk Edebiyatı cildi idi. Ancak bu ciltte, Kazak Edebiyatı kısmını yazan Prof. Zeki Velidî Togan'ın makalesi önemli ölçüde değiştirildi. Aynı şekilde Kazan Türkleri Edebiyatı makalesi de (A. Battal Taymas'ın), bir deyişle sansüre uğradı. Bunu yapanlar Bazin ve Boratav İkilisi olup, şüphesiz aynı zamanda Sovyet bakış açısına uygunluğu da sağlamak istiyorlardı. Bu durumu, Zeki Velidî Togan eskiden beri sezmiş, komiteye Boratav'ın görevlendirilmemesini istemiştir. Lâkin sözleri kaale alınmadığı gibi, hazırlanacak 3. Tarih cildinin taslağı da, Prof. Zeki Velidî'nin, öteki Türk meslekdaşlarıyla hazırladığı şekilde değil, Prof. Bazin'in hazırladığı biçimiyle kabul edildi. Bunun üzerine Zeki Velidî Togan, Fundamenta komitesinden istifâ ederek, durumu açıklayan makaleler yazdı. Hatta "Kazan Türk Edebiyatı" adlı makalenin kendisinin sayılmayacağını da belirtti. Makalenin tam şeklini ayrıca yayınladı. Zeki Velidî'yi Fundamenta idaresinden koparan en önemli husus, Türk kültürüne olumsuz bakmalarıdır. Çocukları Türk kültürü diye bir şey tanımadıklarından, Fundamenta idaresi de kültürle ilgili bahislere temasdan kaçınmıştır. Oysa, günümüz ilminde kültür herşeyden önce gelmektedir. **Hem burada sözü edilen kültür, almancadaki gibi medeniyeti de içine alan geniş bir anlamdadır**²⁵⁰.

Zeki Velidî'nin mücâdelesini, bir bakıma etkili de oldu. Fundamenta yönetiminin, makalelere müdâhalesi, bilim âleminde tepki ile karşılandı. Aradan bu kadar sene geçmesine rağmen, planlan daha 1960'larda belirlenen Tarih cildi çıkmadı. Ancak Türk tarihi ile ilgili olarak temel kitabın, Türk görüşü yerine başka/görüşler etkisinde çıkmak ihtimâli. Zeki Velidî Togan'ı yepyeni bir girişime götürdü. Bu ise onun hayatının son zamanlarında hep meşgul olduğu *Türk Kültürü El/Kitabı*'nın yazılmasıdır. (...)

Fundamenta tartışmaları sırasında, 1962'de Ankara'da, hükümetin bilgi ve desteğiyle Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü kurulmuştu. Ancak bu Enstitü de Zeki Velidî'nin eski siyâsî basımları Kazanlı ilim adamları (R.R. Arat, A. Temir v.s.) etkin durumda olduklarından Zeki Velidî Togan bu Enstitüye üye dahi olamadı. Oysa sonradan yapılabilecek bazı işlerin, çok daha verimli ve etkili bir biçimde görülmesi mümkün olabilecekti. Fundamenta meselesinin Türklük için tehlikeli bir hâl olması üzerine, Zeki Velidî Togan, meseleyi 1964'de Delhi'de toplanan 26. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne götürdü. Milletlerarasındaki büyük ünü ve nüfuzu ile Türk kültürünün filoloji mefhumu dışında kalan bütün sahalarını ihtiva eden 9 ciltlik Türk Kültürü El-Kitabı çıkması kararını aldırdı. Bunu hazırlamak ve yayınlamak için Türk, Avrupalı, Amerikalı ve Asyalı bilginlerden müteşekkil, merkez İstanbul olmak üzere bir Milletlerarası komite kurmuştur. Bu komitenin üyeleri şunlardı: Prof. A. Aziz (Karaçi), Prof. Czegledy (Budapeşte), Bn. Emel Esin (İstanbul), Prof. Ettinghausen (Washington), Prof. Z.F. Fındıkoğlu (İstanbul), Prof. Halasi-Kun (New York), Prof. H. İnalçık (Ankara), Prof. K. Jahn (Utrecht), Prof. Masao Mori (Tokyo) ve Prof. Zeki Velidî Togan. Heyet Prof. Z. V. Togan'ı tahrir heyeti başkanı olarak seçti ve her cild için bir "nâşir = editör" seçti. Bunlar ve mevzular şöyledir;

- I. Cilt : Türk Kültürüne Giriş : Prof. Z.V. Togan
- II. Cilt : Sanat Tarihi : Prof. R. Ettinghausen
- III. Cilt : İktisâdi Hayat : Prof. S. Ülgener
- IV. Cilt : İçtimâî Hayat : Prof. Z.F. Fındıkoğlu
- V. Cilt : Hukuk ; Prof. H. İnalçık

²⁵⁰ Vurgular bize aittir.

- VI. Cilt : Etnografya : Prof. L. Rasony- A. İnan - H.Z. Koşay
VII. Cilt : İlmî Hayat : Prof. H. Dilgan
VIII. Cilt: Edebiyat : Prof. F. İz
IX. Cilt ; Türkler tarafından kabul edilen dinler : Prof. O. Turan
X. Cilt : Dünya Edebiyatında Türkler : Prof. Z. V. Togan

Türk Kültürü El-Kitabı ile, Dr. Emel Esin gerçekten ihlasla meşgul olmuştur. Ancak TC Milli Eğitim Bakanlığı, komitenin yayınlarının Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi'nde basılmasını teminden gayri bir yardım yapamamıştı. Oysa büro ve öteki hizmetler için bir miktar para da gerekli idi. Türk Kültürü El-Kitabı hazırlıklarını Prof. Zeki Velidî ve yakın yardımcıları E. Esin, Z.F. Fındıkoğlu ve H. İnalçık'la hızla geliştirdi. Özellikle giriş cildinin mufassal bir plânı ile kimlere yazdırılacağı ortaya kondu ki, 1967'deki bu yayın, Zeki Velidî'nin girişiminin büyüklüğünü ve mükemmelliğini de göstermektedir. Ekler kısmında bu aynen verilmiştir.

Türk Kültürü El-Kitabı'nın Zeki Velidî'nin ölümüne kadarki neşriyatı sınırlı kalmıştır. Ancak ölümünden sonra, Emel Esin, kendisinin de meşgul olduğu sanat tarihi ile ilgili kısımları ayrı ciltler halinde bastırılmıştır: Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt: II, Kısım'la İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar (İstanbul Millî Eğitim Basımevi, 1972 416 s. + 532 s, resimler. Dr. Emel Esin'in 1987'deki ölümü ile Türk Kültürü El- Kitabı ile ilgili çalışmalar tamamen durmuştur denebilir.

Togan bu süreçte daha önce kapanmış olan İslâm Tetkikleri Enstitüsünün²⁵¹ yeniden kurulmasını sağlar ve ilk müdürü olur (1953).²⁵²

1970 yılına kadar İstanbul Üniversitesindeki görevine devam eden Togan 26 Temmuz 1970'te vefat eder.²⁵³ Vefatına kadar son derece verimli biçimde çalışan, eserler veren ve talebe yetiştiren Togan, vefatından önce Hâtıralar'ını yazmayı tamamlar. Son zamanlarında üzerinde çalıştığı ve tamamlamaya ömrünün yetmediği *Oğuz Destanı*'nı daha sonra asistanı Tuncer Baykara tamamlamış ve yayınlamıştır.

²⁵¹ Bakınız: Ek C.

²⁵² İslâm Tetkikleri Enstitüsünün kuruluş süreci, Togan'ın akademik vizyonu ve Türkiye'de akademik müesseselerin gelişimindeki rolünü anlamak bakımından önemlidir. Bu süreç aynı zamanda, Türkiye'de ilim sahasında neden istenen hızda ve seviyede ilerleme sağlanamadığının da tipik bir örneğidir.

²⁵³ Baykara. A.g.e. (2012). s. 209

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOGAN'IN TARİH VE MEDENİYET GÖRÜŞÜ

3.1 TOGAN'IN AİLE MUHİTİNDEN TEVARÜS ETTİĞİ KÜLTÜR BİRİKİMİ

Rusların 1552'de Kazan'ı ele geçirmeleriyle başlayan Türk illerinin işgali ile, üç buçuk asır Rus işgali altında bulunan Türk topraklarında doğup büyüyen, temel eğitimini aile çevresinden alan Togan'ın bütün hayatı bu konu üzerinde dinlemek, okumak, araştırmak, düşünmek, konuşmak ve yazmakla geçmiştir. Asırlar süren bu işgale rağmen, bu bölgelerdeki Türkler inançlarını ve kültürlerini mucizevî biçimde, olağüstü başarıyla korumuş ve kuşaktan kuşağa aktarıp yaşamasını sağlamışlardır.

Togan, doğup büyüdüğü muhitte hem Türk kültürünü ve töresini tevarüs etmiş, hem de küçük yaşlardan itibaren mükemmel biçimde öğrendiği Rusça, Arapça, Farsça ve daha sonra çeşitli derecelerde öğrendiği İngilizce, Almanca ve Latince gibi diller sayesinde; Rus, Batı ve Doğu kaynaklarını okumuş, tetkik etmiş, Türk/İslam ve Batı medeniyetlerini temel eserlerden öğrenme ve mukayese imkânı bulmuştur.

Başta babası, annesi ve dayısı olmak üzere, çocukluk ve gençlik döneminde çevresine bulunan ve sonradan tanıyıp görüştüğü kişiler Togan'a büyük bir şifahî kültür birikimi kazandırmıştır. Annesinden ve Mollagül Divane adlı dervişten işiterek ezberlediği Farsça şiirler onun hem Farsça bilgisinin, hem hayat felsefesinin temellerinden birini teşkil etmiştir. Daha sonra üzerinde ilmî olarak çalışacağı Türk destanlarını da gene aile çevresinden şifahî olarak öğrenmiştir.

Çocukluk ve gençlik döneminde aile muhitinden edindiği bu kültür; Togan'ın hem bilgi, hem şahsiyet hem de motivasyon kaynağı ve temeli olmuştur. Üzerinde çalıştığı konular ve meseleler, ilim adamı olarak yöneleceği istikamet ve çalışma tarzı, onun zihin dünyasında ve şahsiyetinde bu dönemde büyük ölçüde yer etmiş durumdadır. Tarih ve medeniyet üzerinde dinlemek, okumak, araştırmak, tefekkür etmek bunları yazıya dökmek onun için bir meslek/maişet temini vasıtası değil, sanki varlık sebebi ve yaşama şekli olmuştur. Bu sayede, ele aldığı meselelere derinlemesine nüfuz edebilmiş, aklının yanısıra sezgilerinden de istifade edebilmiştir.

3.2 TOGAN'A GÖRE BAŞKURLARDA MEDENİYET VE KÜLTÜR

Togan'ın tevarüs ettiği kültür sadece aile muhiti ile sınırlı değildir. Ailesinin de içinde yer aldığı Başkurt toplumu da onun kültür birikiminin temellerinden ve kaynaklarından biri olmuştur.

Hâtıralar'da yer alan şu ifadeler hem Rus kültürü karşısında Başkurtların kendi kültürlerini nasıl muhafaza ettiklerini, hem de Togan'ın medeniyet ve kültür kavramlarını nasıl ele aldığını göstermesi bakımından önemlidir:

1860'a kadar Başkurt ordusunda, sadece Rus kıt'alarında hizmet eden ve askerî mekteplerde tahsil gören Başkurtlar arasında Rus kültürüne karşı meclûbiyet eseri görülmemiştir. Yusuf Mayor ve benzeri subaylar hizmet dışında köylerine gelirken resmî Rus askerî kıyafetlerini giy[me]mişler, Rus musiki ve şarkılarını benimsememiş, raks ve oyunlarına aslâ yanaşmamışlardır. Qarış-ogullarının evlerinde batı ve Rus mefruşatından bir şey yoktu, ev ve bahçeleri hep Sır Derya havzasındaki Türkistan usulü idi. (...) çağdaş teknikte Rus üstünlüğü şartsız kabul olunduğu hâlde, mânevî kültür bakımından diğer Müslümanlar gibi Başkurtların üstünlüğü de umumî ve kat'î bir kanaattir. (...) Kendi mazisini eski zamanda dahi Batı hayranlığı içinde geçmiş gibi zannetmek Türkiyeli aydınlarda da vardır. Türk aydınlarından bazılarının Fatih Sultan Mehmet'i Avrupa, bilhassa İtalya Rönesansı âşığı görmek istemeleri de tarihe uygun değildir. Fatih, kendi mensup olduğu İslâm medeniyetinin tam bir mümessili idi, o Avrupalıların medeniyetine nasıl yukarıdan bakmış ve kendi medeniyeti ile gurur duymuşsa, 18-19. Yüzyıllarda Rus kültür muhiti ile ister istemez temas etmiş olan Başkurt münevverleri de böyle olmuşlar, menşe itibariyle Orta Asyalı olan kültürü kendi millî kültürleri bilmişler ve bununla öğünmüşlerdir.²⁵⁴

Burada Rus askerî okullarında eğitim gören ve Rus kıtalarında bulunan Başkurt subaylarının “Rus kültürüne karşı meclûbiyet” eseri göstermemeleri, Rus kıyafetlerini giymemeleri, Rus musiki ve şarkılarını benimsememeleri, raks ve oyunlarına aslâ yanaşmamaları, evlerinde Rus mefruşatından bir şey olmaması, ev ve bahçe düzenlemelerinin Türkistan usulü olması, Togan'a göre, -“çağdaş teknikte Rus üstünlüğü”ne karşılık- bunların Başkurtların mânevî kültürü oluşturan öğelerdir. Fatih'in, “İslâm medeniyetinin tam bir mümessili” olduğunu, “Avrupalıların medeniyetine” yukarıdan baktığını ve “kendi medeniyeti ile gurur duymuş” olduğunu ileri sürmesi, medeniyet anlayışına dair göstergelerdir. Bu ifadelerden onun medeniyeti kültüre göre daha kapsayıcı, kültürlerin -ve milletlerin- üzerinde, Türklerin “İslâm medeniyeti” ailesi içerisinde, Avrupa'nın ise ortak bir medeniyete sahip olduğunu düşündüğünü anlıyoruz.

²⁵⁴ Togan. A.g.e. s. 7

3.3 TOGAN'IN SOSYALİST VE MATERYALİST FİKİRLERE BAKIŞI

Togan, aile muhitinde edindiği şifâhî ve yazılı kültürden sonra erken yaşlarda sosyalist/materyalist fikirlerle tanışır. İlk başta bunların tesirinde kalmasına rağmen, bunları tenkid eden eserleri okudukça bu fikirlerden uzaklaşır. Ancak, bu fikirleri öğrenmesi, onun iktisadî dinamiklerin tarihteki rolüne dair güçlü bir kanaat sahibi olmasını sağlar. Bu sayede tarihin ve medeniyetin iktisadî/maddî temellerini çok daha iyi kavramış ve çalışmalarında bu birikimi verimli biçimde kullanabilmiştir.

Fakat riyaziyat ve fizik muallimim Arbakov beni sosyal demokrat Plexanov'un eserleri ("Tarihin Materyalist Anlayışı", "Tarihte Şahsiyetin Rolü") ile tanıştırdıca ben tarihi iktisadî bakımdan öğrenmenin, dertlerime daha çok deva olacağını gördüm. Bu zatın "Rusya'da İctimaî Fikir Cereyanlarının Tarihi" adlı eseri ile takma Beltov adıyla neşrettiği "20 senelik hayat" ve "Bizi Tenkit Edenleri Tenkit" adlı eserlerinde "Hayatı insanların şuuru değil, insanın şuurunu hayat tayin eder" tezinin izahları beni zaten mütemayil bulunduğum sosyalizm fikrine bağladı. Plexanov(un)²⁵⁵ bu eserinde, Rusların P. Struve ve Karayev gibi sağa mütemayil âlimlerinin fikirlerini cerh eden bahislerinden çok hoşlandığım halde, sonradan Çek Cumhurreisi olan Prof. Masarik'in materyalizme ve marksizme karşı esaslı tenkitlerine cevaplarını mukni bulmadım. Rusların büyük mütefekkirlerinden Ovsyaniko-Kulinovskiy'nin "Rus Inteligentsiyası Tarihi" ismindeki eseriyle yaz aylarından beri uğraşmıştım. Mukaddemelerinde edebiyatı esas alan bu zatın Plexanov (Belton)un nazariyelerini cerh ve tenkitlerini pek isabetli bulmuştum. Umumiyetle benim fikrî inkişafımda, bilhassa "Garp" ile "Şark" dünya görüşünün farklarını idrak etmekte müessir olan bu Ovsyaniko-Kulinovskiy, **materyalizmi ancak tarih tetkikinde işe yarayan ve Garb'ın sanayi memleketlerine has bir ideoloji olduğundan Şark hayatında tatbiki güç bir nazariye diye anlamamda amil** olmuştur.²⁵⁶

Bu kanaatin tesirleri Togan'ın daha sonraki fikir ve eserlerinde görülecektir. Rusya'da Çarlık döneminde de Bolşevik dönemde de var olan Rus ırkçılığı, Batı'da sömürgecilik, emperyalist yayılma döneminde yükselen, Batı'nın mukayeseli üstünlüğünü ırk ve din temelli izah etme yaklaşım ve iddialarla ilgili olarak, *Hayat Tarih Mecmuası*'nın bir anketine verdiği cevaplar, tarih ve medeniyet üzerinde iktisadî gelişmelerin rolüne dair görüşünün müşahhas örneklerindedir. Togan, Batılıların iddialarını özetledikten sonra şu değerlendirmeyi yapar:

İslâm ülkelerinin gerilemelerinin sebebi, tamamen iktisadi olup, ne din ve ne de ırk katiyen bir tesire sahip değildir. Irk olarak bizim hiç bir kusurumuz yoktur. Üstelik kahraman ve realist bir milletiz; bütün hadiselerin ortasındayız. Türk milleti, Türkiye ve Orta Asya'da çok siyasidir. Hadiseleri dikkatle takip eder. İranlılar ise ancak kendi hayatlarını bilip, ötesine karışmazlar.

²⁵⁵ Plehanov, Georgi Valentinovich (1856-1918). Rus devrimci ve Marksist teorisyen.

²⁵⁶ Togan. A.g.e. (2012). s. 67

Anlaşıyor ki, asıl ve en önemli sebep dışarıda ve bu da deniz ticaretinin gelişmesidir. Akdeniz'den Bağdad, Tebriz, Rey, Nişabur, Maveraiünnehir yolu ile Pekin'e ulaşan yol üzerinde büyük servet yığılıyor, medeniyet inkişaf ediyordu. Bu yolun çeşitli kolları olup, Hind'e, Rusya'ya ve Sibirya'ya ulaşıyordu. Bu yollar da tamamen Türkler'in kontrolü altında idi.

Bu büyük ve Orta Asya'ya hayat getiren yol, XVI. asırda birden işlemez oldu. Zira artık Çin'e denizden gidilmişti ve bu yol, daha iyi görünüyordu. Amerika'nın keşfedilmesi de işte bu sıralardadır ve bu sırada Afrika'dan dolaşarak Hindistan'a gelinmiştir. Bunları daha sonra İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar takip ettiler. İşte bunların gelişi anlatılacaktır.

Ticaret yollarının değişmesinin Asya'nın mukadderatına etkisi çok açık ve bedihidir. Bu hususta münakaşaya dahi lüzum olmayıp, ancak tarihi öğrenmek lâzımdır.

Asya'nın merkezi ve batı kısımları tek bir devlet halinde, ticaret, kendi inhisarına aldı. Osmanlıların da ve Kuzey Türklerinin baskısıyla Batı gittikçe Atlantik sahilinde sıkışmak mecburiyetinde kaldı. Böyle olunca Avrupa dışında yerler aramaya mecbur kaldı. Amerika böyle keşfedildi. Afrika da böyle dolaşıldı. Doğunun tazyiki Avrupalıları ayrı ticaret yolları aramaya sevk etti. Ancak bu da tek sebep olmayıp, gerek Batıda, gerek Hindistan'da Batıların ilerlemesi, Türk devletlerinin kurulup, Avrupalılar'ı itmeleri başlıca âmîl olmuştur.²⁵⁷

Bu açıklamalarda geçen “İslâm ülkelerinin gerilemelerinin sebebi, tamamen iktisadi olup, ne din ve ne de ırk katıyen bir tesire sahip değildir.” ve “Akdeniz'den Bağdad, Tebriz, Rey, Nişabur, Maveraiünnehir yolu ile Pekin'e ulaşan yol üzerinde büyük servet yığılıyor, medeniyet inkişaf ediyordu.” ifadeleri, Togan'ın; hem Doğu'nun Batı karşısında geri kalmasının sebebinin ırk veya din kaynaklı değil, iktisadî kaynaklı olduğunu ve medeniyetin gelişmesinde servet birikiminin rol oynadığını düşündüğünü gösterir. Bu görüşler çok benzer biçimde Tarihte Usûl'ün önsözünde de ifade edilmiştir.

Togan'ın Afganistan'da iken Fahreddin Paşa ile görüşmeleri sırasında söyledikleri, iktisadî boyutun ve milliyet fikrine verdiği önemin ifadesidir: “Sizin Medine'de tasarladığınız ve Kâbil'de de devam ettirmeyi düşündüğünüz ittihad-ı İslâm fikri zaten esassızdı. İslâm milletleri arasında birlik, yalnız dinî hisler esasında değil, iktisadî menfaatlar esasında kurulmalıdır, din esastaki birleşmelerden daha mühim olan amil Avrupalılardan öğrenmekte olduğumuz milliyet fikridir.”²⁵⁸

Togan'ın Afgan Hanı Amanullah için hazırladığı raporda dikkat çektiği hususlardan biri de gene iktisadî boyutun önemidir: “Afganistan'ın ve Türkistan'ın cihan iktisadî dengesinde Ortaçağdaki yerlerini kaybetmiş olmaları, onaltıncı asrın başında

²⁵⁷ Hayat Tarih Mecmuası. (1966). Cilt 1. Sayı 1. s. 17-18. İstanbul

²⁵⁸ Togan. A.g.e. s. 419-420

Avrupa-Asya ticaretinin güney deniz yollarına kaymış olması sebebiyle olmuştur. Bugün bu Orta Asya'dan geçen yolu ihya etmek için çareler aranmalı (...)”.

Fatih'i “İslâm medeniyeti”nin mümessili olarak vasıflandıran Togan, bu raporda “din”in tek başına yeterli olmadığını, iktisadî temelin önemini şöyle dile getirir: “*Orta Asya İslamlarının tesanüdünü bir Panislâmizm hareketi şeklinde dine bağlamaktan bir netice çıkmaz, çünkü iktisada bağlanmayan, yalnız dogmaya dayanan birlikler sözde kalır. Fakat Türkiye, İran ve Afganistan, üçü birlik olarak Rusya'nın karşısında iktisadî ve medeni esaslarda bağlanırsa bu tam bir realist hareket olur.*”²⁵⁹

Kazan'daki tahsil hayatı, okuduğu eserler, tanışıp görüştüğü kişiler, Türkistan'a ilmî seyahatler, Duma'daki çalışmaları, Togan'ın fikrî yapısının gelişip olgunlaşmasını sağlamıştır. Bu süreçte Togan güçlü bir milliyetçi düşünceye sahip olmuştur .

²⁵⁹ Togan. A.g.e. s. 425

3.4 TOGAN'DA MİLLÎ ORDU VE VATAN KAVRAMI

Bolşevik ihtilali ile birlikte kısa bir süre için Çarlık döneminin baskılarından kurtulan ve muhtariyet mücadelelerine yönelen Türk toplulukları içerisinde Başkurtların lideri olan Togan, diğerleri “kültürel muhtariyet” adı altında üniter bir Rusya içerisinde sadece kültür sahasında elde edilecek hak ve özgürlüklere razı olurken, “territoryal otonomi” adı verilen “topraklı muhtariyet”, yani kendi ordusuna ve kendi yönetiminde bir toprağa (coğrafi bölgeye) sahip olma mücadelesini, daha doğrusu savaşını başlatmıştır. Togan liderliğinde Başkurt muhtariyeti ilan edildiğinde millî hükümet kurulup millî ordu teşekkülüne başlanmıştır. Millî orduya dair düşüncelerini şöyle ifade eder:

Evvelâ Türk Millî ordusunun haysiyet, şeref ve geleceği meselesidir. Türk milleti pek çok asırlardanberi, hep dünyanın mümtaz askeri olarak gelmiştir. Türk milleti, diğer birçok milletlerdeolan ve göze çarpan medeniyete malik olmadığı zamanlarda dahi, askerliği sayesinde istiklâlini korumuştur. Bir parçası esarete düşse, sağlam kalan diğer kısımlarının ayakta durması neticesinde, terihte kaç defalar tekrar toparlanmış ve ekseriya kendisini yutmakta olan medenî milletleri idaresi altına alarak bir hâkim ve medenî millet sıfatıyla yeniden parlamıştır.²⁶⁰

Yahya Kemal'de en iyi örneğini görebileceğimiz, devletin ve milletin varlığında toprağın rolünü ve önemini Togan da çok iyi kavramış ve hissetmiştir. Bu konuda Yahya Kemâl şunları söyler:

Bir gün, bir mecmûada, Fustel de Coulange'ın esaslı tilmîzi olan Profesör ve müverrih Camille Julian'ın bir cümlesini okudum. Bu cümle benim, milliyetimizin ve vatanımızın teşekkülüne dâir dağınık düşüncelerimi, birdenbire, yeni bir istikamete sevketti. Camille Julian'ın cümlesi şuydu : «Fransız milletini, bin yılda Fransa'nın toprağı yarattı.»

Düşünmeğe başladım: Acabâ bizi de Malazgird'ten, 1071'den sonraki sekiz yüz senede Türkiye'nin toprağı yaratmamış mıydı?

(...) bu cümle, kafama birdenbire yepyeni bir ufuk açmıştı. Artık milliyetimize dâir fikirlerim bu cümlenin ilham ettiği noktada birleşiyordu.

Bu noktadan hareket ettim.²⁶¹

Yahya Kemâl'in Nihad Sâmi'ye anlattığı hâtıralarında yer alan bu ifadeleri Togan okumamıştır; ancak, o da asırlardır üzerinde yaşadıkları toprakların Başkurtların kültür ve medeniyetini meydana getirmiş ve o topraklar üzerinde bağımsız olarak yaşamanın millî varlığın temeli olduğunun şuurundadır.

²⁶⁰ Togan, Z. V. (1977). *Türklüğün mukadderatı üzerine*. İstanbul: Yağmur Yayınevi. s. 9

²⁶¹ Banarlı, Nihad Sami. (1997). *Yahya Kemal'in hatıraları*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. s.

3.5 TOGAN'IN TÜRK DİLİ VE İSLÂMİYET'İN TÜRKLERE TESİRİNE BAKIŞI

Bir tarihçi olarak tanıdığımız Togan, dil ve edebiyata dair çok sayıda makale yazmıştır. Çok erken yaşlarda öğrenmeye başladığı ve çok iyi derecede bildiği Arapça, Farsça ve Rusça dilleri ve bu diller sayesinde okuduğu eserler, Togan'ın dil-kültür, dil-medeniyet münasebetlerini, dilin bir milletin hayatındaki ehemmiyetini çok iyi kavramasını sağlamıştır. Togan; Türk dilinin yanı sıra, İslâmiyetin de Türk milletinin kültürü, yaşayışı, varlığı üzerindeki büyük ve müspet tesirini erken yaşlardan itibaren hem bizzat müşahade etmiş, hem de bir tarihçi olarak bu tesiri tespit ve ifade etmiştir.

Bolşevik ihtilali ile birlikte toprağa dayalı muhtariyet mücadelesine başlayan, yazdığı parti programlarında ve Afgan hanı için kaleme aldığı raporda iktisadî yapının ağırlıklı önemini ön plana çıkaran Togan; Türkiye'ye geldikten sonra, Bolşeviklerin uyguladığı alfabe ve dil siyasetinin vahim tesirlerini ve neticelerini çok iyi görmüş ve bu konuda çok sayıda makale yazmış, Türkiye'ye ve diğer Türk topluluklarını uarmaya çalışmıştır. *Türklüğün Mukadderatı Üzerine* adlı kitabının büyük kısmı bu konuya ayrılmıştır. Bu konuda çok sayıda makale yazan Togan, Türk dilinin ehemmiyetine dikkat çeker:

Türkiye Türkleri merhum Şinasi ile başlanan ve Atatürk zamanında hızını alan millî edebî Türk dili yaratma hareketinde şuurlu ve bu hususta pek titiz olduklarından millî dilin istiklâline memleketin siyasî ve iktisadî istiklâline olduğu kadar itina gösterecekleri, Türk dilinin kuvvet ve kudretine, millî ordunun kuvvet ve satvetine karşı gösterdikleri kadar uyanıklıkla ehemmiyet verecekleri şüphesizdir. Bugünlerde devam etmekte olan dil kurultayında dinlediğimiz nutuklar aydınlarımızın bu millî derdi ne kadar derinden anladıklarına şüphe bırakmamaktadır. Söylenen nutuklarda ancak iç duyguların, hayatî ihtiyaçlarımızı anlama ruhunun hâkim olduğunu görmekle bahtiyarız. Türkiye, Türklüğün ve Türkçenin sağlam kalan esas istihkâmı olduğu gibi, bugün Çin Türkistanında ora Türkçesince yapılmakta olan neşriyat, Nankinde Hacı Yakub Yusufî tarafından neşrolunmakta olan «Edebiyat» ve «Yaşlar Bilimi» (Gençler Bilgisi) ve «Türkistan Medeniyeti» mecmuaları da Türkiye'deki dil ıslahatının Asyanın uzak köşelerindeki Türklerce derin bir sempati ile karşılanmakta olduğunu göstermektedir. Ancak dil ıslahatında batı Türk halk diline girmiş veyahut diğer Türk dilleriyle müşterek bir tarihî kültür mirası olarak yerleşmiş Arapça ve Farsça kelimelere dokunulmamalıdır.

262

²⁶² Togan. A.g.e. (1997). s.52-53. Maalesef Togan'ın son cümlede yapmış olduğu ikaz dikkate alınmamış, dilimize yerleşmiş ve müşterek kültür mirası olan kelimeler yok edilmiş, Türkçenin zenginliği ve ifade gücü zayıflamıştır. Togan'ın kitabında yer alan makale 1967 yılında yayınlanmıştır. O yıllar Komünist Rusya (SSCB) güdümündeki Doğu Bloğu ile Batı Bloğu arasında yaşanan Soğuk Savaş yıllarıdır. Komünist/Marksist ideoloji etkisindeki bazı Türk aydınları(?) ve gazeteciler Türkçenin bu şekilde fakirleştirilmesi, devrik cümle kullanımı, Türkiye dışındaki Türk halkları üzerinde Rusya'nın

Togan, İslâmiyete dair ilk ve temel bilgileri aile çevresinden almıştır. Bilhassa, annesinden ve Mollagül Divane adlı dervişten dinlediği ve çoğunu ezberlediği tasavvufi şiirler sayesinde, Ahmed Yesevî'den gelen İslâm anlayışını erken yaşlarda öğrenmiş ve sevmiştir. Başta kendi muhitinini, daha sonra Rus hakimiyetindeki Türk halklarının farklı dil, din, ırk, kültür baskısına asırlarca büyük bir başarı ile direnebilmelerini sağlayan temel unsurun İslâm inancı ve kültürü olduğunu görmüştür. Katanov'un bu konuya dair Togan'a söylediği şu söz bu konudaki fikirlerini pekiştirmiştir: *“Benim muhitim İslâmiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitinde de yabancı kaldık, sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrük olmalısın.”*²⁶³ Togan'ın, İslâmiyetin Türkler üzerindeki tesirine dair fikirlerini Kur'an ve Türkler adlı kitaptan aktaralım:

Kur'an Türklerle, kendi askerî ve devlet idaresi sistemlerini değiştirmeksizin, tecrübelerini kullanarak hâkimiyetlerini Asya'nın geniş bozkır ve dağlık mıntıkasında kurmalarına ve böylece İslâmiyetin Sasanî, Bizans ve Hazar ülkelerine yayılmasına yardımcı olmalarına imkân vermiştir. Kur'an, Türklerle tek bir düşünce sistemi ve tek bir edebî dil kazandırmıştır. Türklerin başlıca kültürel mirası, İslâmî devre aittir. Türkler bazı İslâm kavimlerini, çoğunlukla müfrit İslâm öncesi kültürlerin hasretini çekme hastalığından kurtardılar.²⁶⁴

Bütün Türk tarihinde İslâmiyet kadar tekmil mukadderatımız üzerinde müessir bir kuvvet görülmemiş ve İslâmiyetin mukadderatı üzerinde Araplardan sonra hiçbir millet Türkler kadar müessir olmamıştır. Anadolu'ya gelen Selçuklular, sayıları pek az olan Osmanlılar ancak İslâmiyet sayesinde Bizans medeniyetine karşı koyup kendi milliyetlerini muhafaza edebildiler.

Müslüman Türkler Önasya'da şimdiki Türkiye'yi yarattıkları vakit Doğu Avrupa'ya Peçeneklerle Uz, yâni Oğuzlar da gelmişlerdi. 11. Asrın ortasında Peçeneklerin sayısı 800000 (ev yahut nüfus), Uzlar 600000 sayıldıkları halde bunlardan şimdi bir avuç Gagauzdan başka hiçbir şey kalmadı. Daha Avrupa'ya gelişlerinde bir asır sonra bunlar Hristiyanlığı kabul ederek şimdiki Doğu Avrupa slavlarına katıldılar. En çokları da şimdiki Ukrayna milletini teşkil ettiler. Çünkü İslâmiyet gibi bir dayançları yoktu. Şamanî idiler, hemen hristiyan propagandasına kapılıverdiler. Burada İstanbul'da kıymetli kütüphanesinden istifâde ettiğimiz Prof. Katanov şamanlıktan hristiyanlığa geçmişti. Kendi kavmi hakkında bana: «Bitiyorlar, keşki islâmiyet gibi bir dayançımız olsaydı, bitmezdik» demişti ve zengin kütüphanesini hiç olmazsa bundan Türkler istifâde etsin diye Türkiye'ye satmıştı. Biz Türkler yalnız islam devrinde kültür itibâriyle birleşmiş, fikren yeknesak ve mütecanis, bir millet olduk. Yalnız o sayede Osmanlı devleti kurulabildi ve yalnız müslümanlık devrinde tarihte kütle halinde müsbet bir yol oynıyabildik. Budizm, hristiyanlık manihailik bizi hiçbir zaman, hattâ küçük mikyasta

propaganda ve menfî çabalarının tesirinde kalmış, Togan da meselenin ehemmiyetini müdrük biri olarak bu konuda gazete-dergi yazıları ve konferanslarla mücadele etmeye çalışmıştır.

²⁶³ Togan, A.g.e. s. 89-90

²⁶⁴ Togan, Z. V. (1971). *Kur'an ve Türkler*. İstanbul: Kayı Yayınları. s. 24

olsa dahi medeniyet hususunda organize edememişti. Diğer taraftan Araplardan sonra islâmiyetin mukadde[r]atı üzerinde müessir Türklerdir dedim. Çünkü Türkler bu dini 10. Asırdan sonra ve Moğallar devrinde milyonlarca ahali şeklinde kabul etmiş olmasalar, Gazneli Mahmut ve diğer Türk sülâleleri onu Hindistan'da yaymamış olsalardı bu din hiç bir zaman cihanşümül bir din şeklini alamıyacak [idi] (...).²⁶⁵

Görüldüğü gibi Togan, İslâmiyetin Türk tarihi ve medeniyeti üzerindeki birleştirici, kurucu ve koruyucu tesirlerini müşahhas örneklerle izah eder. İçinde doğup büyüdüğü çevre ve daha sonra ilmî ve askerî sebeplerle gezip gördüğü Türk bölgeleri de bu tesirleri bizzat müşahade etmesini sağlamıştır.

²⁶⁵ Togan. A.g.e. s. 57-58

3.6 TOGAN'IN TARİH GÖRÜŞÜ

Togan Rusya'da iken hem ilim hem eylem adamıdır. Rusya'daki istiklâl mücadelesini kaybedip Türkiye'ye geldikten sonra da hem ilmî çalışmalarını sürdürmüş, hem de hem bir mefkûre adamı olarak Türk ve İslâm âleminin mukadderatına dair kaygılarını ve yapılması gerekenleri her fırsatta dile getirmiştir.

Hâtıralar'ının ilk sayfasında “(...) bu dağ ve yaylalardaki çok mütevazi görünen hayatımız, bilhassa onun tarihteki cilvelerinin, küçüklüğümde dinlediğim, hâtıralarda yaşayan yankıları, bu çevreye mensup olanları her türlü maceralara atacak, Türk ve İslam âleminin bugününe ve geleceğine ait planlar ardına düşmeye sevkedecek mahiyette idi. Bunları düşününce, hayatım, halkın içinde yaşayan bu tarihî hâtıraların bir mantıkî neticesi olarak kabul edilebilir.”²⁶⁶ diyen Togan'ın, vefatından üç sene önce (1967'de) Son Havadis gazetesinde yayınlanan bir dizi makalesinin başlığı “*Türk Milletinin mukadderatı ile ilgili bazı meseleler*”dir. Bu makalelerin ilk cümlesinde “*Türk Milletinin tarihi ile uğraşırken, ancak onun bugünkü hayatî meselelerini anlamak maksadiyle uğraşmışımdır.*”²⁶⁷ der. Bu ve benzeri makalelerinin yer aldığı kitabın adı da *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*'dir. Bunlar bize Togan'ın tarihle ilgilenmesinin maksat ve motivasyonunu gösterir.

Togan Türk tarihi üzerinde çalışmış, Türk tarihindeki tekâmül ve devamlılığa dikkat çekmiş, Türk tarihinin seyrine bakışını *Umumî Türk Tarihine Giriş* kitabının Önsöz'ünde kısaca şöyle özetlemiştir:

Türk milletinin mühim bir kısmı sonraki asırlarda mamur yerlerde yerleşmiş ise de eskiden ekseriyeti bozkır ve dağları çok temelli kültür hayatı kurmaya elverişli ovalan az ülkelerde yaşamış olduğundan bu milletin tarihî mukadderatına «Step'in cihangir barbarları tarihi» nazariyle bakmak âdet olmuştur. Bu bakışa dayanan yanlışlar sayısızdır (...). Ben ise 1911 yılında başlayan 35 senelik çalışmalarımda Türk tarihinin iç tekâmülünün çadır hayatının gelişmesine münhasır kalmadığını, öteden beri Ortaasya'nın kültür sahalarında yaşayıp gelen Türklerin bulunduğunu, bunların muhtelif devirlerde vücut bulan siyasî teşekküllerde müsbet tesiri olduğunu, bozkır devletlerinin ruhunu bunlar teşkil ettiğini aydınlatmak için uğraştım. **Bence Türk tarihinin tarihî devirlerdeki iç tekâmül safhaları, Yunan, Roma, Mısır, Hind ve Çin'de olduğu gibi, büyük medeniyet hamlelerini arzetmediği halde, göze az çarpan dönüm devirleri, uzun olmakla beraber yine tedricî tekâmülü belirtir.** (...) Bütün bunlar Türklerin uzun asırlar zarfında tahavvüller geçire geçire mütemadiyen yaşayan bir devlet idare kadrosunu, ilk nazarda dağınık görülen muhtelif devir sülâleleri arasında genetik bağlılığın bulunduğunu gösterir. Bununla beraber **Türkler 16 ncı asırdan önce daimî ilerleme safhalarını arzedilen tarihlerinde komşu kavimlerin tesirlerine maruz**

²⁶⁶ Togan. A.g.e. (2012). s. 1

²⁶⁷ Togan. A.g.e. (1977). s. 9

kalmışlardır; fakat kendileri de hâkimiyetlerine temel olan değişmez zaman ve kıymet mefhumlarını (takvimler ve külçe para hesaplarını) bilmişler, ölçüler sistemine, bünyelerinde daima çekirdek halinde yaşayan elâstik devlet idaresi ve ordu teşkilâtı taslağına malik olmuşlar ve bu yolla teşkilâtçı hâkim bir millet sıfatıyla komşu medenî kavimler üzerinde yalnız siyasi değil, içtimai ve iktisadî sahalarda dahi geniş tesirler icra etmişlerdir. Komşu medenî kavimlerin, meselâ Çinlilerin ve İranîlerin yerleşik, yarıyerleşik ve göçebe Türk camiaları üzerindeki tesirleri çoğunca teferruata münhasır kaldığı halde, Türklerin ötekiler üzerindeki tesirlerinin külliyata ait olduğu da ayrıca kaydedilmesi icabeden bir keyfiyettir. Böylece Türkler eski dünyanın muhtelif kavim ve ülkelerini birbirine kavuşturarak medeniyet tarihinde müsbet rol oynamışlar, bir çok kavimlerde ath orduların teşkil edilmesine, feodal teşkilâtının umumî şekil almasına, komşu kavimlerin Buddizm ve İslâmiyet gibi «millî» dinlerinin «cihanşümûl» dinler şeklini alıp Orta ve Doğuasya kıtalarında yayılmalarına sebep olmuşlardır. Türklerin Önyasyada yerleşmelerinin yalnız Bizansla mücadele mahsulü olmayıp, Ortaasya nüfus artıklığının çok eskiden başlayan tabii akımının teressüp mahsulü olduğu da isbat olunur bir davadır.²⁶⁸

Bu ifadelerde dikkatimiz çeken hususlar, Türk tarihinin yönetim ve devlet olarak devamlılığı, komşu medenî kavimlerin “*teferruata münhasır*” tesirlerine maruz kaldığı halde, onlar üzerinde “*külliyata ait*” tesirleri olduğu, eski dünyanın muhtelif kavimlerini birbirine kavuşturarak medeniyet tarihinde müsbet rol oynamış olduğudur.

Togan’ın tarih ilmine, kapsamı ve usûlüne, felsefesine dair düşünceleri, bütün halinde *Tarihte Usûl* adlı eserinde yer alır. Togan’ın tarih görüşü, *tarihi* nasıl tanımladığına bağlıdır. Ona göre *hadiselerin seyriinden, hatta madde ve eşyanın mazi ve halinden bahseden her yazı ve her hikâyeye tarihtir*. Fakat onun için tarih daha ziyade *insaniyetin veyahut milletlerin tarihi, bu itibarla içtimaî bünyenin âzası olmak itibariyle insanlığın fiil ve fikirlerinin inkişafını takip eden bilgidir*. Tarih, toplumun sosyal ve siyasi bünyeler teşkil ederek gelişmesinde fertler ve cemaatler tarafından yapılanlar ve ortaya atılan fikirleri ve bunların neticesi olarak oluşan hadiseleri araştırır. “*Tarih bu vakaların maddî ve manevî sebeplerini ve sebepleriyle vakalar arasındaki münasebetleri araştırıp tayin eder.*”²⁶⁹

Tarihi, yazılış tarzları bakımından “1) Rivayetçi, yahut naklî, 2) Öğretici, yahut şe’nî, 3) Nedenneasilci, yahut tekevvünî ve 4) İçtimaî tarih yazışı” şeklinde dört maddede açıklayan Togan, bunlardan *nedennasilci* tarzı benimsediğini söyler ve bu tarzı kısaca şöyle özetler:

²⁶⁸ Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk tarihine giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları. s. IV-V. (Metindeki vurgular bize aittir.)

²⁶⁹ Togan. A.g.e. (1985). s. 2

Nedennasılıcı, yani hadiselerle karşı her vakit «neden ve nasıl böyle oldu?» sualini vaz ederek araştırmacı, g n t que, arapça karşılığı ile de «tekev n », usule göre yazılan tarih ise tarihi vakatları, beşer hayatındaki tekâmül safhalarını ve bilhassa onları doğuran sebepleri araştırarak tavsif etmeyi gaye edinir ki, bizim tarihte usul derslerimizde başlıca bahis mevzuu edeceğiz tarih yazış tarzı budur.²⁷⁰ (...)

G. Monod: "Beşer faaliyet ve tasavvurlarının taakkub, inkişaf ve, bağlılık nisbeti bakımından tecellilerin heyeti mecmuası"dır diye tarif ediyor. Fakat E. Bernheimin tarifi daha şumull d r (...). Bernheime göre: "**Tarih ilmi, insanların zaman ve mekan çerçevesinde husule getirdikleri tekamül hadiselerini, bunların ma'şeri (i ti[m]a'î) bir v cud n ferdleri ve toplu lukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde, bu ma'şeri hayatta mevzuu bahis ayrı hallerdeki rol ve ehemmiyetleri tayin ve tesbit edilen psiko-fizik amillerin teşkil ettiği illi bağlılıklar çerçevesinde, tecelli eylemeleri itibariyle tetkik ve tasvir eder.**" (...) [B]u tarif muasır medenî milletlerin yüksek mekteplerinde talebeye anlatılan umumî bir tariftir.²⁷¹

Bu mülahazalarla ben Ber[n]heim'in tarih ilmi tarifini şu şekilde tadil ediyorum: "**Tarih ilmi insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül h diselerini, bunların şuursuz iptida'î hallerinde, tabiat esirleri yahut m şeri bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde tecelli eylemeleri itibariyle; ve m şeri hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tesbit edilen psiko fizik âmillerin teşkil ettiği ill  bağlılıklar çerçevesinde tetkik tasvir eder.**"²⁷²

Togan daha sonra tarih ilminin ve tarih öğrenmenin faydasını anlatır. Ona göre tarihin faydası *bir insan muhitinin tarihini öğrenmek, insanın kendisini ve mensup olduğu toplumu öğrenmesi ve anlaması demektir. Tarih bize  ağdaş hayattı geçmiş hayatın gelişimi olarak yakından anlatır, hatta gelecek hakkında düşünmeyi de mümkün kılar. Genel tarih, sosyoloji ve iktisat tarihi gibi ilimlerin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, tabi  ilimlerin bazı zor meselelerini de halletmeğe yardım etmiştir.*

Tarih ilminin kıymet ve mahiyetini anlayan, onu rasyonel ve metodik bir surette vesaik üzerinde işleyip bu yolda kendi mesaisini diğer milletlere de tanıtabilen milletler reşid ve olgun milletlerdir. Tarih tetkikinde kemale ermek milletlerin ve cemiyetlerin kemalini ölçmekte mi'yar olmuştur. Cahil cemiyetlerce tarih hiçtir. Bu yüzdendir ki bizim eski din  lemasının çok geri kalanları tarihi hiçe saymışlardır. Onlarca tarih ilim değildir. Ve bu sebeple tarih medreselere girmemiştir. Fakat medeniyet ilerledikçe daha fazla anlaşılır olmuştur. Tarih öğrenmek, insanların gündelik hayatında bile mühim yer almalıdır. (...) Hakikaten tarihi yaşadığımız güne kadar getirerek öğrenmemek büyük bir hatadır. Tarihi asla  ğrenmeyip onu ihmal etmek ise cehalet ve hamakatin en bariz tecellisi demek olur.²⁷³

Togan,    bölümden oluşan *Tarihte Usûl*' n   nc  bölümünü Tarih Felsefesi'ne ayırmıştır. İlk iki bölümde *Tarihin Mevzuu ve Sahası* ile *Metod Bilgisi*

²⁷⁰ Togan. A.g.e. s. 3-4

²⁷¹ Togan. A.g.e. s. 7-8

²⁷² Togan. A.g.e. s. 13. Vurgu Togan'a aittir.

²⁷³ Togan. A.g.e. s. 18-19

anlatılmış, üçüncü ve son bölümde ise Tarih Felsefesi'ne dair nazariyeleri incelenmiş, Garp ve bilhassa Şark'ta *Tarih Telâkkileri* hakkında bilgiler verilmiştir.

[B]eşerî tarihin gayesi [], beşeriyetin maddî ve manevî hayatını öğrenmektir. Kendi hayatımızı ve bugünkü vaziyeti muhakemede bile fikirler muhtelifdir. O halde tarih için de öyle olmak icap eder. İşte bu sebeple çeşit çeşit **tarih felsefesi** doğmuştur. Kendi hayatımızı tetkik ederken görüyoruz, ki mukadderatımız üzerinde esas itibarıyla, iki şey müessir olmaktadır. Bir taraftan ihtiyacımıza tetabuk eden ve yahut bilâkis onlara aykırı gelen haricî ahval ve şerait, diğer taraftan da şahsî ve maşerî seciyemiz. Camialarda da bu hal vakidir. Umumî şerait, meselâ zelzeleler, feyezanlar, harpler ve vebâlar, iklim değişmesi gibi tabîî hadiseler ile beraber ferdî yahut maşerî seciye, insaniyetin iç müessir kuvvetleri insanların mukadderatında kat'i olarak müessir olmuştur.

Maruf erlerin (kahramanların) ve dehâların da tesiri vardır. Fakat hayat onlara bağlı değildir. Bu gibi erler olmasa dahi tarihin gidişi bazı, a'râz farklarıyla, yine aynı istikamette başkaları tarafından idame ettirilmiş bulunacaktı. Tarih beşeriyetin bir tercümeihali ve ruhiyatı gibidir. İnsan bizzarure kendisinin sebep-i vücudunu düşünür. Bunlar tarih öğrenmesinde de in'ikâs eder. Onun için de tarih muhtelif feylosofların nazariyatı tatbikte esas ittihaz edilmiş ve edilmektedir.

Muhtelif tarih felsefesi nazariyelerini Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu 1946 yılında çıkan *Metodoloji* ve 1947 de çıkan *İçtimaiyat* ve Hilmi Ziya Ülken²⁷⁴ *İçtimai doktrinler* nam kitaplarında toplanmış bulunmaktadır.

Biz burada da Tarih felsefesi nazariyelerinden ancak maruf olan bir kaçını alıyoruz. Onlar 1) teokratik ve dualist tarih telâkkisi, 2) materyalist telâkki, 3) pozitivist tarih telâkkisi, 4) idealist tarih telâkkisi, 5) ekspressionist ve 6) nihayet hümaniteci²⁷⁵ tarih telâkkisi.²⁷⁶

²⁷⁴ Ülken, *Bir tarih felsefesi mümkün müdür?* başlıklı bölümde, çeşitli tarih felsefesi anlayışlarını değerlendirdikten sonra kendi görüşünü şöyle özetler: “[Tarih], tarafımızdan keşfedilen bir saha olmaktan ziyade, yaratılan ve icat edilen bir âlemdir. Başka tabirle bizim actual oluş kudretimizin yarattığı bir kıymettir ki, malzemesini artık olup bitmiş olan ve tekrar edilemeyen vakalar teşkil eder, her an elimizden kaçan fânî oluşumuzu, devam eden bir varlık haline koymak için bütün bu olmuş vakaları yeni oluşlar veya mazi içinde bir haller cereyanı şeklinde diriltir; böylece mânevi varlığımızın muhtaç olduğu devamlılığı, aynılığı ve tekrarı ona kazandırır. Buna biz tarih şuuru diyoruz. Varlığımızın en kuvvetli tarafını orada buluyoruz. Fakat yaratılmış bir kıymet olan tarihî oluş şuuru ile keşfedilmiş bir gerçek olan tarihî olmuşlar arasındaki farkı ve münasebetleri belirtmeden bir tarih felsefesi kurmanın imkânsız olduğunu da unutmamalıdır. (...) [B]u kıymet inşası, varlığımızın yaşamakta olan hali vasıtasıyla bütün yaşanmış hallerini canlandırmadan ibaret olduğu için; bir taraftan objektif yaşanmış ve olmuş vesikalara, diğer taraftan halen yaşayan ve olmakta olan insanî varlığımıza dayanmaktadır; her iki bakımdan da gerçek ve objektiftir. Hâsılı, zamanı bir bohçanın açılışı haline getiren virtualiste felsefeyle, tekrar edilemeyen vakalarda zaruret ve tekrar vasıfları araştıran cereyanla, maziye yaratıcı ve hür bir kuvvet hazinesi sayan görüşle bir tarih felsefesi mümkün görünmüyor; fakat madde ve hayat sahasında olduğu gibi, hatta daha ziyade şuurlu varlıklar sahasında actual oluşun yaratıcı kudreti sayesinde inşa edilmiş bir tarih şuuru ve onun insanî varlığa ait olan bu kıymet inşası üzerinde düşünmekten ibaret bir tarih felsefesi, bize daima mümkün görünüyor.” Ülken'in bu ifadeleri ve konuyla ilgili diğer yazılarındaki görüşlerin Togan tarafından okunduğunu ve onun tarih anlayışı üzerinde etkili olduğunu düşünebiliriz. Kaynak: Ülken, Hilmi Ziya. (2008). *Millet ve tarih şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 241-242. (Bu eserin ilk baskısı 1948 yılında yapılmıştır.)

²⁷⁵ Humanitarian

²⁷⁶ Togan. A.g.e. (1985). s. 135-136

Togan bu tarih felsefesi nazariyelerini tek tek ele alır ve açıklar. Bunlardan bilhassa, Herder²⁷⁷ ve Lotze²⁷⁸ tarafından geliştirilmiş olan “*hümaniteci tarih telâkkisi*” üzerinde durur. Bu nazariyeye dair açıklamaları, Togan’ın tarih ve medeniyet anlayışını anlamamız bakımından önemlidir. *Hümaniteci* olarak adlandırılan bu görüşe göre; “*Tarihçi tek taraflı olan idealist yahut materyalist tarihçilerden daha geniş fikir ve esaslara dayanmaktadır. Buna göre, tabiat kanunlarının mekanizması, varlıkların iç müessir kuvvetlerinin fiziki, kimyevi ve biyolojik nevilere çeşitli ve devamlı aksülamellerle yaşattıkları karşılıklı muazzam tesirler sisteminin husule gelme şekli ibarettir.*”

İdealizmle materyalizmi birleştiren bu görüşün temelinde *insaniyet* ve “*şuurlu fail hakim insan*” fikri vardır. “*İnsan tabiat üzerinde hâkim olmak için yaratılmıştır; ferdler, milletler ve ırkların üzerinde hâkim olan bir insaniyet vardır; tabiat ile karşı karşıya bulunan da kül halinde olan bu insaniyettir. Kültürler, ne kadar muhtelif olursa olsun, bunlar üzerinde şuurlu tek bir fail hakim bulunmaktadır: insan. Binaenaleyh beşeriyetin hayatı, ayrı ülkelerin tarihi, ayrı kavim ve devletlerin tarihi olarak öğrenildiği halde, bunlar ancak tek insanın harekâtı, efkârı, fiilleri telakki olunmalı ve onlarda tek bir insan medeniyeti, idesi aranmalıdır.*” Milletlerin hayatındaki çok çeşitli tezahürler, bütün insanlığın ortak bir ideale doğru yürümekte olduğunu göstermektedir. Farklılıkların, çeşitliliğin ayrışma ve çatışma sebebi haline geldiği günümüz dünyası için, bunları ortak insanlık idealinin kaynağı ve zenginliği gibi görülmesi bu düşüncenin dikkat çekici ve değerli bir özelliğidir.

Hümanitecilik, Rönesans’ın hümanizmi değildir. “*Tarihte hümanitecilik insanın temayülleri, biri diğerine mütemadiyen değişen karşılıklı tesirlerde bulunurken, yalnız kendisini ihata eden tabiatla değil, yine her vakit mevcut bulunan medenî münasebetlerle birlikte inkişaf ettiğini ileri süren nazariyedir.*”

Beşer tarihinde iktisadi amillerle izah olunamayan pek çok hadiseler, umumi **insaniyetin** tabî ve medenî âmillere müvazi tesir eden **iç müessir kuvvetleri**’nin tesiriyle izah ediliyor. (...) [K]esin nazariyelerin ve sivrilmiş felsefe sistemlerinin hiçbirisinin tesirinde kalmayıp hadisat karşısında bitaraf kalmak isteyen tarihçiler için kabule şayan olan geniş ve ihatalı tarih telâkkisi budur. (...)

1) Evvelâ iktisadın, tarihteki rolünü[n,] tesbiti nisbeten kolay en büyük amil olduğu muhakkaktır. Muayyen ticaret usullerinin de büyük rolleri görülüyor. Mesela 17. inci asırda ticareti devletleştirmek ve hazineleri çoğaltmak, ihracatı artırıp ithalatı azaltmak,

²⁷⁷ Johann Gottfried Herder (1744-1803) Alman filozof, teolog, şair, edebiyat eleştirmeni.

²⁷⁸ Rudolf Hermann Lotze (1817-1881). Alman filozof.

memlekete altın ve gümüş getirmek, fakat harice çıkarmamak şeklinde görülen merkantilizmin, yalnız İngiltere'de değil, tekmil Avrupa'da tesiri malûmdur. Aynı merkantilizmin 10-11. [] asırda Buhara ve Hive'nin, daha doğrusu eski Soğdların ve Horezmlilerin ticaretinde, esas olmuş olduğu ve oranın hayatı üzerinde büyük bir tesir icra etmiş bulunduğu görülüyor. Bunun gibi, 16. [] asrın başında deniz ticaretinin inkişafı ve bunun efkâr ve zihinler üzerindeki tesiri bir çok kavimlerin tarihinde mühim değişiklikler yaratmıştır; kara ticaretine bağlı bulunan İslâm memleke[t]lerinin medeniyetçe sukutunun, hattâ İranda sünnilîğin yerine şî'iliğin hakim vaziyete geçmesinin bunun tesiri ile husûle geldiği malûmdur.

2) Diğer taraftan kültür sahasında elde edilen bazı kaideler de şimdi beşeriyet tarihine ait tetkiklerde umde olabiliyor. (...) İctimaî hayat ve kültür muhakkak ki, yalnız müessir âmillerin mahsulü değil, aynı zamanda kendisi de müessir olan bir âmildir. (...) Zamanımızda endüstri, makine ve teknik, asrî vesaiti nakliye, matbuat sinema ve radyoların, havacılığın ve propagandanın beşer hayatı üzerindeki tesirleri muhakkaktır.

Mamafih hayat üzerine müessir olmak manasiyle bu gibi âmiller beşer hayatının tenevvüü karşısında pek mahdut kalıyor. Zamanımızda mücadele halinde bulunan o ideolojiler, beşeriyetin hayatını alt üst etmektedir. Bunlardan her birinin arkasında (...) siyasî ve iktisadî menfaatler gizlenmektedir. Toplu olarak bakılırsa iktisadiyata ide karışıyor. İdeler de iktisadî menfaatleri, ihtirasları gizliyen bir maske rolünü oynuyorlar. Tarihte müessir olan büyük âmillere nedir? Bu soruların cevabını, bilhassa son iki cihan harbinden öğrenmek mümkündür.²⁷⁹

Togan, *hümaniteci* görüşü benimsemesine rağmen, diğer teorilerin de yerine göre, gereken durumlarda kullanılabileceğini söyler. Vakaları öğrenirken, yukarıda tanımlanan teorilerden hiç birine kapılmamalı; “*her devir ve her ayrı vaka hakkında bunlardan bir veya bir kaçının müessir amiller sıfatıyla gösterdiği hususiyetleri düşünerek çalışılmalıdır.*”

Şu sözler, Togan'ın tarih görüşünü en iyi açıklayan ifadelerdir: “*Şahsen ben tarihî hadiselerde en çok tabî ve iktisadî amillerin ve bizzat beşer hayatının kendisinin müessir olduğuna kanî bulunuyorum ve bununla beraber ruhî âmilleri de müstakil müessir âmil olarak tanıyorum.*²⁸⁰ Tarih tetkikinde en iyi yol, bu hususlarda tam bir şekilde bitaraf bulunarak hâdiselerin hangilerinde ne gibi âmillerin müessir bulunduğunu hiç bir kabî fikire tâbi kalmayıp tesbit etmeğe çalışmaktır.”

“*İslâm Şarkında Tarih Telâkkileri*” başlığı altında, İslâm alimleri ve mütefekkirlerinin tarihe bakışına dair örnekler veren ve açıklamalar yapan Togan, bilhassa Bîrûnî ve İbn Haldun'un fikirleri üzerinde durur. Bîrûnî ile ilgili şu yorumu yapar: “*Tabî ve iktisadî âmillere bu kadar yer ayıran El - Birûni muasır pozitivist ve materyalistlerin mübeşşiri sayılabilir. Fakat o medeniyetlerin inkişafında bizzat insanın*

²⁷⁹ Togan. A.g.e. (1985). s. 142-145

²⁸⁰ Vurgu ve italik bize aittir.

kendisinin ve onun tarafından yaradılan hayatın da âmil olduğuna inandığından muasır hümanitecilere; büyük bir idealist olması itibarile de muasır idealistlere takaddüm eden bir mütefekkiridir.”²⁸¹ Batı’da geliştirildiğini, Batı’ya ait olduğunu düşündüğümüz teorilerin çok daha erken tarihlerde Türk/İslâm dünyasındaki örneklerini ortaya koyması Togan’ın tarihçiliğinin ve tarih görüşünün dikkat çekici yönlerindedir.

Tarih felsefesini ve usulünü müstakil bir mevzu olarak ele alıp inceleyen yegane İslâm alimi İbn Haldun’dur.²⁸² “[E]serlerinin, bilhassa zamanımızda, ilerliyen tetkiki ise, İbn Haldûn’un Avrupa’da zuhur eden birçok felsefi ve içtimai fikir ve nazariyelerin mübeşşiri olduğunu meydana çıkarmıştır. İbn Haldûn, tarihî tekâmül nazariyesi esasında tarih felsefesi kurmuş, cemiyetlerin muayyeniyeti, ferdlerin uzviyeti ile cemiyet ve devletlerin uzviyet birliğini ve medeniyetlerin zuhur, neş’et ve zevallerinde değişmez cycle’lerin biri diğerini takip eylemesi hakkındaki nazariyesini ortaya koymuştur.”²⁸³

Togan’a göre, İbn Haldun’un nazariyatının orijinal tarafı:

1) tarihte intikad ve ‘iliyet yolunu tutmuş ve bunda iktisadî ve coğrafi amillere yer ayırmış olması, insanı «bittabî’ medenî» ve «içtimaî hayatı zarurî» gördüğü halde, devletin dinle kaim olmadığı fikrini ileri sürerek, devlet idaresinde teokratizmi reddetmiş olması, 2) enerji kaynakları tabîî halinde bulunan unsur sıfatıyla göçebe unsura devletlerin ve medeniyetlerin teşekkülünde mühim rol atfetmesidir. İbn Haldûn dindar bir müslüman olduğu halde, dünyayı dinden ayırmayı bilmiş ve böyle düşünen bir müverrih «yüksek iman»[ın] en iyi tarifini yapmış, hayatı içtimaiye dinle kaimdir ve «şeriatsız siyaset olmaz» fikrinde olanların fikirlerini reddetmiş ve ayrı iki müessesese sıfatıyla, «saltanat» ile «hilafet» in vazifelerini anlatmıştır.²⁸⁴

İbn Haldun’un fikirlerine dair Togan’ın bir makalesi 1914 senesinde İstanbul’da *Bilgi* mecmuasında neşredilir. O yıllarda kendisi henüz Türkiye’ye gelmemiş, Rusya’da çalışmalarına devam etmektedir. Bu makale Türkiye’de çeşitli ilim ve fikir adamları tarafından okunur. Okuyanlardan biri de Atatürk’tür ve Togan Türkiye’ye geldikten sonra Atatürk’le görüşmesinde Atatürk bu makale hakkında kendisine aklına takılan bir konuyu sorar. Makaleyi okumuş ve üzerinde düşünmüş olduğu bellidir.²⁸⁵

Emine Öztürk, *Tarihçi Gözüyle Toplum ve Din* adıyla yayınlanmış olan ve iç sayfada daha doğru bir başlıkla *Milli İnşacı Tarihçilerimizden Zeki Velidi Togan’a göre Toplum ve Din* olarak adlandırılmış olan kitabının sonuç bölümünde Togan’ın tarihçiliğiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapar: “[O] tam da Peter Berger’in anladığı

²⁸¹ Togan. A.g.e. (1985). s. 151

²⁸² Togan. A.g.e. (1985). s. 157

²⁸³ Togan. A.g.e. (1985). s. 161-162

²⁸⁴ Togan. A.g.e. (1985). s. 163

²⁸⁵ Togan. A.g.e. (1985). s. XV

anlamda bir sosyal inşacıdır. Çünkü ona göre tarih sadece geçmişi bilmeye yaramaz. O zayıf zamanda günümüze ışık tutan bir aynadır. Bir toplum o aynada kendisini doğru görürse yani fazla ve eksik taraflarını tam olarak bilirse, ona göre hareket etme şansı doğacaktır. Ayrıca tarihlerini doğru bilen milletler geleceklerine doğru yön verebilirler İşte bu bağlamda Togan tam bir milli inşacıdır ve tam da Türk toplumunun kuruluş döneminde o toplumun kuruluşuna Tarihte Usul ve Umumi Türk Tarihine Giriş gibi çalışmalarlarıyla en ciddi katkıyı yapan tarihçidir.”²⁸⁶

3.7 TOGAN'IN MEDENİYET GÖRÜŞÜ

Togan'ın makale, mektup, rapor ve kitaplarının büyük kısmı -aynı zamanda siyasî mücadeleleri- doğrudan veya dolaylı olarak tarih ve medeniyete dair bilgi ve düşüncelerini ihtiva eder; bu konuda bize ipucu veya malzeme sağlar. Onun fikrî gelişimi ve yapısı, tabii olarak tarih ve medeniyet anlayışını da şekillendirir.

Çarlık Rusyası ve daha yakın tarihlerde Bolşevikler; Kazan'dan sonra çevredeki ve Asya'daki Türk bölgelerini işgal edip hakimiyetleri altına alırken tıpkı İngiltere, Fransa gibi Avrupa ülkelerinin sömürgeciliklerine gerekçe olarak ileri sürdükleri “*üstün medeniyete sahip olma; geri kalmış, az gelişmiş medeniyet üzerinde hakimiyet ve onları medenileştirme hak ve iddiası*” ile hareket etmişlerdi. Togan ilk bağımsızlık mücadelesine başlamasından, hayatının sonuna kadar bu konuda kafa yormuş, fikir üretmiş, bu iddialara cevap vermeye ve karşı koymaya çalışmıştır.

Togan'ın Türkiye'ye gelip yerleştiği yıllar ise, yeni bir devletin kuruluş dönemidir. Osmanlı yıkılmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Yeni devlet varlığını ve istikametini -birkaç asırdır peşinde olunan- “*batılılaşmak, çağdaş Batı Medeniyeti seviyesine yükselmek*” şeklinde belirlemiştir. Batı karşısında savaş ve toprak kaybıyla başlayan bu yöneliş esasen askerî ve siyasî ihtiyaçlardan doğmuştur.

Cumhuriyet'in ideologlarından olan Ziya Gökalp kültür ve medeniyet kavramlarını birbirinden ayırmış; kültürü millî, medeniyeti ise milletlerarası değerler ve müesseseler manzumesi olarak tanımlamıştır.²⁸⁷ Togan'ın görüşü de Gökalp'le aynı istikamettedir.

Doğu'nun ve Batı'nın gelişim ve etkileşim süreçlerini çok iyi bilen biri olan Togan; -tarih konusunda olduğu gibi- medeniyet kavramına bakış, Doğu-Batı medeniyetlerini mukayese ve değerlendirme hususlarında da objektif bakış açısına, bir ilim adamı yaklaşımına sahiptir. Batı medeniyeti Togan için esas olarak; silah ve diğer teknolojilerin, kılık kıyafet gibi şekle dair unsurların, takvimin, alfabenin, operanın vb. alınacağı bir AVM değil; *ilim zihniyeti, usûlü*²⁸⁸ *ve müesseseleri, ilim ve ilmî eser yaratma, bunları mümkün kılan siyasî yapı ve fikir hürriyeti* gibi temellerdir.

²⁸⁷ Gökalp, Ziya. (2013). *Hars ve medeniyet*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları. s. 21

²⁸⁸ Togan, *Tarihte Usûl* adlı eserini Fuad Köprülü'ye ithaf ederken kullandığı şu ifade dikkat çekicidir ve ilim usûlüne verdiği ehemmiyeti gösterir: “...Türk ilmini usûle kavuşturmak yolundaki mesailerinin takdir nişanesi olarak ithaf olunmuştur.”

Togan'ın medeniyete bakışını; Doğu ve Batı medeniyetlerinin izahına ve mukayesesine dair ilgilendiği ve etkilendiği çeşitli kişilerin görüşlerini ve kendi değerlendirmesini en derli toplu biçimde anlattığı, *Tarihte Usûl* adlı eserinin önsözünde görürüz. Togan burada Batı'nın Yunandan gelen *sürekli araştırma, kaderden ziyade kendine ve aklına güvenerek tabiat üzerinde hâkimiyet kurma çabası* içinde olduğunu, Doğu'nun ise "*huzur ve feragattan haz duyan murakabeci, esrarlı, son derece dindar, şuursuz, yaşanılan hayata geçici nazarile bakan ve halihazıra ancak, mazi ile ilgili olduğu ölçüde kıymet verebilen, kadere inanmış, tabiatı kendi haline bırakmış, pasif bir âlem*" olduğunu ifade eder.

Doğu-Batı medeniyetlerinin mukayeseli olarak değerlendirilmesine dair etkilenmiş olduğu ilim adamlarından Karl Jaspers'in fikirlerini şöyle özetler: "*Garbde hürriyet, şahsiyet ide'si, kategorilerin enginliği, berrak şuur; Şarkta varlığa hâkim olan istibdat şekli, tarihsizlik ve kararsızlık, cephe vuzuhsuzluğu, ruh ve fikrin kader zihniyeti içinde donması.*"²⁸⁹ Bundan sonra, Jaspers ve diğer Batılı ilim adamlarının fikirlerini değerlendirir:

1935 te müsteşriklerden Sir Denison Ross²⁹⁰, (ingiliz) ile H. H. Schaefer²⁹¹ (alman) in "Şark ve biz" mevzuu üzerinde verdiği konferanslarda ve 1947 de muasır felsefecilerden L. Brunschvicg²⁹² (fransız) ile zikri geçen K. Jaspers²⁹³ (alman) in, "Avrupa zihniyeti" namı altında neşrettikleri eserlerinde söylenen fikirleri ilaveten zikretmeliyim. Bu zevat tarafından serdedilen mütaleaların özü şudur: Avrupa zihniyeti Yunan riyazî ve tabiî ilimlerinin vaz ettikleri usullerle ve Xenophon'un akidelere dair tenkidi yazıları ile başlayan, uzun asırlar durakladıktan sonra, Rönesansla yenilenen bir zihniyettir. Kaynağı Yunan zekâsı, Roma cemiyet hayatı ve hukuku olan bu zihniyet ve ruh Garb aleminde akideleri, fikirleri türlü türlü kanaatleri biri birine çarpıştırıyor, bunda hayat buluyor, en acı tenkidlere göğüs geriyor, onlar sayesinde canlanıyor. Garb ruhu, hiç sükûn bulamıyan bir ruhtur. (...) Sir Denison Ross (...) Garbin fikir sahasında faikiyetinin artık ebedileşmiş olduğunu ileri sürmüş ve demiştir: «Şark bizden teknik ve metod öğreniyor; fakat onun bütün teşebbüslerine istikamet vermek, onun yaşadığı ülkelerin haritalarını çizmek, onun tarihine, bu günkü hayatına ve mesaisine kıymet biçmek daimi Garbin elinde kalacaktır. Lâtin alfabesini kabul eylemeleri şarklıların yalnız teknik değil, maneviyat sahasında dahi Batının rehberliği altında kalmalarını sağlayacaktır. Avrupa zihniyeti ve metodu Avrupalıların patentidir; şarklılardan münferid bazı şahsiyetlerin bunları kısmen yahut tam olarak benimsemesi bu vaziyeti değiştiremez.

²⁸⁹ Togan. A.g.e. (1985). s. 7-8

²⁹⁰ Edward Denison Ross (1871-1940). İngiliz müsteşrik.

²⁹¹ Hans Heinrich Schaefer (1896-1957). Alman müsteşrik. Berlin ve Göttingen üniversitelerinde hocalık yapmıştır.

²⁹² Léon Brunschvicg (1869-1944). Fransız filozof.

²⁹³ Karl Theodor Jaspers (1883-1969). Varoluşçu düşüncenin teorisyenlerinden Alman filozof ve psikiyatrist. Modern psikiyatri, din felsefesi, tarih felsefesi ve siyaset felsefesi üzerinde etkili olmuştur.

İşte Garb medeniyetinin mahiyeti, onun şümülü ve kudreti hakkında garblilerin fazla gurur ifade eden sözleri bunlardır. (...)

Garbin Şarka faikiyeti her halde böyle üç bin senelik bir mesele değil, o sadece deniz yoları keşfinin sağladığı Avrupa iktisadî ve siyasî faikiyetinin mahsulüdür. Garbin faikiyet âmilleri olarak zikrolunan hususiyetlerin çoğu ancak son beş asrın ve büyük keşiflerin doğurduğu ruhî bir halete irca edilmelidir, bu da Garbde hasıl olan «yaratma zihniyeti» (esprit de creation) ile Şarkta hasıl olan «aşağılık ruhu» (sentement d'inferiorité) den ibarettir. (...)

Fikrimce bir gün «garbli» ve «şarklı» medeniyet farkı kalmıyacak[tır]. (...) Millî camialara ayrılan Garbin medeniyet itibariyle bir kül, yine millî camialara ayrılan Şarkın da medeniyeti ayrı diğer bir kül teşkil edeceklerini zannetmem. Son beş asır zarfında Avrupa ile Asya arasında yer alan «yaradıcılık» ve «aşağılık» zihniyeti farkları bundan sonra da epey zaman devam edebilir. **Müterakki camia medeniyet yaratmanın kaidelerini kendisi vazeder, bunu yapamıyan camia ölüdür. Bu fikir pek yakın bir zamanda Şark Âleminin yegâne rehber şiar[ı] haline yükselecektir. (...)**

Bugün Garble Şark arasındaki farkın başlıca alâmeti yaradış zihniyeti ve aşağılık ruhu olduğuna göre, Şarkta asrî yaratma zihniyetinin mi'yarı ne olacağı bes bellidir; *müstakillen vücuda getirilen eser. (...)*

Diğer bir mikyas [d]a *dikkat*'tir. (...) Dikkat ırkî hususiyet değil, i'tiyad ve terbiye neticesidir; fakat dikkatsizliğe alışmış olan kavimlerde taammümü zaman ve ihtimam ister; islâm milletleri aldırış etmezler, dikkat ve itinanın ehemmiyeti hususunu takdirde geç kalır ve bunu yani nesillere hususi terbiye ile aşlamak çaresine girişmezlerse, bilhassa teknik ilimler sahasında, daima Garbin gerisinde kalacaklardır. Herhalde Garb sistemini benimsemenin başlıca mikyasları şimdi zikrettiğimiz [*«eser yaratmada istiklâl» ve «dikkat»* hususudur.²⁹⁴

Togan'a göre hem Birûnî hem Jaspers, “İslâm Âlemini medeniyeti bakımından Yunan, Roma ve Mısır ile birlikte tek bir «Ahl-u'l-mağrib», Hind ve Çini tek bir «Ahl-u'l-maşriq» olarak anmakta”dır, “İslâm Âleminin eski Yunandan ayrı düşmesi onun tereddi zamanında, dini medeniyetle birleştirme çağında husule gelmiştir.” Tarih boyunca Doğu'dan ileride/üstün olmayan Batı, coğrafi keşifler ve bunun sağladığı iktisadî başarı sayesinde bu üstünlüğe ancak son beş asırdır sahiptir. “Bir gün «garbli» ve «şarklı» medeniyet farkı kalmıyacak, Japonya Amerikaya nisbetle garbli, Fransa İspanyaya göre şarklı olacaktır. Bir Malezihalının, yahut bir Moğolun kültür itibariyle bir Almandan yahut bir Amerikalıdan farkı Avrupa ve Amerika milletlerinin kendi aralarındaki kültür farkları derecesine inecektir. Millî camialara ayrılan Garbin medeniyet itibariyle bir kül, yine millî camialara ayrılan Şarkın da medeniyeti ayrı diğer bir kül teşkil [etmeyecektir]”.

²⁹⁴ Togan. A.g.e. (1985). s. XVI-XXIII. Metindeki bazı cümleler vurgu amaçlı olarak bizim tarafımızdan koyu (bold) olarak işaretlenmiştir.

Hilmi Ziya Ülken de *Şark ve Garp* hakkındaki yazısında şu fikirleri ileri sürer: Rönesans'a kadar Şark ve Garp birbirinden çok farklı değil, birbirine benzeyen medeniyetlerdir, ayrılık Rönesans'tan sonra başlamıştır. Garp büyük sömürge siyasetiyle kapalı bir medeniyet olmaktan çıkmış, bütün dünyaya yayılmıştır. Artık Şark ve Garp'tan değil, bütün dünyayı kaplayan açık ve tek medeniyetle, kendi içine kapanmış eski medeniyetlerden bahsedilebilir. Garplılaşmak, kapalı medeniyetten açık medeniyete geçmek; rasyonel ve üniversal medeniyete katılmak demektir.²⁹⁵ Kitapları birbirine yakın yıllarda yayınlanmış²⁹⁶ olan Ülken'le Togan'ın benzer görüşleri paylaştıkları görülmektedir.

Togan'a göre, Batı'nın şu an sahip olduğu farkın/üstünlüğün ve Batı medeniyetini benimsemenin "mikyasları" (kriterleri) "*dikkat*" ve "*müstakil eser yaratma*"dır. Bu tespitlerden sonra Togan, "*Acaba biz yaratma zihniyetini böyle müstakillen ve dikkatle ikmal edilen ori[ji]nal eserler vücuda getirecek derecede ve geniş mikyasta benimseme işinde nasıl ve ne zaman muvaffak o[l]abiliriz?*"²⁹⁷ diye sorar. Togan'ın bu satırları yazdığı sıralarda Türkiye siyasî sistem olarak demokrasiye yeni geçmiştir. "*[İ]çtihad yollarının kapalı kalmasında başlıca âmil olan askerî idare sisteminden demokrasiye geçmek bu işi kolaylaştıracaktır. İdarede demokrasi sistemine, municipium'a, seçimli şehir ve vilayet idarelerine geçmek, 1863'ten sonraki çar Rusyasında olduğu gibi, Türkiyede de hayırlı neticeler verecek, içtimaî bünyemizi değiştirecek ilimde teşebbüs ve ictihad yoluna girmeyi temin edecektir.*"²⁹⁸ Bu konu üzerinde Ülken de benzer görüşlere sahiptir: "*Batı Roma'nın municipium'ları, Ortaçağın commune'leri, civitas'ları, 17'nci yüzyılın Guide'leri, Hanse'leri bu ilerleyen açık dünya medeniyetinin basamak taşlarıdır.*"²⁹⁹

Türk milletinin daima asker kalacağını ifade eden Togan, Türk milletinin bir defa devleti dinden ayırmış olduğunu, şimdi de devlet idaresini demokrat ve sivil yapacağını; bunun önünde artık hiç bir engel kalmamış olduğunu savunur. "*Türk milleti şuur ve iradesine kavuşmuştur ve artık bundan ayrılmıyacaktır. Fakat serbest iradeyi siyasi,*

²⁹⁵ Ülken. A.g.e. s. 15

²⁹⁶ Ülken'in kitabının ilk baskısı 1948'de, Togan'ınki ise 1950'de yapılmıştır.

²⁹⁷ Togan. A.g.e. s. XXIII-XXIV

²⁹⁸ Togan. A.g.e. s. XIV

²⁹⁹ Ülken. A.g.e. s. 17

içtimai hayatta olduğu gibi, ilmi hayatta da tatbik imkânı hâsıl olmakla iş bitmiyor, yaratma zihniyetini benimsemenin yolları ve çareleri tespit edilmelidir.”³⁰⁰

Togan, “yaratma zihniyeti”ni ihya etmenin yollarını da şöyle ifade eder: “1- Üstün ırk nazariyesinin butlanını ilme dayanarak telkin etmek; 2- Yaratmanın metodunu öğrenmeyi bir millî vazife yapmak; 3- İlmi faaliyetin kendisini bu ruhî ârizaları gidermekte faydalı olacak bir şekilde planlı yapmak.” Daha sonra da bilhassa ikinci ve üçüncü maddeleri izah eder. Yaratma zihniyeti ve dikkat lehine, aşağılık ruhu ve dikkatsizlik aleyhine mücadelede her şeyden evvel kendimizin şarklı olduğumuzu, aşağılık ruhunun, ârizî olmakla beraber, bir ciddî hastalık olduğunu ve bunun plânlı, sistematik tedaviye muhtaç olduğunu kabul etmemiz, şeklin kabulü ile zihniyeti benimseme meselesinin kendi kendiliğinden halledilivereceğine dair hüyalardan da kurtulmamız gerekmektedir. Aşağılık zihniyeti ise Doğu-Batı farkını ezeli bir keyfiyet olarak görmek ve Batı zihniyetini benimseme yollarını bulamamaktan beslenmektedir. Batılı Aryanî ırkın üstünlüğü fikrinden kurtulup kendi yaratma istidadımıza inandıktan sonra yapılması gereken iş “*ilmî faaliyetimizi, az yahut çok, zayıf yahut kuvvetli olsun, beynelmilel sahaya çıkarmayı mümkün kılmak, hatta bunu yüksek ilim müesseselerimiz için mecburi tutmak*”tır. Siyasî idare belki merkeziyetsizlik esasına kurulabilir; fakat ilmî sahadaki faaliyetin merkezî bir yapıda olması gerekir. Ancak bu; içtihadı karışmak, ferdi teşebbüslere engel olmak değildir, süratli ve planlı olmak için ve ilim tekniği bakımından yapılmalıdır, devlet bütçesinden idare olunan ilim müesseselerinde tatbik edilmelidir. Metod ve ilim tekniği bakımından yeknesaklık temin edilmeli, ilmî yayınlar beynelmilel ilim çevrelerinin tenkidine maruz tutulmalıdır. Bütün yayınların üç Batı dilinden birinde özeti hazırlanmalı, önemli eserlerin Batı dillerine tercümesi yapılmalıdır; “*çünkü ilmî hayatta içtihad kaynağı tenkidir ve ancak beynelmilel sahada insanların müşahedesine arzedilen mesainin milletler hayatında kıymeti vardır.*”

Bütün bu çalışmaların aynı zamanda açık kalple ve işbirliği içinde yapılması gerekir. Bu şekilde çalışmayan insanlar “*ilim muhiti yaratamazlar ve onların çevresinde ilimde «ârifler» zuhur edemez. Aşağılık ruhunun ilim ile uğraşanların her vakit karşılıklarına çıkacak en feci tezahürü de budur.*”³⁰¹

³⁰⁰ Togan. A.g.e. s. XXIV

³⁰¹ Togan. A.g.e. s. XXIV-XXIX

Böylece Togan, sadece Batı karşısındaki durumumuzu, fark ve noksanlarımızı tespit etmekle kalmaz; bu durumu değiştirmek, noksanlarımızı tamamlamak ve böylece Batı medeniyetinin mevcut seviyesine nasıl ulaşabileceğimizin yollarını da gösterir. Bu yolların temeli de; *evvelâ kendi hâlimizle objektif biçimde yüzleşmek ve aşağılık ruhundan kurtulmak, daha sonra plânlı programlı olarak, ferdî teşebbüse ve açık kalple işbirliğine dayalı, beynelmilel ilim çevrelerinin tenkîdine açık eserler vermek ve âriflerin zuhurunu sağlayacak ilim muhiti yaratmaktır*. Burada Togan'ın “ilim adamı” veya “âlim” kavramları yerine “ârif” kavramını kullanmış olması da dikkat çekicidir.

Bayraktar'ın görüşlerinden hareketle Yukarıdaki alıntılarda yer alan, Togan'ın dikkat çekici ve çok önemli görüşlerinden biri de şudur: “*Müterakki camia medeniyet yaratmanın kaidelerini kendisi vazeder, bunu yapamıyan camia ölüdür. Bu fikir pek yakın bir zamanda Şark Âleminin yegâne rehber şiar[ı] haline yükselecektir.*” Türkiye artık Togan'ın ifade ettiği gibi, “*medeniyet yaratmanın kaidelerini kendisi vazeder*” hale gelmiştir. Prof. Dr. Musa Kâzım Arıcan'ın tespitleri bu konuda örnek teşkil edebilir:

Bugün egemen ve küresel güçlerin bir medeniyete sahip olduğu zannediliyor. Bu olsa olsa tek dışı kalmış bir canavardır. Sahte ve sözde bir medeniyettir. Zira yalnız başına teknoloji, silah ve bilgi bir medeniyet göstergesi olmadığı gibi, bunlar üzerine de bir medeniyet inşa edilemez. Böylesi sahte bir medeniyet, mütekebbir, köle-efendi dualitesinde, sömüren, küçücük bir çıkar ve menfaat için yıkan, yok eden, bombalayan, çocuk, kadın, hasta, yaşlı ayrımı yapmadan öldüren, petrol için dünyayı yakan ve insanlığa çifte standart uygulayan zihniyetin ürünüdür. Sahte bir insanlık (hümanizm) ve güvenlik (korku) üzerine kurulmuş sözde refah ve mutluluk yaşayan ve yaşatan bir dünya inşa etmektedir.

Öte yandan bir zamanlar insanlığın yüz akı olan medeniyetin çocuklarının şu an kavga, kan ve gözyaşı içinde olması, yeniden bir medeniyet [inşa] edemeyecekleri anlamına da gelmemektedir.

Bugün insanlık, insanı ve insanlığı merkeze alan ve önceleyen yeni bir medeniyete muhtaçtır. İnsanlara efendilik yapma değil hadim olma zihniyetinde bir medeniyete. Ahlak, adalet ve erdem temelli bir medeniyet mefkûresine. Esasen bir medeniyetin çocuklarıyız, sadece medeniyet tasavvurumuzu ihya etmeliyiz. Diriliş hamlesini başlatabilmeliyiz. Umut aşılatabilmeliyiz. Bunu yapabilme kabiliyet ve imkânına sahip yegâne milletlerdeniz. İkbâl'in uykuda olarak tanımladığı Aslan'dır bu millet. Yeniden uyanmasını o da umut etmekteydi. Dünyada hakkın ve adaletin, mazlumların ve kimsesizlerin sesi olarak yankılanan kükreyiş aslında yıllar öncesinden İkbâl'in muştuladığı medeniyetimizin yeniden canlanışının ayak sesleridir. (....)

İnsanı ve insanlığı yaşatmayı merkeze alan bu yeni medeniyet tasavvurumuz, farklı ırk, renk, dil, düşünce ve inançla birlik ve beraberlik içinde yürüyeceğimiz bir yolculuktur.³⁰²

Togan'da *aşağılık ruhundan kurtulmak ve Batı seviyesinde nitelikli, tenkide açık, müstakil ilmî eserler üretmek* olarak özetlenecek olan görüş, Arıcan'da “*Esasen bir medeniyetin çocuklarıyız, sadece medeniyet tasavvurumuzu ihya etmeliyiz.*” şeklinde ortaya çıkar ve bu *ihyanın özellikleri/temelleri* dile getirilir.

Bir *medeniyet mütefekkiri* olan Prof. Dr. Kenan Gürsoy ise; Bîrûnî ve Togan'ın *İslâm âleminin Doğu'ya değil, Batı medeniyetine dahil olduğu ve gelecekte medeniyetler arasındaki farkın ortadan kalkacağı, bunların daha ziyade millî kültürler seviyesinde kalacağı* görüşlerine benzer ancak biraz daha farklı biçimde, Batı medeniyetinin teşekkülünde Yunan, Roma ve Hristiyanlık yanında İslam unsuruna/temeline dikkat çeker. Gürsoy'a göre “*öncelikle kendi medeniyetimizin farkına varmamız gerekir. Hatta bu farkında oluşun ötesine geçerek medeniyetlerin bir bütün halinde bir dünya ahengi yarattıklarını ön görmemiz gerekiyor. (...) bu ahengi ancak kendimizi tanıyarak kurabiliriz. O zaman kendisini tanıyan her medeniyet mensubu, insanlığın evrensel denizine çok değerli katkılarda bulunacaktır.*”³⁰³ Gürsoy daha da öteye geçer ve “*Biz, Batı'nın içindeki kendimizi de fark etmek mecburiyetindeyiz. Unuttuğumuz, ama mutlaka hatırlamamız gereken bir Batı içi islam vardır. Oradaki ilk Rönesans, XV. Yüzyıldan önce gerçekleşen XII. Yüzyıl Rönesansı'dır. XII. Yüzyıl Rönesansı'ı (...) güneybatı Avrupa'dan gelen Endülüs etkisiyle oluşmuştur. Batı'da Kilise'nin karşısında alınan tavrın temelinde, Endülüs'ü çok rahatlıkla görebiliriz. Batı akılcılığının temelinde İslam'ı fark edebilirsiniz.*”³⁰⁴ der. Batı, İslâm dünyasından pek çok şey almıştır, ancak, buna mukabil “*biz de kendi medeniyetimize ait önemli eserlerden, insanlardan ve bizim medeniyetimizin insanlığa kazandırdıklarından, yakın zamanlarda Batı kanalıyla haberdar olabildik (...). Kendi birikim ve değerlerini keşfetmede her iki tarafın birbirlerine çok önemli katkıları olmuştur.*”

Gürsoy'un Doğu-Batı medeniyetleri arasındaki münasebetlere dair görüşleri Togan'ın düşünceleriyle paralellik arz eder. Felsefeci ve medeniyet mütefekkiri Gürsoy ile, tarihçi ve medeniyet mütefekkiri Togan'ın fikirleri arasında mahiyet farkı yoktur,

³⁰² Arıcan, Musa Kâzım. (2014, 31 Aralık). *Yerli fikirler*. Erişim tarihi 16 Şubat 2018, <http://www.yerlifikirler.com/makale-detay.php?id=36>

³⁰³ Gürsoy, Kenan. (2006). *Bir evrensel projemiz var mı?* İstanbul: Etkileşim Yayınları. s. 16

³⁰⁴ Gürsoy. A.g.e. s. 25

ancak üslup ve meseleyi ifade biçimleri farklıdır. İki mütefekkir de Batı'yı düşman olarak görmez; Doğu'yu (İslâm'ı) Batı'dan çok farklı, çok uzak, uzlaşmaz bir medeniyet dünyası olarak değerlendirmez. Her ikisi de Doğu ve Batı arasında çatışma ve ayrışma yerine işbirliği ve tamamlayıcılığa önem verir ve bunu hem mümkün hem gerekli görür. Medeniyetler çatışması³⁰⁵ tezi ve dünyada buna dair yaşanmakta olan hadiseler, Togan ve Gürsoy'un tarih ve medeniyete dair düşüncelerinin hem biz hem Batı, hem de dünyanın diğer bütün bölgeleri/ülkeleri için ne kadar önemli ve değerli olduğunu gösterir.

Togan'ın medeniyete dair söyledikleri, Prof. Dr. Levent Bayraktar'ın *Medeniyet ve Felsefe* adlı eserindeki şu görüşler çerçevesinde değerlendirilebilir ve anlam kazanır:

Bir medeniyetin kendisi üzerinde felsefî bir bilinç geliştirebilmesi, o medeniyeti bir dinamizm içine sokar ve yaşayan ve yaşatan bir medeniyet kılar. Artık burada medeniyetin kendi kritiğini yapabilmesi, değerlerle bütünleşmesi ve insani varoluşu bir birlikte varoluş şeklinde algılaması söz konusudur. Felsefî bilinçle bütünleşmiş ve otokritik özelliklerine kavuşmuş bir medeniyet, felsefileşmiş bir medeniyet kabul edilebilir. Bu medeniyet algısı ve ideali, insanlığın mevcut krizlerini aşabilmesi ve barış içinde birlikte varoluş sergileyebilmesi için bir imkândır.

Bugünün insanına ve düşünürüne düşen ödev medeniyetlerin ve medeniyetimizin felsefî temellerini ve kurucu unsurlarını fark ettirmek ve evrensel bir ideale dönüştürmektir. Şüphesiz felsefe, medeniyet kurucu bir değer ve insanlık başarısıdır. Çünkü felsefe ile insanlığın bütün ürünlerini ve başarılarını hem tahlil etmek, hem de yorumlayıp kritik ederek daha rafine bir medeniyet tahayyül etmek mümkün hale gelmektedir. Dolayısıyla medeniyet ve felsefe ilişkisi karşılıklı bir ilgi ve dikkati zorunlu kılmaktadır.³⁰⁶

Bayraktar'ın "*Bir medeniyetin kendisi üzerinde felsefî bir bilinç geliştirebilmesi*" dediği şey pratik olarak, o medeniyete mensup, o medeniyet vasatından yetişmiş mütefekkirlerin işidir. Togan işte bu tanıma uygun bir mütefekkirdir.

³⁰⁵ Samuel Huntington tarafından ileri sürülen *medeniyetler çatışması* tezi; soğuk savaş sonrası milletler arası münasebetlerin, ittifak ve çatışmaların, siyaset veya iktisadî ideolojiler değil medeniyetler arasında gerçekleşeceğini söyler.

³⁰⁶ Bayraktar, Levent. (2016). *Medeniyet ve felsefe*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları. s.xiv-xv

SONUÇ

Bu tezde; Zeki Velidi Togan'ın yetişmesi, eğitimi, faaliyetleri, şahsiyeti, zihin dünyasının ve fikirlerinin teşekkülü, eserleri, hakkında yazılanlar araştırılmış ve değerlendirilmiş; “*Bir tarih ve medeniyet mütefekkeri*” olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışma neticesinde Togan'la ilgili şu görüşlere ulaşılmıştır:

Togan'ın ailesi ve muhiti, yetişmesinde büyük rolü oynamıştır. Aile çevresinden aldığı şifahî kültür hem şahsiyetinin teşekkülünde, hem de ilerde üzerinde çalışacağı konuları seçim ve bakış açısında temel olmuştur. Babasının ve dayısının medreselerinde çok erken yaşlarda hem dil öğrenmiş hem de temel bilgiler edinmiştir. Kazan'da tahsil ve hocalık senelerinde ilim adamı kimliğini kazanmış, ilk eserlerini vermiş, akademik muhitlerle temas kurmuş, kendisini ilim camiasına kabul ettirmiştir. Türkiye'ye göç ettikten sonra, Viyana'da doktorasını yapan Togan, ölümüne kadar üniversite hocalığı, akademik araştırma ve yayın faaliyetlerini sürdürmüştür.

Togan, Türk tarihçiliğinin en büyük isimlerinden biridir. Keşfettiği ve yazdığı eserler hâla kendi sahasında en kıymetli ve temel kaynaklar arasındadır. Milletlerarası kongre, sempozyum gibi akademik toplantılarda, misafir hocalık yaptığı Almanya, ABD gibi ülkelerde Türkiye'yi son derece iyi biçimde temsil etmiştir. Sadece yazılarıyla değil, yetiştirdiği talebeleriyle de ülkesine hizmet etmiştir. İlim adamlığından hiç bir zaman taviz vermemiştir. Birinci Türk Tarih Kongresinde devlet adamlarını ve akademi camiasını karşısına alma pahasına, yeni oluşturulmaya çalışılan *Tarih Tezi*'ndeki hatalı iddiayı tenkit etmiş, doğrusunu dile getirmiş ve bu yüzden de neredeyse linç edilmiş, Türkiye'den uzaklaşmak mecburiyetinde kalmış, ancak seneler sonra geri dönebilmiştir.

Büyük bir siyaset ve devlet adamıdır, Başkurdistan Devleti'nin kurucusudur. Türk milliyetçisidir; sahip olduğu ilmî bilgi ve tecrübeyi, eline geçen her türlü imkân ve fırsatı Türk milletinin hürriyet ve bekası için değerlendirmeye çalışmıştır. Batı ve Rus emperyalizminin çok güçlü ve yayılmakta olduğu bir dönemde, bunların “üstün medeniyet” olma ve Doğu'nun ırk ve din gibi sebeplerle “geri” ve “gayrı medenî” olduğu iddiaları karşısında hiç bir zaman aşağılık duygusuna kapılmadan, özgüvenini ve cesaretini kaybetmeden dik durabilmiş; bütün ilmî ve gazete/dergi yazıları, konferansları ve dersleri ile bunlara gereken cevapları vermiştir.

Togan'ın tarih ve medeniyet anlayışı; Türk töresi ve şifahî kültür, İslâmiyet, sosyalist literatür, Doğu ve Batı'nın ilmî ve edebî eserleri, kendi keşfettiği elyazmaları, döneminin yaşayan büyük müsteşrikleri, Rusya ve Rus hakimiyeti altındaki Türk bölgelerinde bizzat yaşayıp gördükleri gibi çok yönlü ve zengin kaynaklardan beslenmiştir. Ona göre; merkezinde İslâmiyetin bulunduğu Türk kültür ve medeniyeti, Batı medeniyeti karşısında ancak son beş asırda, coğrafi keşiflere dayalı iktisadî gelişmelerin neticesi olarak gerilemiştir ve zamanla bunlar arasındaki temel farklar ortadan kalkacak, kültürel düzeyde kalacaktır. Batı'nın şu an sahip olduğu fark ve üstünlük, “*dikkat*” ve “*müstakil eser yaratma*”dadır.

Togan, “*Acaba biz yaratma zihniyetini böyle müstakilen ve dikkatle ikmal edilen orijinal eserler vücuda getirecek derecede ve geniş mikyasta benimseme işinde nasıl ve ne zaman muvaffak olabiliriz?*” diye sorar; sormakla da kalmaz, hayatının sonuna kadar bu sorunun cevabı üzerinde çalışır ve bahsettiği niteliklerde eserler verir. Bunlar arasında en bilinen, okunan ve yararlananlar; tarihçilik ve Türk tarihine dair temel kitaplar olan *Tarihte Usûl* ve *Umumî Türk Tarihine Giriş*'tir³⁰⁷. Kendi eserlerinin yanısıra, bu niteliklerde araştırma ve neşriyatı mümkün kılacak ilmî müesseselerin kuruluş ve faaliyetleri için de çalışır. Bunların başında, müdürlüğünü de yaptığı İslâm Tetkikleri Enstitüsü gelir³⁰⁸. Düzenlemiş olduğu XXII. Müsteşrikler Kongresi ve iştirak etmiş olduğu diğer kongrelerdeki tebliğleri gene bu anlayışa uygun çalışmalardır.

Togan'ın tarih görüşü *hümaniteci*'dir; tarihî hadiselerde en çok tabîi ve iktisadî amillerin ve bizzat beşer hayatının kendisinin müessir olduğuna inanır, bununla beraber ruhî âmilleri de müstakil müessir âmil olarak tanır. Diğer tarih görüşlerinin değerini de reddetmez, yeri geldiğinde bunların kullanılabileceğini söyler.

Komünist Rus emperyalizmine karşı Türklerin ve Doğu milletlerinin işbirliği konusunda “İpek Yolu'nun İhyası” gibi projeler üreten, raporlar hazırlayan Togan, son senelerde gündeme gelen ve sıkça konuşulur olan “*medeniyetler çatışması*”na değil, “*medeniyetler arası işbirliği*”ne inanmış, bir yandan İslâm ülkelerindeki, diğer yandan da Batı'daki ilim adamları ile temaslar kurmuş, ortak çalışmalar yapmıştır. *Kur'an ve*

³⁰⁷ Bu kitapların baskıları çok uzun süredir yoktur, ancak Türkiye İş Bankası Yayınları tarafından yeniden basılmaları için çalışılmaktadır.

³⁰⁸ Burada asistanı olan Prof. Dr. Fuat Sezgin hâlâ hayatta ve ilmî çalışmalarına devam etmektedir.

Türkler adlı kitabında yer alan bir konferansın konusu ve başlığı “İslâm Şarkı ve Garp arasındaki ilmî işbirliği”dir.³⁰⁹

Togan’ın eserleri, tarih ve medeniyet anlayışı; ilgisizlik ve ihmalden kurtarıldığı, üzerinde gereken çalışmalar yapıldığı takdirde, Türkiye’nin birkaç asırdan beri peşinde olduğu “Batı’yı yakalama ve geçme” hedef ve yolculuğunda, daha doğru ifadeyle “kendi medeniyetini hatırlama, ihya ve daha iyisini inşa” sürecinde ihtiyaç duyduğu vizyon ve istikametın teşekkülü için çok değerli bir kaynak olacaktır.

³⁰⁹ Söz konusu konferans ilk olarak, doktor ünvanı aldığıında 07.06.1935 tarihinde Viyana Üniversitesi’nde aynı isimle verilmiştir ve *Revue des Etudes Islamiques*, III, Paris, p. 249-271’de Fransızca olarak yayımlanmıştır. *Kur’an ve Türkler*’de yayınlanan metin ise 17 Mayıs 1950’de Togan tarafından İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde verilen konferanstır.

KAYNAKLAR

- Acar, S. (2017). *Zeki Velidi Togan ilmî hayatı eserler, siyasî faaliyetleri hatıraları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1997). *Yahya Kemal'in hatıraları*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Baykara, T. (1989). *Zeki Velidi Togan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayraktar, L. (2016). *Medeniyet ve felsefe*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları.
- Çakır, A. (ed) (1985). *Fen-Edebiyat Fakültesi araştırma dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan özel sayısı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gökalp, Z. (2013). *Hars ve medeniyet*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Görücü, Ç. (2009). *Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve tarih yazımı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Gürsoy, K. (2006). *Bir evrensel projemiz var mı?* İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Hayat Tarih Mecmuası. (1966). Cilt 1. Sayı 1. s. 17-18. İstanbul.
- İnan, A., & Dickson, M. (1994). Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan'ın ilmi faaliyetlerine dair. Aka, İ. & Akkoyunlu, T. & Cansever, T. & Telci, C. (Der.), *3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük armağanı* içinde, 112-133. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özbay, F. (2013). *Geçmişten günümüze Başkurdistan Cumhuriyeti*. Ankara: Yeni Türkiye Dergisi. s. 2031-2045.
- Öztürk, E. (2014). *Tarihçi gözüyle toplum ve din*. İstanbul: Yoldakitap Yayınları.
- Salikhov, A. (1997). *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın hayatı ve muhaceretten evvel Rusya'da yayınlanmış eserleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Satılmış, A. (2003). *Zeki Velidi Togan*. Ankara: Alternatif Yayınları.
- TDV İslâm Ansiklopedisi (<http://www.islamansiklopedisi.info> adlı ağ adresinden erişilerek kullanılmış ve tez metninde TDVİA şeklinde yazılmıştır.)

- Togan, A. Z. V. (1971). *Kur'an ve Türkler*. İstanbul: Kayı Yayınları.
- Togan, Z. V. (1977). *Türklüğün mukadderatı üzerine*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumî Türk tarihine giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1985). *Tarihte usûl*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1994). *İnmeyen bayrak*. İstanbul: Türk Ocakları Yayını.
- Togan, Z. V. (2012). *Hâtıralar*. Ankara: TDVY.
- Türk Yurdu Mecmuası. (1926). Cilt 3. İstanbul.
- Ülken, H. Z. (2008). *Millet ve tarih şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Valîdi, A. Z. (1934). *On yedi kumaltı şehri ve Sadri Maksudi bey*. İstanbul: Türkistan-Bilik N. 3.
- Yılmaz, S. (2015). Türkiye ve Kazakistan'ın yeni İpek Yolu Projesi ile Avrasya Birliği Projesi'ne bakışı. *Proceedings of the International Conference On History & Archaeology: "Great Silk Road and the Kazakh Khanate at the Turn of Millennium"*. Taraz, Kazakhstan. S. 6-12.
- Ziyayev, H. (Çev. Çelikbay, Ayhan). (2007). Türkistan'da Rus hakimiyetine karşı mücadele (XVIII. – XXX. asır başları). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnternet Kaynakları

- (2012). *A[hm]et Zeki Velidi Togan'in heykeli Fatih'e dikildi*. Erişim tarihi: 5 Haziran 2017, <http://www.iha.com.tr/istanbul-haberleri/amhet-zeki-velidi-togan-in-heykeli-fatih-e-dikildi-istanbul-140094>
- (2010, 13 Ekim). *Akü'de 'Zeki Velidi Togan Ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni Düzenledi*. Erişim tarihi: 1 Haziran 2017, <http://beyazgazete.com/haber/2010/10/13/aku-de-zeki-velidi-togan-ve-turk-kulturu-bilgi-soleni-duzenledi-348308.html>
- Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan sempozyumu*. Erişim tarihi: 1 Haziran 2017, http://avrasya.istanbul.edu.tr/?page_id=8609
- (2010). *Başkurt ve Türk halkları kardeşliğinin sembolü Zeki Velidi Togan parkı açıldı*. Erişim tarihi: 5 Haziran 2017, http://www.turksoy.org/tr/news/2010/08/26/baskurt_ve_turk_halklari_kardesliginin_s embolu_zeki_velidi_togan_parki_acildi.
- <https://www.islamansiklopedisi.info/>

PROF. DR. FUAT SEZGİN. Erişim tarihi: 19 Ekim 2017,
<http://www.ibttm.gov.tr/TR,84344/prof-dr-fuat-sezgin.html>

(2010). *Tarsus'ta Karacaoğlan şiir akşamları etkinliği.* Erişim tarihi: 1 Haziran 2017,
<http://www.haberler.com/tarsus-ta-karacaoğlan-siir-aksamlari-etkinligi-2248565-haberi>

Arıcan, Musa Kâzım. (2014, 31 Aralık). *Yerli fikirler.* Erişim tarihi 16 Şubat 2018,
<http://www.yerlifikirler.com/makale-detay.php?id=36>

EKLER

EK A: ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN KENDİ HAZIRLADIĞI ÖZGEÇMİŞ

Prof. Zeki Velidi Togan 10.12.1890'da Başkurdistan'ın Küzen köyünde doğmuş, medrese tahsilinden sonra 1912'de Kazan'da Rusça "Terbiye Enstitüsü"nde olgunluk imtihanı vermiş ve Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Edebiyat Fakültesine samî³¹⁰ olarak 1911-1912 devam etmiş, fakat üniversite tahsilini ancak 1931-1935 senelerinde Viyana'da ikmal ederek, 1935'inde bura Üniversitesinde felsefe doktoru rütbesini almıştır. 1927-1932, 1932-1944 senelerinde ve 1948'den şimdiye kadar İstanbul Üniversitesinde Türk tarihi kürsüsünü işgal etmektedir. 1935-1937 senelerinde Bonn Üniversitesinde ve 1938-39 senelerinde Göttingen Üniversitesinde "İslam ilimleri fahri profesörü" olmuş ve bu üniversitelerdeki tedrisatını takdiren 1938'de Bonn Üniversitesinin teklifi üzerine Alman Maarif Nezareti tarafından "tedris ettiği bütün Alman Üniversitelerinin honorar profesörü" rütbesi ile taltif edilmiştir.

Türk tarihine ait ilk eseri "Türk ve Tatar tarihi"nin ilk cildi, 1912'de Kazan'da intişar etmiş, Prof. Katanov ve Barthold tarafından Rus ilmî mecmualarında takdirle karşılanan bu eseri yüzünden 1913'te Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti Azalığı kendisine bir fahri diploma tevcih edilmiş ve 1913'te bu Üniversite, 1914'te Rus Ulûm Akademisi tarafından Fergane ve Buhara taraflarına asariyatika tetkiki için izam olunarak, bu seyahatlerinin neticesi 1915-17 senelerinde Rus Asariyatika Cemiyetinin Şark Şubesi "Zapiski"lerinin XXII-XXIV üncü ciltlerinde basılmıştır. 1915'te Taşkent'te Türkistan Asariyatika Cemiyeti mecmuasında "Ferganenin 18. Asır tarihine dair vesaik" namında bir mühim eseri intişar etmiş ve bu seferinde yaptığı keşfiyatı takdiren müteaddit Rus ilmi cemiyetlerine aza intihab olunmuştur.

Türkiye'ye geldikten sonra İstanbul Üniversitesi'ndeki tedrisatından başka, Türkiye kütüphanelerinde senelerce çalışarak, sayısız kıymetli eserler meydana çıkarmış ve bu mevzu üzerinde yazıp da harf inkılabına kadar neşri itmam edilmeden kalan "İstanbul Kütüphanelerindeki kıymetdar eserler" nam büyük eseri Prof. Fuad Köprülü tarafından 1927'de "Hayat" mecmuasında "Prof. Zeki Velidî'nin ilmî taharriyatı" namıyla yazılan mahsus makalede takdirle milletimize tanıtılmıştır. Türkiye'de neşrettiği

³¹⁰ Dinleyici

eserlerden 1931’de çıkan “Moğollar devrinde Anadolu’nun iktisadî vaziyeti” nam eseri Almanca’ya tercüme edilmiş, sonra 1939’da “Türkistan tarihi” kitabı Mısır’da ve 1942-47’de yeni harflere İstanbul’da intişar etmiş, ve Garpta müteaddit takdirkar makalelerle karşılanmış, daha tabolunmamakla beraber Almanca ve İngilizceye tercüme edilmiştir. 1946’da “Umumi Türk tarihine Giriş” nam eseri, 1950’de “Tarihde Usul” adlı eseri, 1951’de ise “Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-adab” nam eseri yayınlanmıştır. Türkiye dışındaki mesaisinde 1923 senesinde İran’da Meşhed’de ve ve Afganistan’da Kâbil kütüphanelerinde keşfettiği eseri 1924’de Journal Asiatique’de ve 1924’te Rus Ulum Akademisi Bulletinlerinde neşrettiği makalelerinde tavsif olunmuştur. 1939’da “İbn Fadlan seyahatnamesi” (Almanca ve Arapça), “El-Biruni’nin Dünya tavsifi” (1940’da Hindistan Asariatika cemiyeti Memories’lerinde İngilizce ve Arapça olarak) intişar etmiştir. Z. V. Togan’ın İbn Fadlan’a ait klasik eseri Almanya’da Frye ve Black, İtalya’da Mikel Angelo Guidi, Avusturya’da Mzik, Çekoslavakya’da K. Jahn ve saire tarafından müteaddit takdirkar yazılarla karşılanmış; El-Birûnî’nin coğrafi malûmatına dair eseri hakkında ise G. Sarton tarafından Amerika’da İSİS mecmuasında 3 takdirkar makale yazılmıştır. Z. V. Togan’ın 1911’den beri intişar eden ilmî eser ve maklelerinin sayısı şimdi 167’yi bulmuştur. İlmi eserlerini takdiren kendisi Finlandiya Ulûm Akademisi demek olan Finno-Ougrien Society cemiyetine ve Almanya’da Deutsche Morgenlandische Gesellschaft cemiyetine fahri aza olarak intihab olunmuştur. İran’dan da iraniyat sahasındaki mesaisini takdiren birinci derece “Ferheng” nişanı kendisine İran Maarif vekaleti tarafından taltif olunmuştur. Eserlerinden 1934’te Heidelberg Coğrafya Cemiyeti mecmuasında intişar eden “İslamiyet ve coğrafya ilmi” nam eseri Almanca, Hyderabad’da İngilizce, Mısır’da Arapça ve Tahran’da Farsça olarak intişar etmiştir.

İlmi eserlerini ve mesaisini sayarak yabancı dilde yazılan eser sıfatıyla Prof. Kampfmeyer ve Wittek’in beraberce 1936 senesinde “Die Welt des Islams” mecmuasında neşrettikleri “Zeki Velidi Togan” nam makaleyi zikredebiliriz (1952).³¹¹

³¹¹ Baykara. (1989). A.g.e. s. 105-106

EK B: ZEKİ VELİDÎ TOGAN'IN ESERLERİ³¹²

Togan ilk araştırmalarına 1908'lerde başlamış ve çalışmalarını hayatı boyunca srdrmştir. Başlıca eserleri şunlardır:

Türk ve Tatar Tarihi (Kazan 1912); el-Bîrûnî ve Âsârı (1928'de basılmaya başlanmış,  forması basılmış, harf inkılâbı sebebiyle yarım kalmıştır);

Onyeddi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey (İstanbul 1934);

İbn Fadlân's Reisebericht (Leipzig 1939);

Bîrûnî's Picture of the World (Delhi 1940; Bîrûnî'nin Tahdd nihyti'l-emkin'inin bazı bölümlerinin ve el-Kann'l-Mes'd'nin dünya coğrafyasına ait kısmının yayımı olup yarım kalmış bir çalışmadır);

Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi (Kahire 1928-1940; baskısı Fevzi akmak'ın yardımıyla tamamlanmıştır);

1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti (İstanbul 1940); Moğollar, Çingiz ve Türkler (İstanbul 1941);

Umumî Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar (İstanbul 1946, 1970; Togan'ın en önemli eserlerinden biridir);

Bugünkü Trkili Türkistan ve Yakın Tarihi I (İstanbul 1981; Kahire'de Arap harfleriyle basılan metnin kısmen yenilenen şeklidir);

Tarihte Usûl (İstanbul 1950, 1969);

Horezmce Tercümeli Muğaddimatal-Adab = Khorezmian Glossary of the Muğaddimat al- Adab (İstanbul 1951);

1951'de İstanbul'da Toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi Mesaisi ve Akisleri (İstanbul 1953);

Türk-Türkistan (İstanbul 1960; Yeni Türkistan dergisinin 1927'de çıkan 40. sayısında neşredilen bir yazısıdır);

On the Miniatures in Istanbul Libraries (İstanbul 1963);

Türk Kültürü El-Kitabı'nın Program ve alışma Planı (İstanbul 1967);

Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadelesi (İstanbul 1969; Ankara 1999, birçok dile [kısmen Japonca'ya] ve diğer Türk lehçelerine çevrilmiştir).

³¹² Baykara. (2012). A.g.e. s. 210

Abdülkadir İnan ile birlikte 1927’de Yeni Türkistan dergisini çıkaran ve çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanan Togan’ın bir kısım yazıları ölümünden sonra bir araya getirilerek neşredilmiştir.

Bunlardan bazıları şunlardır:

Türklüğün Mukadderatı Üzerine (İstanbul 1970, 1977);

Kur’an ve Türkler (İstanbul 1971);

Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlil (İstanbul 1972; bu üç eser Tuncer Baykara tarafından derlenip yayımlanmıştır);

Başkurtların Tarihi (E. Yoldaşbayev’in Başkırtça’ya aktarmasıyla, Ufa 1994; Türkçe’ye trc. İsenbike Togan, Ankara 2003).

Togan’ın “Moğollar Devrindeki Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti” adlı çalışması (1930) W. Hinz tarafından işlenip kitap halinde yayımlanmıştır.

Togan’ın Kur’an’ın en eski Türkçe çevirileriyle ilgili çalışması İç Asya Türklüğü’ne ışık tutmuştur. Cengiz ve Timur’a ait araştırmaları ise henüz neşredilmemiştir.

EK C: İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ

31 Mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı kanunla gerçekleşen üniversite reformu ile birlikte İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi lağvedildiğinde burada görevli olan öğretim üyelerinden bir kısmı emekliye ayrılmış, bir kısmı da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görevlendirilmiştir. İlahiyat Fakültesi'nin lağvedilmesiyle ortaya çıkacak boşluğu bir ölçüde doldurmak üzere aynı kanun gereği Edebiyat Fakültesi bünyesinde öğrencisi olmayan İslâm Tetkikleri Enstitüsü kurulmuş, İlahiyat Fakültesi'nin öğretim üyelerinden bazıları bu enstitüde görevlendirilmiş ve müdürlüğüne M. Şerefettin Yaltkaya³¹³ getirilmiştir. İsviçreli Albert Malche'ye hazırlatılan üniversite reformu raporunda Edebiyat Fakültesi'ne bağlı, "ulûm-i dîniyye" veya "diyanet ve İslâm felsefesi tarihi" adıyla öğretim yapacak, ders programı da metafizik ve din felsefesi, Kur'an tarihi ve tefsiri, İslâm dini ve hukuku tarihi, Arapça, Farsça ve hadis şeklinde olacak bir bölüm açılması teklif edilmişse de bu madde dikkate alınmamış, sadece İslâm inançları, tarih, kültür ve medeniyeti alanlarında ilmî araştırma yapacak İslâm Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. Fakat enstitüde öğrenim görmek için başvuran çok sayıdaki öğrencinin talepleri 6 Kasım 1936'da Edebiyat Fakültesi Meclisi'nde görüşülmüş ve reform kanununda eğitim öğretime izin verilmediği gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Zamanla, görevli hocaların emekliye ayrılması veya ölümleri üzerine boşalan kadrolara yeni tayinler de yapılmadığından enstitü 1941 yılında kapanmıştır.

18 Haziran 1946 tarihinde yürürlüğe giren 4936 sayılı Üniversite Kanunu'nun 2. maddesi uyarınca üniversite ve fakülteler yeni enstitü, bilimsel araştırma, öğretim ve yayım kurumları açmaya yetkili kılınmıştır. Bir süre sonra Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü öğretim üyesi **Togan**, kapanan **İslâm Tetkikleri Enstitüsü**'nü yeniden kurmak üzere Edebiyat Fakültesi nezdinde teşebbüse geçmiş, konunun 27 Aralık 1949 tarihinde toplanan profesörler meclisi gündemine alınmasıyla müzakereler başlamış, nihayet 16 Mayıs 1950'de **İslâm Araştırmaları Enstitüsü** adıyla faaliyete geçmesi karara bağlanmışsa da üniversite senatosundan geçmesi ancak 1953 yılında gerçekleşmiş ve ilk müdürlüğüne Togan, müdür yardımcılığına da **Fuat Sezgin**³¹⁴

³¹³ YALTKAYA, Mehmet Şerefettin. (1880-1947). Din âlimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanı.

³¹⁴ SEZGİN, Fuat. 24 Ekim 1924'te Bitlis'te doğdu. 1943-1951 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü'nde İslami Bilimler ve Orientalistik alanında öncü bir

getirilmiştir. Enstitünün kuruluş amacı, yayımlanan yönetmeliğin 2. maddesinde “*İslâm kültür ve medeniyeti üzerinde araştırma ve yayınlar yapmak*” şeklinde belirtilmiştir.

İslâm Araştırmaları Enstitüsü’nde İslâm İlimleri ve Medeniyetleri Kürsüsü adıyla sertifika yetkisi olan bir kürsünün kurulması yolunda Togan’ın yaptığı birçok teşebbüs üniversite senatosu tarafından kabul edilmediği için sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine fakülte profesörler meclisi, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü çerçevesinde sadece İslâmiyat’a giriş mahiyetinde serbest dersler (konferans) verilmesi yönünde karar almış, bu dersleri vermek üzere Muhammed Hamidullah sözleşmeli öğretim üyesi olarak davet edilmiş ve bu görevi yirmi üç yıl yürütmüştür.

Togan, müdürlüğü sırasında enstitüye bir kısmı Dârülfünun İlahiyat Fakültesi’nden intikal eden, birçoğunu da kendi şahsî teşebbüsleriyle satın aldığı kitaplardan oluşan zengin bir kütüphane kazandırmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dini, tarihi ve medeniyeti alanında Batı’da yayımlanan süreli yayınları temin ederek çok değerli bir koleksiyon vücuda getirmiştir (İTED, III/3-4 [1966], s. 292-297). Ayrıca enstitünün kuruluşuyla birlikte yayın organı olarak İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi’nin ilk sayısı 1953’te yayımlanmışsa da 1995 yılına kadar ancak dokuz sayı çıkabilmiştir. Enstitüde Togan’dan sonra sırasıyla Tayyip Gökbilgin, Salih Tuğ, Bekir Kütükoğlu ve Mahmut Kaya müdürlükte bulunmuştur.

yere sahip olan Alman orientalist Hellmut Ritter (1892-1971)’in yanında öğrenim gördü. (...) 1954 yılında İslam Araştırmaları Enstitüsü’nde doçent oldu. Burada Zeki Velidi Togan ile çalıştı.

27 Mayıs 1960 askeri darbesi sırasında üniversiteden uzaklaştırılan ve 147’likler diye bilinen akademisyenler arasındaydı. 1961 yılında Almanya’ya giden Fuat Sezgin Frankfurt Üniversitesi’nde önce misafir doçent olarak dersler verdi. 1965 yılında Frankfurt Üniversitesi’nde profesör oldu. Oradaki bilimsel çalışmalarının ağırlık noktası Arap-İslam kültür çevresinde tabii bilimler tarihi alanı olmuştur ve bu alanda 1965 yılında habilitasyon çalışmasını yapmıştır. Henüz İstanbul’da iken başladığı 7./14. yüzyıldan itibaren gelişen Arap-İslam edebiyatı tarihi çalışmasına (...) Almanya’da da devam ederek, orientalistik çalışmaları için kaynak eser haline gelmiş ve hala aşılamamış 13 ciltlik eserinin ilk cildini 1967 son cildini ise 2000 yılında yayınladı. *Geschichte des arabischen Schriftums* İslam’ın ilk döneminde uğraşmış, dini ve tarihi edebiyattan coğrafya ve haritacılığa kadar bütün ana ve yan bilim dallarını konu edinmektedir. Prof. Sezgin Suudi Arabistan Kralı Faysal Vakfı’nın İslami bilimler ödülünü 1978 yılında ilk alan kişidir. Bu ve başka desteklerle Sezgin, 1982 yılında J.W.Goethe Üniversitesi’ne bağlı Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü’nü ve 1983’de buranın müzesini kurdu, buranın halen direktörlüğünü yürütmektedir. Enstitüye bağlı olarak kurduğu müzede Sezgin, İslam kültür çevresinde Müslüman bilginler tarafından yapılmış aletlerin ve bilimsel araç ve gereçlerin yazılı kaynaklara dayanarak yaptırdığı numunelerini sergilemektedir. Müzede bulunan objeleri tanıtmak ve İslam kültür çevresindeki bilimsel gelişmeyi göstermek için hazırladığı *Wissenschaft und Technik im Islam* isimli kataloğu 2003 yılında yayınladı. Fransızcası da yayımlanmış olan bu kataloğun Arapça, İngilizce ve Türkçesi yayınlanmak üzeredir.

Prof. Dr. Fuat Sezgin son olarak, Arap-İslam Bilimleri Enstitüsü için hazırladığı bilimsel araç ve gereçlerin benzerlerini yaptırarak, açılışını 25 Mayıs 2008 tarihinde Başbakan Tayyip Erdoğan’ın yaptığı İstanbul İslam, Bilim ve Teknoloji Müzesi’nin açılışına önyak olmuştur.

Kaynak: *PROF. DR. FUAT SEZGİN*. Erişim tarihi: 19 Ekim 2017, <http://www.ibttm.gov.tr/TR,84344/prof-dr-fuat-sezgin.html>

2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu gereğince İslâm Araştırmaları Enstitüsü, **İslâm Araştırmaları Merkezi** adını almıştır. Halen herhangi bir kadrosu ve ödeneği olmaksızın başka anabilim dallarından görevlendirilen bir öğretim üyesinin müdürlüğünde varlığını sürdürmektedir.³¹⁵

³¹⁵ Kaya, M. (2001). İslam araştırmaları merkezi. *TDVİA* içinde. (Cilt. 23, s. 56-57). Erişim tarihi: 1 Eylül 2017, <https://www.islamansiklopedisi.info/>